

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Slav 4998.954 ($\frac{1706}{9}$)

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК.

ВИДАЄ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА У ЛЬВОВІ.

Редакційний комітет:

Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський,
др. Іван Франко.

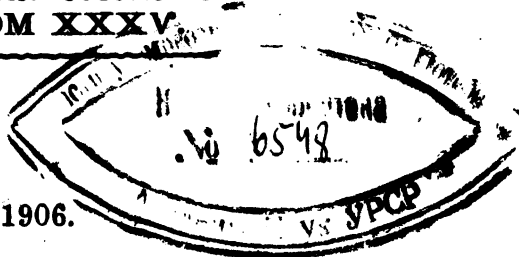
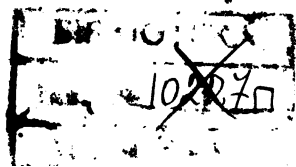
За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

(кн. 9?, Sept.)

РІЧНИК ІХ. ТОМ XXXV

У ЛЬВОВІ, 1906.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Ваднарського.

10227

Slav 4998.954 ($\frac{1906}{9}$)

Зміст трицять п'ятого тому.

За липень, серпень, вересень 1906 р.

I. Поезії.

Наш альбом:

	стор.
<i>Іван Франко</i> : Вольні вірші	1—2
<i>Михайло Старицький</i> : Ніч, Молитва	2, 420
<i>Дм. Йосифович</i> : Щастя, На сяняві небес	14, 196
<i>Грицько Кернеренко</i> : Пісок та вірки	28
<i>Тарас Шевченко</i> : Докінчені поеми „Іван Гус або вретик“	185—186
<i>Надія Кибальчич</i> : Вітрові пісні	345
<i>Уляна Кравченко</i> : З народніх мотивів	354
<i>Марійка Підгірянка</i> : Співанки	370
<i>Ол. Красовський</i> : Від сну	438
<i>Марія Юльченко-Здановська</i> : Пісня	485

З чужих поетів:

<i>Йоган В. Гете</i> : Притча про підкову, Спісива, Навер- вернена, пер. Д. Йосифович	51, 303
<i>Джон Мілтон</i> : Із драми „Самсон-борець“, пер. Ів. Франко	101—104
<i>С. Г. Фруг</i> : З єврейських мьєлєдїй. Спадок	212

II. Повісти, новелі, драми.

<i>Артим Хомик</i> : На бєзвици житя	3—14, 213—225
<i>Микола Садовський</i> : Спомини з російсько-турецької війни 1877—1878 року	14—28, 197—212, 355—370

	стор.
<i>Гакін</i> : Армія спасення	29—31
<i>Гнат Хоткевич</i> : Дихоліття	52—68, 241—258, 371—381
<i>Г. Барвінок</i> : Бабусині мрії	187—196
<i>Іван Франко</i> : Терен у носі	346—354
<i>Наталія Романович</i> : Чорні очі	393—408

<i>Густав Гаерштам</i> : Мрії Каріни Брандт, пер. В.	77—94, 271—284
<i>Тан</i> : Нариси з чукотського життя, пер. Маруся Полтавка	115—126
<i>Піранделло</i> : Сицилійські лимони, пер. В.	297—307
<i>Др. Владан Джорджевич</i> : Посол від „Матушки“	421—438
<i>Едгар Поппер</i> : Три ескізи	450—452
<i>Едгар Валес</i> : Суд чотирьох	468—485

III. Література, наука, штука.

<i>Ів. Франко</i> : Стара Русь	32—51, 382—392
<i>Михайло Лозинський</i> : Становище польських і великоруських соціалістичних партій до українського питання	69—76
<i>Мих. Грушевський</i> : З державної думи	95—101
<i>Ів. Петрушевич</i> : Англійська школа І.	105—115
<i>Михайло Грушевський</i> : З біжучої хвилі 147—151,	330—334
<i>Михайло Лозинський</i> : З австрійської України 155—165,	486—501
<i>І. Нат-ин</i> : З нагоди загальних зборів „Просвіти“	166—171
<i>Іван Франко</i> : Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова	226—240
<i>Мирослав Гаєрлік</i> : Нерви і душа І—ІІ	285—296, 439—449

Із статистичної Комісії Наук. Тов. ім. Шевченка:

1. <i>М. Грушевський</i> : Зав'язання Стат. Комісії	308—310
2. <i>Ст. Дністрянський</i> : Національна статистика	310—320
3. <i>Ів. Франко</i> : Потреби аграрної статистики	321—324
4. <i>М. Лозинський</i> : Статистика зарібків і страйків	324—329
<i>Іван Франко</i> : Українська трибуна в Росії	335—340
<i>Василь Панейко</i> : Із проблемів соціаліста	409—420

Наукові листки:

VII. <i>Др. М. Ляндау</i> : Визволене з підвешного сьвіта, пер. В. Панейко	127—146
<i>Т. Боборикін</i> : Російське звіврство, пер. Ів. Кревецький	152—154

	стор.
<i>Г. Ст. Чемберлен</i> : Еволюційні теорії, пер. В. П.	259 - 270
<i>Др. Т. Масарик</i> : Промова до студентів про науку, релігію і школу, пер. М. Ч.	453 - 467

Бібліографія	172 - 181, 341 - 343, 502 - 508
Книжки надіслані до редакції	182 - 183, 344, 508
Огдлошення	184

НАДІЯ КИВАЛЬЧИЧ.

ВІТРОВІ ПІСНІ.

Вітер журливо в сю ніч завивав,
 Грає він листом і садом гуде :
 „Пісні такої тобі заспіваю
 Я, що твій сон пропаде !
 Гарної пісні ! Чи нічу сумною
 Мавш надії ? Покинь їх, утиш !
 Буду співати, й у слід ти за мною
 Думкою тихо як тїнь полетиш.
 Подвіре знайоме в уяві устане,
 Темне — то осїнь усе занесла.
 Тут все воно рідне тобі і кохане,
 Тут уродилась і тут ти зросла.
 Тут сподівалась і мрії ти мала, —
 Мрії хороші були по весні...
 Роки минули, надії зламали,
 Зникли ті мрії, ті думи ясні.
 Рідне-ж подвіре тепер не пізнати :
 Хати старої давно вже нема...
 Будеш ти їхати, подвіре минати,
 Будеш ти бачить одміну й сама.
 О, що з тобою ? Не можеш ти спати ?
 Щеж бо вже слюзи біжать по виду ?
 Ось я співаю, гуляю край хати,
 Листем зівалим все граю в саду.
 Чуєш, як сумно шепочуть щось віти ?
 Віти зелені були по весні...
 Буду я грати, в саду шелестіти,
 Буду співати всю ніч сі пісні“...

ІВАН ФРАНКО.

ТЕРЕН У НОЗІ.

Оповідане з гуцульського життя.

Старий, хорий Микола Кучеранюк дожидав смерти.

Ще два тижні тому він у-останнє керманичував на Черемоші, відігнав чотиротаблову дарабу¹⁾ до Кут і відси вернув пішки до дому. Нічого йому не бракувало, а проте був блідий як труп. Увесь вечір він мовчав і сидів перед хатою онтам високо на шпилі гори, покуруючи люльку на коротенькім цибусі і німо вдивляючи ся в розкинене в низу село, в Черемош, що шумливою гадюкою закрутив ся низом і в супротиложню могутню гору, покриту темним лісом. Та другого ранку він прокинувся жалуючись на болючу колотьбу в боці, почав сильно кашляти та трястись у лихорадці. Покликав своїх трьох синів, сказав їм, що буде виирати і велів їм скликати найстарших та найповажніших сусідів, щоб міг у їх присутности виявити свою останню волю. Сини прийняли сю відомість досить спокійно та повдержливо, хоч дуже любили батька. Тільки їх жінки та діти підняли крик і лемент, але старий велів їм мовчати та бути спокійними.

— Будьте тихо! — мовив він на пів суворо, а на пів ласкаво. — Я вирю, хибаж то яке диво? Нажив ся не мало. Чи хочете, щоб я жив вічно? Рушайте і приладжуйте все, що треба для похорону!

Одна невістка почала щось закидати про лікаря. Старий розсердив ся не на жарт.

— Не плети дурниць! Шісьдесять літ прожив я без лікаря, то й при смерті обійду ся без нього. І що може лікар порадити на смерть? Чи лікарі й самі не виирають? Рушайте кожде до своєї роботи і не журіть ся мною!

Ніхто не спротивляв ся. По обіді посходили ся сусіди, покликано й громадського писаря, який за приказом старого Миколи написав його „астамент“. Йому зробило ся трохи легше, він балакав з людьми і велів своєму наймолодшому синові привести на другий день панотця, бо хоче висповідати ся і запричащати ся. Сусіди похвалили сей намір і навіть не пробували саяк чи так захитати Миколову певність, що йому швидко прийдесть ся виирати.

¹⁾ Дараба — сплав збитий із деревляних кругляків. Звичайно дараба складаєть ся з двох, трьох або й чотирьох таких сплавів, із яких кождий звесть ся табла (з лат. tabula).

На другий день йому погіршало, горячка стала дужша, тяжкий кашель майже душив його; він зробився на виду чорний як земля, похудів страшенно, і коли приїхав верхи нанотчк, щоб наділити його останньою релігійною потіхою, він справді виглядав так, немов ось-ось сконав. Сини похитуючи головами знай шептали, що „дядько“ певно не переживе сеї ночі.

Але в ночі йому полекшало. А другого дня він піддужав на стільки, що пополудни міг устати і вийти троха на свіже повітря. Був чудово гарний, ясний і тихий вересневий день. Сонце тріло, але не пекло, повітря на горах було чисте і запахуще, а дзвінкий шум Черемоша в долини доходив як солодка мелодія, як безконечний привіт життя. Старий Гуцул усів на старій обрубаний колоді і німо та спокійно вдивляв ся в величній красвид. Високі гірські шпилі, бачилось, моргали до нього; глибокі, тінисті долини обслонювали ся темними тайнами. Черемош у низу зі своїми могутніми закрутами, шумливими шипотами і запіненими „гоццями“ видавав ся мов непорушний, мов вилитий із зеленкуватого скла. По його берегах снували тут і там немов червоні, білі та чорні мурашки — то були люди. З плоских дощаних дахів шифоко порозкиданих хат клубив ся білий димок. Але Микола глядів на все те безучасно, немов не з сього світа. Не почував уже туги, ще тягло його в далечінь; від коли був невний, що незабаром умире, все окружене зробило ся йому чужиною.

Та чим більше сонце хлило ся над західнім обрієм, тим більше почав у його серці ворухити ся якийсь неспокій. Напруживши всі свої сили, опираючи ся на розкішно писаний топоренець, він зійшов на найвисшій шпиль гори, що захищала його хату від заходових вітрів, сів тут на камени і полетів очима в протилежнім напрямі, ніж доси. І тут, доки зір засягне, високі гірські шпилі, ліси, долини і звори. Та Миколин зір снідів, бачилось, з якоюсь дивною тривогою за бігом сонця. Він придивляв ся кождей легенькій хмарці, що виривала відкись на заході і запалюючи ся золотом і пурпуром звільна плила за сонцем. Підзорливим оком міряв кождей клуб диму, кождей туман пари, що підіймав ся з лісів і зворів. А коли нарешті сонце затонуло в кроваво-червоних хмарах, мов розпалена куля в воді, він зітхнув глибоко, затрентів мов від морозного подуву, з трудом підвів ся з місця і мовчки пішов до дому.

Від того дня минули вже два тижні. Микола все був „при

смерті⁴, вважав сам себе чужинцем, відлученим, а все таки не вмирав. Йому робилося раз ліпше, то знов гірше; іноді цілими днями лежав на постелі і майже не міг рушити ся, а потім раптом переставав кашель і колотьба в боці, він міг устати, ходити і навіть виходити на верх гори і вдивляти ся в захід сонця. Лиш його неспокій збільшав ся раз у раз. Не їв майже нічого, лише десь колись випивав склянку теплого молока. Його тіло вихуділо, його волосся за тїх кілька день побілїло як сніг, а в очах тлїли якісь несамовиті огники. Спати не міг ані в день, ані в ночи, а як инколи в ночи сон його зломить, то зараз починає стогнати і хлипати і прокидаєть ся весь облитий потом тривоги. Він не молив ся, не розмовляв ні з ким, не цікавив ся нічим і обертав ся поміж своїми дітьми і внуками, як чужий. Діти, що вперед горнули ся до нього і радували його своїм щебетанєм, тепер сторонили від нього боязко і шукали собі забави на весь день як мога десь поза домом, щоб як найрідше стрічати ся з ним.

У неділю він велїв скликати сусідів до себе.

— Любі сусіди, — мовив до них, коли всі посідали перед його хатою на стільчиках, колодах або й так просто на мураві, а він сам на пів сидів, на пів лежав на джерзі й подушці, — порадьте мені що! Не можу вмерти. Так мені щось тяжко на серці. Все мені здаєть ся, що на мнї тяжить якась велика провина і не пускає мою душу від тіла. Кілько разів дивлю ся, як сонечко сїдає за горою, все мені видає ся, що там хтось золотими ключами замикає браму передо мною. Скажіть, може я кому з вас догурив і сам про те забув, а він носить на мене гнів у серці?

Люди мовчки вирнуди один по однім, а потім мовив один за всіх:

— Ні, Миколо! Ніхто з нас не носить гніву в серці на тебе. Всї ми грїшні, а як не вибачимо один другому, то нам і Бог не вибачить.

— А про те, — сумно сказав Микола, — мусїв хтось, сьвідомо чи несьвідомо, заскаржити мене у пана Бога. Адїть, моє волосє побілїло як сніг за оці дві неділі. Мучу ся дуже, а вмерти не можу. Що ночи хтось кличе мене геть, а про те щось мов кліщами держить мене на місці. Отак як потемніє, то все чую, як трибїта грає в подонині і рву ся за її голосом — і не можу.

— Може жаль тобі сьвіта, дітїй, гір, Черемоша? — закинув старий Юра, Миколин ровесник і приятель.

— Ні, Юро, не жаль, — відповів Микола. — Я жив досить. Мої діти, Богу дякувати, забезпечені. Гори і Черемош не потребують мене і не можуть дати мені нічого.

— Щож тебе так турбує? Може в тебе який старий гріх на душі, а ти затаїв його перед людьми, а він тепер просить ся до сповіди і не хоче пустити тебе, поки його не направив?

— Не знаю, Юро, але мені здасть ся найже, що воно щось так, хоча... Бачиш, я раз мав таку пригоду — давно тому, дуже давно!... І вона тепер знов трівожить мене. А про те... так, я не говорив про неї нікому з вас, але таки не таїв її перед людьми. Я тричі сповідав ся з неї, а про те не вазнав полекшіня.

— Сповідж ся з неї перед нами і перед сьвятии праведнии сонцем, — мовив Юра, — то може відступить від тебе тотя трівога.

— Та то властиво нема що багато й оповідати. Се було ще за моїх парубоцьких часів — уже тому во сорок літ. Знавш, Юро, я був тоді найгірший забіяка в селі і найліпший корманч на весь Черемош. У неділю була велика бійка в шинку; багато парубків — здасть ся, що й ти Юро, сарако — пішли до дому з порозбиваними головами, а одному, мойому найтяжшому ворогови, Олексі Когутикови, догодив я так, що за кілька неділь його поховали. А я сам обірвав лише кілька зовсім неважних гуль та задралень і в поне-ділок, як би нічого й не бувало, пішов на дарабу.

Я й стрик, глухий Петро, збили ще досьвіта четиротаблову дарабу в Жабю і скоро надійшла повінь, рушали долів Черемошем. Був гарний літній день; на всіх долинках покошено сіно. Запах сьвіжого сіна і достиглих малин, що звисали скрізь із стріжких берегів по над водою, так і обвівав мене. На серці було любо, свобідно та радісно як рідко.

Петро стояв при передній кермі, я вхопив ся за задню. Під полудне заплили ми до Ясенова і їмили ся біля шинку. Вода була сильна, а ми мали гнати дарабу лише до Вижиці, то й не потребували бояти ся, що нам перед приходом вода впаде.

На березі, як звичайно, була ціла купа дітей. Вони купали ся, кидали каміня, грали ся на березі і робили галас. Скоро ми з дарабою їмили ся берега, зараз ціла юрба їх повскакувала на дарабу, бігали по ній, гойдали ся на кльцогах або скакали з них у воду і вицливали на беріг. Нам то була не першина і ми не скажучи їм нічого пішли до шинку, випили по чарці і зараз вер-

нули. Не звертаючи уваги на хлопців відняли ми дарабу від берега і зіпхнули на течію. Скоро дараба пішла в рух, хлопчища справді зручно і в голосним вереском поскакали хто в неглибоку воду, хто на річне каміне, і подали ся до берега, а ми поставали на дарабі кожний на своїм місці і вняли ся за керми, щоб повернути дарабу на головну течію. Може так минуто я працював кермою, коли в тім підводачи очи бачу, що на заднім кінці дарабь сидить хлопець. Так як мені в тій хвилі повіділо ся, міг мати 14 або 15 літ і був одягнений бідно, в брудній сорочці зрібного полотна та в чорнім повстанім капелюсі — звичайно, пастушок. Він сидів тихо, троха скулений на кінці кльода і якось так залюбки вдивляв ся в хлюпанє зеленковато-сірої, каламутної води по задарабою, що, бачилось, не бачив нічого вишого довкола себе. Я стояв при кінці керми, може пять кроків одалік від нього, а що він сидів обернений до мене плечима, то я не міг бачити його лица.

— А ти що тут робиш, мой? — відізвав ся я до нього.

Він не відповів нічого, лише простягнув свою ліву руку і показав на супротивний беріг. При тім я завважив, що його простягнена і по докоть гола рука була незвичайно біла, якої я ще не видав ніколи у бідного хлопця-пастуха.

— Хочеш на той бік? — запитав я.

Він потакнув головою не обертаючи ся і не кажучи ані слова.

— А деж хочеш висісти? — запитав я ще раз. — Адже бачиш, що той беріг тут усюди стрімкий, нема де йти ся.

Не обертаючи ся і не кажучи ані слова хлопчище помахав своєю сніжнобілою рукою в зад, у низ рікою і здавало ся, що ані на хвильку не бажав переривати собі огляданє шумливих та шипучих клубів Черемошевої води. Мені се було байдуже: чейже хлопчище знає добре сю воду. Ми плили власне по при громаду дуже неприємних кам'яних брил, що лівиво розлягли ся по самій середині ріки, мов череда здорових водів у купелі; треба було дуже обережно просмикувати ся між ними, то й у мене при кермі була горяча робота. Крізь клекіт хвиль крикнув я ще до хлопця:

— Як будемо близько того місця, де тобі треба на беріг, то скажи нам заздалегідь, щоб ми скритали дарабу в течії ближше до берега, на плитке місце. Чуєш, мой?

Хлопець знов кивнув головою і все сидів скулений на однім місці.

Ми переплили небезпечне місце і стрілою летіли поздовж ширшого і не дуже глибокого плеса. Я все ще держався за кінець керми, але не робив нею і знехотя дивився на хлопцеві плечі. Нараз він зфатився зі свого місця і почав якось поквално підкочувати штани.

— Хочеш злізати? — запитав я його. Та він знов не відповів мені нічого, але підійшов на сам край дараби, сів на обрубок кльоца, спустив голі ноги до води, вчепився обома руками за кльоц, а потім, опираючися обома ліктями о кльоц і весь похилений над ним обернувся так, що ляг черевом на той кльоц і почав помаленьку всувати в нього в воду. Аж тоді побачив я його лице — було мені зовсім незнайоме. Меві повіділося в тій хвилині, що якийсь дивний, холодний і злорадний усміх заграє по лицю хлопця. Але се тяглося лише хвилиночку. Поки я ще встиг щось подумати, крикнути, рушитися з місця, хлопчище без звуку, моментально щез у каламутній воді. Мене обхопила смертельна тривога. Я скочив на край дараби. Я знав, що се дуже небезпечно скакати в кінця дараби в воду, а ще до того втім хоч не дуже глибокім місці, але на страшній бистрині, де й найдужший Гуцул не потрапить устояти на ногах. Я думав, що необачний хлопчище зараз винирне, почне плисти або бодай буде пару хвилю бовтати, бороти в водою і я зможу виратувати його. Але ні, в хлопчища не видно було ані найменшого сліду. Хвилі весело підстрикували аж на кльоци, плескотіли поміж кльоцями нашої дараби, і вона стрілою і з шумом гнала наперед, а хлопець щез як слина. Німий і непорушний, весь продроглий від холодної тривоги стояв я на краю дараби і впирав очі в каламутну воду — даремнісінько.

— Миколо! — крикнув нараз сердито від передньої керми старий Петро, — якого дідька ти там робиш? Чи не бачиш, що вода заганяє дарабу поперек ріки? До керми, мой, а то оба підемо під сто чортів!

Я скочив на своє місце, мов пробуджений із глибокого сну, вхопився за керму і почав працювати що сили, але мої очі все ще блукали по широкім плесі, по булькотячій поверхні ріки, чи не віднайдуть хоч якого будь знаку того хлопця. Та ні, ані сліду!

Та певна свідомість, що ось перед кількома хвилями перед моїми очима і ось тут безпосередно біля мене так нагло запропастилося молоде людське життя, шпигнула мене в саме серце так,

як ще ніколи ніщо в житю. Я тряс ся всім тілом, як колиб був сам закордував найблизшу, найдорожшу мені людину. З жахом обдивляв я берег, чи там дехто не бачив, як топив ся хлопець? Ні, на березі не було ані живої душі; на дорозі, що бігла з другого боку по над саму ріку, не було також ані живого духа; село вже щевло за закрутом ріки, тільки з невидної давинниці забамкали нараз дзвони, мов знали, що хтось у селі пожив смерти.

Потім я почав боязно оглядати старого Петра, що стояв біля своєї керми на першій таблі з широко розкращеними ногами і також раз у раз вдивляв ся в клекіт каламутної води. Може він бачив дещо? Та ні, Петро мовчав; він був приглухий і не бачивши хлопця на очи певно не чув і моїх слів звернених до нього.

Помалу, коли ми відплили вже геть від того нещасного місця, минули Устеріки і дістали ся на більшу, безпечнішу воду, я заспокоїв ся. Я по просту силував себе не думати більше про хлопчища; я вмовляв сам у себе, що аж тут нічогісінько не винен, аж не міг знати з Духа сьвятого, що дурний хлопчище так собі ні з того ні з сього тай раптом шубовсне в воду і затоне як кусень олова, аж працював власне при кермі і таке инше. Се й заспокоїло мене — бодай так здавало ся мені тоді.

Ми вчасно пригнали дарабу до Вижниці, вифасували зароблені гроші, повечеряли, відпочили троха та закупили чого було треба до дому, і ще перед північю рушили назад у гори, щоб другого дня перед полуднем бути вже дома і йти до косовиці. Йдучи більшою купою ми гуторили, жартували, оповідали всякі сьмішні придабашки, і я був особливо в веселім настрою. Розумієть ся, про втопленого хлопчища я не згадував ані словом.

Так воно тягло ся, поки ми не дійшли до Ясенова. Та коли ми почали наближати ся до нещасного місця, де наша дорога бігла по над сам Черешош, а здорові скелі лежали мов бики посеред клекотячої бистрини, і де вчора затонув хлопець, то мені знов зробило ся так важко на душі, як було вчора. Холодний піт покрив усе мое тіло, морозна пропасниця біла і телепала мене, я дзвонив зубами і не мав відваги нікому прохожому глянути просто в очи. До знайомого шинку не був би я вступив ні за які гроші: так мені здавало ся, що нехай я лише покажу ся там, мене зараз вхоплять і повісять. Я послав старого Петра до шинку і велів йому купити цілу квартиру горівки — треба було для косарів, а я сам — кажу йому — не підуй туди і жажду на тебе тут. Але скоро я побачив

себе одинником, обхопила мене така шалена тривога, що я мов одурілий натис крисаню на очі і похиливши лице в низ як злочинець погнав наперед себе і не спочив швидше, аж мені в грудях не стало духу і село було вже геть за мною. Аж тут я сів при дорозі і заждав на старого Петра.

Я мусів ждати досить довго. Мені страшенно хотіло ся випити горівки, багато горівки нараз, щоб нею мов повиню залити отой ганебний переполох. Ожиданка ще побільшала мою жадоху. Ось надійшов штильгукаючи старий Петро, буркочучи зовсім не дружлюбні проклятя на таких „молокососів, що скажуть слово і зараз перемянуть“ і „летять кудись на впроцані як остатні дурні“. При сих словах він подав мені фляшку з горівкою. Та коли я відіткнув її і притулив до рота вузеньку шийку, наскочило на мене раптом таке обриджене перед сим плином, що я мало що не кинув фляшку геть від себе і здригаючись подав її назад Петрови.

— На, пий, — сказав я ледво видушуючи в себе слова, — я сим разом не можу.

Старому не треба було того казати два рази. Він знов пробурчав якусь добродушну лайку на неадар, що цурають ся дару божого, забулькотів із фляшки просто в горло порядну порцію, заткав потім фляшку корком і притовк його долонею, і тоді устроив фляшку в свою шкіряну торбу. А я від того часу не міг і лица свого навернути на горівку і хоч не присягав на неї, а проте й доси не міг випити її ані краплини. Відвергло на смерть, на сьміх усьому сьвіту!

Троха заспокоївши ся зайшов я до дому і постановив собі закинути зовсім керманецьке ремесло і ніколи ані ногою не поступити на Черемош. Та коли я другого дня почув біля шинку, що в середу піде найблизша повінь, то щось із непереможною силою вигнало мене досьвіта в хати. Я пішов до Жабя на склад дерева, збив ларабу і погнав її знов з дядьком Петром до Вижиці. І знов у Ясенові обгорнула мене та сама дика тривога, яка проймає хіба найтяжшого злочинця, і перевернула все мов нутро. Мов шалений я бігав очима по воді шукаючи хоч якого сліду втопленого хлопця, хоч розум мусів говорити мені, що рвуча вода мусіла вже або викинути втопленика десь на беріг, або завести Бог зна як далеко та ветромити в яку щілину на дні. Та ні, моя розбурхана уява все показувала мені, що ануж я ще десь тут близько знайду того хлопця, що ануж серед ріки виставить ся з води його сніжно

біла рука!...

І бачите, сусіди, се був увесь мій гріх і вся моя мука. Все шось тягло мене в неперепертою силою на Черемош, і все перепливаючи те прокляте місце понизше Ясенова я мусів зазнавати того самого переполоху та тої самої муки, що й першого разу. Говорять, ніби то є такі люди, що їдять аршинник і при тім живуть довгі літа. І мені все здавало ся, що я один із таких отрутоїдів, що не можуть жити без вічної передсмертної тривоги.

А про те я не бажав нічого горячійше, як увільнити ся від неї. Коли минуло кілька неділь по випадку, відважив ся я нарешті заговорити дещо про нього і почав обережно розпитувати в Ясенові, чи не пропав де в кого хлопець у такім віці, такий і такий на подобу? Ні, ніхто не знав і не видав такого хлопця. Я розпитував дещо виразнійше, чи того й того дня такий хлопець не втопив у Черемоши? Ні, ніхто нічогосінько не знав про такий припадок. Чи не викинула вода такого трупа? Ні, ніхто не знав про се ані словечка.

[Конець буде].

УЛЯНА КРАВЧЕНКО.

З НАРОДНІХ МОТИВІВ.

Дожинаю вже до краю вузеньку прилуду,
ой, вже бачу, із тобою жити я не буду.

Дожинаю вже до краю вузеньку прилуду
а ще тямлю, а все тямлю зраду і облуду.

Ой, як мені не ходити, куди я ходила,
так вже в тям мені не жити, кого я любила.

Ти-ж ходи си, милий, здоров, ходи си, ходи си,
а все крутими пляями, куди ходять лиси.

Ой, ходи си, а чей собі загибель сам зладиш!
О, казали добрі люди, що ти мене зрадиш!

Гаразду я всім бажая — тебе-ж проклинаю,
хоч нікого більш над тебе в світі не кохаю.

Ой, прости, прости, мій сизий, що я проклинаю,
я-ж сама така нещасна, спокою не маю.

Дожинаю вже до краю вузеньку прилуду,
чей у холодній могилі я тебе забуду.

МИКОЛА САДОВСЬКИЙ.

СПОМИНИ З РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

1877—1878 р.

XIV.

Після п'ятого вересня Турки вже не пробували наступать. Настало одноманітне, нудне до нестями життя: варта, на роботу і т. що дня. І через те читач певно вибачить мені, коли в моїм оповіданні не знайде дуже цікавих подій, хоч йому це й бажано; але що робить, яке життя, таке й оповідання.

Пройшов місяць і ми вже добре пообдирались, так що більше були схожі на старців, ніж на військо Його Величства. Почали латати ся, чим хто зміг, щоб прикрити від негоди своє грішне тіло. Штани латали подраними полотнищами наметів, кепу клаптями дражного башлика, шинелі шматками штанів... І от коли намалювать собі такого обідранця, та ще дедать обмотані соломкою і драними онучами ноги — то вийде достометно чудовий малюнок російського вояка та ще й шибкинського героя, як нас величали, нами гордюючи.

Зіма насовувала і вже дошкульно давала себе знати. Особливо холодно було на передніх чатах: вітер свистить, аж завиває, сіє дрібний дощ і тут же таки на тобі й мерзне. Простоявши так варту вертаєш ся до головної залози, де вже горить багаття, а на тобі шинеля стоїть дубом. Починаєш гріть ся. Один бік, яким стоїш до багаття, трохи відтане, за те другий знов замерзне. Повернеш ся мерзлим боком, теж робить ся з другим.

Найбільш через таке нагрівання доставалось шинелям: обсядуть салдати багаття і почнуть гріти ся. Один сидить боком, той спиною, а той просто стоїть. Холодна і вохка мерзла шинеля починає відставати і живуче тепло пробігає по змученому, одублому від холоду тілі. Це тепло по трошку тягне до сну і сам того не примічаючи салдат підсовуєть ся до багаття все ближче та ближче, куняючи. Тільки що так солодко задрімав, вже хтось із товаришів і гука: „Диви, шинеля горить!“ Схопить ся бідний як ошпарений і гасить затлілу шинелю під веселий регіт товаришів.

Але це ще нічого в порівнанні з тим, як почали ся чималі морози та завірюхи. З середини жовтня завіяло, засвистіло, загуло. Пішов густий сніг і вкрив усі гори й щілини. Ліс, що вже на пе-

ловину був вирубаний, давно скинув із себе своє зелене вбрання, стирчав обголений своїми чорними стовбурами в білому морі снігу і сердито шумів гадузям. Іноді після бурхливої ночі вигляне було сонечко і виліскуєть ся на морозному снігу, від якого, як то кажуть, аж голки скачуть. Змучені вартою а чи роботою салдати полягають по своїм землянкам і гріють один одного своїм тілом. Але уявіть собі повітря в такій землянці, де нема ні вікон, ні печі, а двері міцно приперті, щоб вітер не заходив, і 50 чоловіка лежить один біля другого! Все це так терпляче, жартуючи переносилось військом, що й тепер навіть мені самому дивно.

— Чуєш! Жевлаков! Чи у вас там у самій Росії бувають такі загвожджені морози? — питає хтось із гурту. — Я чув, у вас там буває здоровий холод.

— А ти штож думаєш, нет? Какіє ефто морози! Там у нас в Росії бивають такіє, што вот дишеш, а льод ізо рта падає!

— Тю на тебе, хиба це можливо?

— Верно слово!

— Витруси сорочку, Жевлаков! — гукнув Іващенко.

— Та чому ви не вірите, — втрутив ся Гавриш, — таж він правду каже: дишаєш, а лед на вуса сїдає.

— Хиба що на вуса! Так жеж сїдає, а він каже: з рота падає.

— Дурна голова, — сердив ся Жевлаков, підбадьорений викрутасом Гавриша, — ето тольки так говоріть ся, ажь не віноват, што ти не понімаєш русскаго язика.

— Таки викрутив ся бісів кацап, — додав хтось із гурту. Землянка зареготала.

— Шутки, шутки, а хвіст на бік, — вставив Санціпара, — а коли справді не пришлють яку небудь дивізію, щоб нас змінять, то в такій одежі, коли ще дужчі морози прикрутьть, позамерзаємо на варгі.

— А нащож ти пузу прудиш? Яж казав, що вона гріє, а ти знищуєш! — дорікав із гурту Гавриш.

— Та чутка є, що 24 дивізія йде нам на заміні.

— Це буде на Маленького Юрія, як рак свисне, — відповів неймовірно Санціпара. — Про кожухи була чутка, що пришлють, та щось на те виходить, що казав пан: кожух дам, та слово його тепле.

— Обіцанка, цяцявка, а дурневи радість — зареготавшись додав Гавриш.

— А як ти віркуєш, з чогоб інтенданти багатіли, як би ти кожух мав, а я чоботи, та щоб замість цвілого сухаря галети всі ми їли так от як Турки, га? Требаж і їм з чогось хліб їсти тай будиночок мать про чорний день. От тепер кожухи в чорта, а в їх грошики в кишнях повостають ся. Замість чобіт волові ноги обдираєи та постолы морщимо, щоб ногам теплійше було, а у їх грошики повостають ся цілі. О! в миру по нитці, годому сорочка; в салдата по чобітку, інтендантові будинок! Так то, брат, мовчи та дши! Нумо спать. — І Гавриш вітхнувши замовк. Землянка теж замовкла і через хвилину вже спала.

Справді чутка про те, що начальство змидувалось над нами і присилає на заміи нас 24 дивізію, все росла і розповсюджувалась поміж військом, підтримуючи енергію в змучених безнадійною ожидаюкою салдат. Нарешті справді вже й у наказі по полку було прописано, що на заміи нас іде 24 дивізія, а нас почнуть обмундуровувать. Салдати зовсім повеселішали.

Тимчасом турецький генерал Леман-Паша, про якого я вже вгадував, і який після 5-го вересня замовк був на кілька часів, знов нагадав про себе. Знов почала ся щоденна бомбардація наших позицій. Гармати наші, як я вже казав, були в дебільшого мідні пукавки, що ними можна було тільки горобців лякать. Турки-ж маючи всі гармати далекобийні, нищили наші окопи страшенно. А салдати зраділи, як діти гостинцевы, коли почули, а нарешті й побачили, що привезли мортіри, або як вони їх звали, пушки маркелы. І привезли їх аж... дві. Велике сьвято було, коли ці маркелы привозили по шляху на позицію. В кожду було запряжено пар по дванацять буйволів та ще на лямках біля кожноі по роті салдат, які напружено тягли з гуком та галасом.

Вільні від наряду салдати радо дивились на це сьвято, смоктали люльки або носогрійки, взявшись у боки і оком знавця змірювали силу її. Звертаючи увагу свого сусіда на мортіру, одному другому підморгуючи додавав:

— А ця дасть перепічки!...

— Ця розверне окоп відразу! А розверне. Цікаво, як вона гурконе! аж гори затрусять ся!

— А ти думаєи як? Глянь, верша яка?!

— Я так думаю, що набій буде пудів десять!

— Більш! Куди! — суперечив другий чвиркаючи крізь зуби.

Мортіри привезли і салдати всі нетерпляче почали ждять.

першого вистрілу. Кожний день, коли турецькі окопи піднімали канонаду, чули ся нарікання: „І чом бабушка¹⁾ мовчить? Хоч би разок плюнула їм у вічі.“ І коли мортира дала перший вистріл, від якого справді луна розляглась по всім горам і долинам, усі з напруженою увагою сліdkували, куди попаде набій. Але набій перелетів, другий теж перелетів, і мортири замовкли.

Тут треба сказати, що Ливан-Паша підчас мовчанки з'єднав усю свою гармату телеграфічним дротом і кожного дня в відомий час о пів дня сам з'являв ся на насипі дванацятиглазного окопа і по його гаслу всі окопи разом починали канонаду. Це вже всі закріпили і навіть у люнетку можна було бачить, що їх стоїть там двох. Так, кажу, тягла ся ця невгамовна щоденна канонада до трицятого жовтня. Наші окопи відстрілювались о скільки змога, а мортирний окоп давав по кілька вистрілів і змовкав немов підбитий. Нарешті настав чудовий, ясний день, день трицятого жовтня. О пів дня, як і завжди, всі насторожились. Гарматні на своїх місцях, гармати на поготові. Ясне, прозоре гірське повітря давало змогу й звиклому оку далеко хапать навіть певеличкі дрібниці. Всі люнетки гарматних офіцерів були наведені на дванацятиглазник.

І от рівно о дванацятій годині на часипу з'явились дві постаті. Одна, що була вища на зріст, постоявши трохи повернулась на бік і піднявши до гори руку, раптом спустила її в низ. В той же мент усі турецькі окопи блиснули огнем і кожна гармата, викинувши здоровенний сіро-білий перстень диму, гуркнула разом. Гори адрігнулись і луна розкотившись по всім долинам і щілинам, влила ся в другий гарматний ревом. Почала ся неймовірна канонада. Дві постаті стояли на насипі нерухомо. Серед цієї страшенної гуркотні двох сот гармат, які невгамовно обкутувались сизим димом, ревував мортирний окоп. Немов величезний бас серед хору дужих голосів узяв раптом високу ноту „фа“, від якої погасло кілька ламп у хаті, так цей гук мов шапкою покрив весь загальний гарматний горгіт і звернув увагу всіх сьвідків цього пекельного герцю.

— Ага! — раптом вилетіло з грудий всіх зацікавлених солдат, — бабушка кахикнула! — і всі напруженим оком сліdkували за набом у повітрі.

¹⁾ Це так поважно салдати звали мортиру

Величезний набій міг піймать звичайний досить гострий зирк в місці, де він міняє свій лет із верху до низу і щезає. В туж хвилию на дванадцятиглазнику серед двох постатей підняла ся хмара червоно-чорного диму і обкутала ним увесь окіп. Коли хмара ровійшлась, перед очима з'явилась величезна прогалина, немов би хто прорубав ворота. Турецькі окопи в мент ущушли.

— Ай молодець бабушка! — чуло ся зо всіх боків пожіж глядачами. — Диви, які ворота розвернула!

Бомбардоване ущухло і більше не піднімалось, а через кілька день було відомо, що трицятого жовтня підчас бомбардації було убито Лемана-Пашу і його адютанта.

Так закінчилась клята, майже двохисячна бомбардація наших позицій Леманом-Пашею. Бомбардація, яка вибивала нас із сили, бо після неї кожний раз приходилось латать старі або будувать нові окопи.

Цей ефектовний, надзвичайний і дуже рідкий вистріл довго не входив в уст зачудуваних салдат і вони розбирали його зо всіх боків по своїому.

— Цілив ся, цілив ся, та таки й націлив ся.

— Хоч довго, за те мітко.

— Чудний ти! требаж було вибирать приціл, — додавав хтонебудь поглядом звавця в цему ділі.

— Десять раз примір, а один раз вистріляй!

В таких розмовах та суперечках проходили тяжкі до нестями, сумні дні.

Нарешті настав давно бажаний час: полковий наказ оповіщав, що завтрішнього дня приходить 24 дивізія і обійме варту. І справді на другий день зранку почали підходить полки 24 дивізії.

Морозний, ясний день. Всі наші, як нас звали, шибкинські орли, обідрані, полатані, в содомою замотаними ногами повизлазили з своїх тайних дірок-землянок і весело залунали пісні:

Тож не ворон, все черне-э-э-э-ет,
На вершинах скал,
То Чеченці в чорних бурках
Строют свой завал.¹⁾

Ряди полків наближались. Салдати всі гарно одягнені, в нових шинелях, в під яких по коміру виглядало волося полубубків.

¹⁾ Кавказська пісня з часів кавказських війн.

Чоботи з гармоніями на холявах. Дійсне обмундірованне разючим контрастом відбивало з убогим убранням шибкинських полатаних орлів, які по одежі були схожі більш на общинаних курій.

— Вона братци! гля, какво войско! — вигукував хтось з рядів франтонитої 24 дивізії. — Хуже босяков, — додавали з глухим инші.

— Вот так войско!...

Ці непривітливі відносини з разу викликали з боку наших гострословів теж насмішки. Пісні змовкли і наші вже суворо позирали на гостей.

— Ей, землячок, где сапожки покупал? уж больна хороші, только что-то есть хотят! виш, рти-то как поразинуді! — гукав хтось з рядів.

— Там, де ти свої з гармоніями загубиш! — відповів Гавриш і цією відповіддю викликав регіт поміж своїми.

— О, загубить, то певно! — сьміяв ся Санціпара ударивши себе по колінах руками.

— Гляді, братци! Гаворілі, што здесь сидят орли, аи тут есть і сіворакші! — сьміяв ся гість показуючи на одного з наших, у якого рукава сірої шинелі були полатані на половину синім сукном від турецької куртки.

— Закрякаш ти згодом вороною, як що раніш на кутні не васьмієш ся! — відповіла Сиворакша.

— А як думаете, задля чого ото у їх холявах гармонії поморщено? От жеж і ніхто з вас не відгадає, — підноргнув Гавриш гурткови своїх, вигукуючи, щоб і ті чули, до кого ця річ. — Це запас. От припірно коли треба буде їм уже тікати; з гори поганож бігти, слизько, то вони повисовують ноги з головок у холяви, головки повакопирсують ся до гори, гармонійки поровстягають ся, і замісь чобіт зроблят бся полозки, от вони й спускатнмуть ся з гори, як на санчатах!

— От так, так! — вибухнув гурт раптом. — Самокатом, значить ся!

Так перекидаючись шпильками 24 дивізії пройшла на передні позиції. Настало, як там кажуть, і на нашій вулиці сьвято: 24 дивізії зайняла передні чату, а нас поставивши в резерві почали обмундіровувать.

Попприслалли шинелі, хоч і не вовсім нові, а всеж таки хоч цілі. Пороздавали жовті чоботи, мундір, сорочки, датки (це так

звуча куски полотна на гульштики) і почали ми обшивати ся.

А тимчасом завіяв вітер, пішов сніг і потисли морози. І коли кому доводилось бачити картину відомого художника Верещагіна, де намальована страшенна хуртовина, — вітер свистить і крутить снігом так, що й світу божого не видно, а на передніх чатах стоїть вартовий весь окутаний сніговою курявою і написано: „На Шибці все спокійно“, — то оце як раз був той час, про який я пишу. Непривичні люди 24 дивізії, дуже франтовито одягнені, раптом попали в таку холоднечу та ще й на передні чати, де як я вже казав, вогню класти не можна, а пильнованя невагомне — зразу вибило людей із сили і не пройшло й двох тижнів в того часу, як заступили вони варту, почали замерзати, обмерзати, хворіть і їх цілими десятками везли і везли в шпиталі.

— А що, як там вам, тепленько на протягах? — сьміялись уже наші в тих, що вертались у шпиталі.

— Ах братци ви мої! моченькі нашей нет, все ногі пообморозілі.

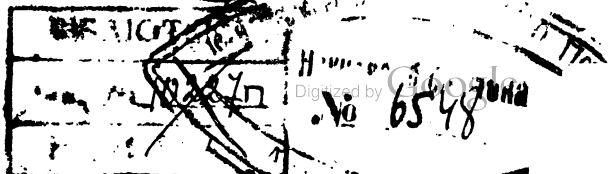
— О, тож то воно й є. А як басували, як туди йшли! О то не кажи гоп, поки не перескочиш!

— Глянь, Гавриш! он де один іде на санчатах! — гукав Санціпара, показуючи на хворого, що справді по Гавришевій теорії їдав на холявах чобіт, а оголовки стирчали до гори, немов половки від саний.

— А бач, я-ж казав що гармонії згодять ся: лехче йти, самі везуть!

І хоч, правду кажучи, сьміху тут не було місця, де люди пообморозювали собі ноги й руки, одначе під впливом тих глузувань, якими нас обкидала 24 дивізія йдучи на заміч, наші реготались. Чим довше стояли вони, тим більше й більше вибувало людей із строю, обморожених і хворих. Не простоявши й місяця 24 дивізія стратила до шести тисяч обмерзалих, замерзалих і хворих...

Нарешті, коли генерал Радецький упевнив ся, що далі вона не потягне, видав такий наказ: Змінити брєнні остатки 24-ої дивізії дивізії 14-її. Заняти передні чати Подольському і Житомирському полкам і міняти ся в вартою до нового розпорядку. Так покінчила свою бєвву вартість, або як кажуть Москалі — доблєсть — 24 дивізія. І ми хоч і не зовсім обмундіровані, але всеж мали хоч по десять полшубків на роту, — зайняли знов давно знайомі нам місця передніх чат.

Зараз побудували снігові траншеї, які робили затишок від вітру і захищали від шалених турецьких куль, пообливали їх водою і потягло ся теж одноманітне, як сьогодні так завтра життя. Щоб зацікавить чим небудь салдат, офіцери обьявили франк, себто четвертак за убитого Турчина (як дешево цінувалось життя чоловіка!). І що ви скажете, така дурниця надзвичайно цікавила салдат. Оце стоїть вартовий і позира в дірки навмисне проверчені в насипі снігу, побачить на валу Турчина, що той чи виліз необачно зі своєї скритки, чи що робить, — вже й кличе таємниче крашого стрільця. Стрілець підбігає, бере рушницю, що тут же лежить на поготові, і в присутности цілого гурту свідків, які збігають ся зацікавлені, стріля! Господи, скільки радости, скільки реготу, коли стрілець не промазав, а попав...

— Ай молодець! аж закрутив ся, — вплескуючи долонями кричали одні.

— Поснідав Турчин галушечкою! — реготали другі.

— От і заробив четвертака!

І стрілець із двома свідками йшов до фельдфебеля заявить про своє право на нагороду. Фельдфебель докладав ротному і щасливий стрілець одібравши четвертака брав його в руку, тричі плюнувши на його, щоб то на прибуток, обережно ховав його в кишеню.

А морози давили все більші та дужче.

— А чи не пора б уже й нужу попрудить, бо щось клята вже занадто допікає?! — звернув ся якомсь Гавриш до товаришів.

Рота стояла чатами на лівому крилі біля болгарського манастиря, звичайно пустого.

— А щож? Коли прудить, то й прудить, — згоджувались другі.

І от у головній валові, що стояла глибоко в лісі, де горіло багаття, салдати почали дуже цікаву операцію.

На страшеному морозі роздягались до гола. Швидко скинувши в себе сорочку надівали на голе тіло мундир і шинелю, лишаючи сорочку на снігу. Одягнувшись поханцем, кожний акнув від холоду і взявши сорочку в руки, присовував ся яко мога ближче до багаття. Тепер починалась головна частина операції. Кожний брав сорочку за комір так, щоб вона висіла вільно подолом, і бережно починав вертїть нею з правого боку на лівий. Коли сорочка досить добре закрутилась, швидко піднімав її над палахкотюче багаття і держучи так, давав сорочці волю самій роз-

кручувати ся. Сорочка розкручувалась над вогнем, вогонь припалював нужу і вона лускаючи мов насіння падала в багаття. Коли сорочка разкрутилась, салдат обертав ся від вогню і знов так її закручував і знов підносив на багаття. Це робилось доти, доки насіння не переставало лущать, — то був знак, що нужі вже нема. Тоді сорочка згорталась клубком, клалась на сніг і знов швидко роздягнувшись надівали ще теплу сорочку. Ця операція звалась: прудити нужу. Правду кажучи, на цю операцію охотників було мало, але Гавриш увів підбадьорити багатьох, і збірив ся досить чималий гурток, і тоді реготу було завадто.

Гавриш перше всего відкладав обережно пару здоровенної нужі в ганчірочку, а потім уже починав операцію.

— Що це ти, Гавриш, робиш? — питав хто небудь, — на віщо ото нужу ховаєш?

— Не можна, брат! це на завод; бо коли всю випрудити, можна замерзнуть. Вона у мене тактиці вивчена, своє діло розуміє! — І Гавриш із великим юмором читав лекцію про нужу під веселий регіт товаришів.

— Жевлаков! Може тобі позичить парочку? вчені, по московськи вміють! Достав від твого землячка з 24 дивізії, що вертав ся до дому з позиції на халаяках із гармоніями як на сачатах!

— Убірай ся ти к лешему! — лаяв ся Жевлаков.

— Візьми, голубе, шкодаж худоби, прийдець ся знищити, а вонаж тобі землячка. Змилуй ся, візьми! — провадив своїй Гавриш.

Жевлаков сердив ся, пускав досить смашну московську лайку. Нарешті операція з нужою скінчилась і салдати повертаючись біля багаття на всі боки, гріли трохи прохолоде в протяг прудіня тіло.

— От тепер не так ість, а то як оце був у секреті, ну, просто сказати, так іла, так грівла, як собаки! Гірш ніж Жевлаков ласть ся. — І з цими словами Гавриш витяг із торби кілька качанів пшінки і засунув у багаття.

— Де це ти пшінки достав? — спитав Іващенко.

— В секреті! Там така сила, ціле поле. Давайте, братця, попросимо ротного, щоб дозволив піти. Я шлях добре знаю, можна наламать ціле полотнище, вистарчить на всіх.

— Не дозволить! — озвався Санцінара.

— Ну, а як дозволить, хто піде зо мною?

— Я, я — почуло ся з гурту.

— Добре!

Гавриш виїняв з багаття зпечений качан пшінки, обдув від попілу і бережно обгорнувши рукавицею, повіс до ротного, що грів ся недалеко біля другого багаття. Ротою командував підпоручник Вольський і був дуже люблений салдатами офіцер.

— Ваше благородіє! Звольте покуштувать пшінки.

— Де це ти взяв?

— Тут у долині є багато! Так што ваше благородіє дозвольте піти наламати!

— Деж це, попереду чат? — спитав Вольський.

— Так тошно, што попереду чат, в. благородіє.

— Ну тебе к монаху! Ще замісь пшінки попадеш ся до рук Турків.

— Нікак нет, ваше благородіє! тольки дозвольте, я підберу людей какуратніх!

(Гавриш ламав мову по урядовому.)

— Ну, йди, тільки дивись мені!

— Так што будьте певні, в. благородіє, штож я мальчик?!

Гавриш повернувшись на закаблуках пішов до гурту.

— Ну що, можна? — цікавились салдати.

— Можна. Гайда!

— Фельдфебель! — гукнув ротний.

— Здесь, в. благородіє! — І Журба підбіг до ротного; побалакавши з фельдфебелем ротний його відпустив і Журба підійшов до Гавриша, який уже готував ся на рекогносціровку.

— Тиж гляди мені, Гавриш! не нароби івалту, бо підведеш підпоручника, погано буде! — настановляв Журба.

— Не турбуйтеся, Юрий Сидорович, все буде какуратно! От тільки смеркне і ми рушимо. Тут недалеко, і пів версти нема.

Ніч швидко насовувалась, як то завжди бува, і незабаром масунило так, що хоч око виколи. Гавриш із товаришами, одібравши пропуск крізь ланцюг, рушив від багаття і одійшовши кілька кроків потонув у темряві ночі.

Незабаром засвістів вітер по лісі, завиваючи немов величезна вовча зграя. Ліс заскрипів, зашумів голим галузям. Пішов густий сніг. Салдати збились біля багаття щільно один біля другого, як отара овець у спеку, і сиділи нерухомо.

— Дивись мені, не засни там котрий! — погукував капраль,

ходячи навколо багаття. Салдати, справді, гріючи один одного своїм тілом куняли.

Проїшло вже досить часу, як Гавриш пішов, і ротний почав тривожити ся. Кілька разів прикликав фельдфебеля. Вже вернувся другий патруль обійшовши ланцюх, а Гавриша нема.

— І якогоб чорта я лазив за тією пшінкою у таку негоду, — бурчав Іващенко, який теж видко тривожив ся. — Наче з роду не ів її! Замерзне де небудь, або заблудить у таку завірюху. Ти не питав там вартовних, куди вони пройшли? — звернув ся він до одного з патрульних, що підсовував ся до багаття.

— На лівому хланку пройшли, казали на заставі, — відповів патрульний.

— О, чуєте, наче хтось стрельнув!

Всі насторожились.

— Та то в багатті тріснуло!

Справді нічого не було чути крім завивання вітру та шуму ліса. Проїшло ще в пів години, але коли кого ждеш, то здаєть ся віком. Так і тепер. Всі почали тривожити ся. Недалеко почув ся гомін. То вертав ся патруль (чим більші бували морози, тим частіше посидались патрулі, щоб не давать обмерзнуть тим, що держали варту в ланцюзі).

— А ось і ми, чи пізнали, чи ні? — забалакав весело Гавриш, наблизившись до багаття разом із патрулем і кидаючи до долу полотнище повне качанів пшінки.

Товариші його зробили теж.

Гавриш із товаришами був так заметений снігом, що здавали ся більше стовпцями загостреними до гори шпичкою. Навіть очий не було видко.

— А що?! казав принесу. Трохи забаривсь, за це винен. Заблудивсь. Колиж клята завірюха так мете, так мете, що очі заліплює. В лісі тут іще нічого, а що в полі! біда! Трохи покрутив ся, поки втрапив, тай то замість лівого хланку куди вийшов — вліз у середину. Фу! А тепер контентуйтесь!

І Гавриш розвернув полотнище в качанами, а сам тимчасом обтрусував із себе сніг. Салдати почувши голос Гавриша всі повскакували в місць і кинулись до качанів як діти, забувши навіть про холод. Фельдфебель доложив ротному про поворот Гавриша і одніс кілька качанів пшінки.

— Ну й варт ота пшінка, щоб за нею лазить? — бурчав

уже любяно Іващенко.

— А за те я прийіс вам такого качанчика, що а! — і з цими словами Гавриш витяг із торби здоровенний качан пшінки і любяно подав його Іващенкови бючи его по плечі.

— Дурна голова — відповів ухмиляючись Іващенко, а всеж качан узав і засунув його в багаття.

Цілу ніч не дивлячись на завірюху салдати пекли та гризли пшінку. На ранок вітер стих, сніг перестав і тільки мороз скрипів під ногами. О півдні нас змінила друга рота. Над вечір тогож таки дня прийшла радісна звістка: Плевну взяли! Плевну, яка коштувала більш як на 50 тисяч чоловічого житя, нарешті взяли 28 падолиста. Не диво, що коли обявили цю вістку, лунало довго ура. В той же таки вечір всіх вільних від варті зібрали на молебні і хоч він відбував ся в захистному місці, всеж таки божевільні турецькі кулі поранили кількох салдат. На молебні салдати щиро молились, а ще частіше хрестились, не знаючи навіть, за що вони так щиро дякують Бога. Під драматичним голосом звертавсь до Бога, просячи від нього побіди над ворогом і супостатом, забуваючи заповідь тогож таки Бога — „Не убивай“. Дяки від щирого серця гукали: „Подай Господи!“

А я слухаючи цю лицемірну комедію, згадав слова величнього пророка:

І перед образом твоім
Неутомленні поклони

Щоб братню кров пролити просять,
А потім в дар тобі приносять
З пожару крадевий покров.

Молебні кінчив ся. В ночі з поводу звістки про Плевну салдати лежачи в землянках викладали свої погляди на далі і кожний пропонував свою діспозицію.

— Тепер я так думаю, — почав Іващенко, — не довго й нам отут новчак сидіть та мерзнуть. Почнем з Божою помічю наступать.

— Тільки нам самим не вять, бо клятї обкопались міцно! Сюди на поміч требаб не меньш, як дивізію, а то й більше!

— Ета верна! — мовив Жевлаков. — Вот как би прислалі гвардію! та возьметь! Потому народ все отборнай! Ета как пайдють, как пайдють, в мамент разнесють ету сволоч, разметает всю арду как в песни пастся!

— Що ти в свою гвардію носиш ся, як дурень із писаною торбою?! Подумаш, розметаш! Гвардія твоя паничі, вони поки на гору вилізуть, то всі полягають, — суперечив Санціпара.

— Ні, ти пего не кажи, гвардія швидко ходить, — заговорив Гавриш. — Жевлаков правду каже. Пригадай переправу, як зведену гвардійську роту послали взять млин отой, де засіли Турки...

— Вот, вот! — перебив нетерпляче Жевлаков Гавриша, — так она как пашла, как пашла!...

— Егеж, вона й пішла, кажу, а її там Турки зустріли залном, так вона тоді вже не пішла, а побігла, та так швидко, що насилу вже зупинив її ротний 11 роти Волинського полку штабскапітан Фок, а то можеб і в Дунай забіглаб!

Землянка разом зареготала, знаючи, що зведена гвардійська рота на переправі тікала від млина.

— Гавриш, розкажи йому про вангелію! — гукав хтось з гурту.

Жевлаков пустив у подарунок Гавришові кілька пахучих московських слів, які повисли і так у дуже тяжкому повітрі землянки, і замовк.

— То все дурниці, — протягав далі Іващенко. — А я кажу, що коли прийдець ся брати оці чортячі гори, то тут з фронту нічого не зробиш! Треба обходити з усіх боків, щоб узять їх в перстені, тоді так!

— Як же ти її обійдеш, коли снігу понавертало по коліна, а в долинах то може й з головою буде! Поки вибереш ся, то й сили не стане, — кинув хтось в гурту свій погляд.

— Ровчистити шлях зпершу треба, а потім і теє, — упевняв Іващенко.

— Що було, те бачили, а що буде, побачить той, хто турецької галушечки рапш не ковтне, — вставив Гавриш.

Довго ще бубоніли салдати, виявляючи кожний свій погляд на те, як треба буде брати перевал. В одному тільки згоджувались, що брати прийдець ся і що багато не долічимось людей, поки його з божою помічю здобудем.

Чи жать чи не жать, як там кажуть, а сіяти треба, так і наше начальство почало готувать ся до бою. Прийшла чутка, що нам на підмогу йде генерал Скобелев з 16 дивізією і тоді почне наступать, але коли і як, того ще ніхто не знав і кожний по сво-

сму міркував. Справді тижнів через два почала підбувать 16 дивізія з гарматою, саперами, а незабаром стало відомо, що генерал Скобелев зі своєю 16 дивізією піде обходом через Зелене Древо, звідки був шлях навпростець у долину Тунжі. Шляхом цим, досить добре відомим Болгарам, генерал Скобелев і рушив, щоб обійти ліве турецьке крило.

Шлях цей звичайно зовсім не підготовлений до військового руху, а до того ще вкритий глибоким снігом, а через те не так то легко було по йому рухати ся. По переду пішли сапери, щоб очистити його більш менш від снігу, за ними пішла піхота, а тоді вже й армата. З цього всего читачеві повинні бути ясні ті труднощі, з якими приходилось бороти ся в цім обході, а коли додять, що це в горах, де на кожному кроці зустрічались то прірви, то скелі, і все це треба було умудрити ся обійти і провезти гармату, то буде зрозуміло, якого лиха набрались там бідні люди.

Дякуючи таким перепонам рух генерала Скобелева був дуже шлявий. Метаж була така: генерал Скобелев обійде ліве турецьке крило, князь Святиполк Мирський праве, перейшовши Єленинський прохід і маючи нас в чола, Турки опинять ся в перстені. Коли ці два війська з'єднають ся до купи в долині Тунжі, ми повинні ударити в чола в самий рішучий мент і таким робом шибкинський прохід увзяти. Розуміть ся, що все це було закутане в таку таємницю, що ніхто того не знав і тільки в кінці виявилось. Одначе обхід генерала Скобелева Турки заприїтили, хоч дуже пізно, навіть тоді, коли він уже почав спускати ся в долину і хоч збудували окоп, який повинен був обстрілювати шлях, але праця їх була даремна. Генерал Скобелев досяг мети.

Все наше військо було на поготові і кожну хвилину ждали наказу наступати.

Настав день 28 грудня, день, яким закінчили ся наші муки, день, який можна лічить кінцем війни, бо хоч після 28 і були ще денде військові стички, але то була остання агонія турецького війська.

Тихий, безвітряний ранок. Сонце викотило своє яскравоблискує холодне коло. Мороз тиснув. І прозоре гірське повітря дало змогу окови осягнуть весь далекий краєвид. Ми всі були по місцях. Мертва тиша всіх наших і турецьких позицій якось боляче трудпла груди і в повітрі почувалось щось страшного, яке за годину скоїть ся. Навіть щоденна стрільба одиноких стрільців

змовкла. Ніде ані чичирк!

Далеко, далеко, десь там аж у долині, яка нам здавала ся відцiana тоненькою темною смужкою, чулись часті-часті вистріли гармат та лускотня рушниць, які ледви долітали до нашого вуха.

То йшла батава в долині.

— Може Бог дасть і без нас обійдеться ся, — шепотіли салдати лежачи в шанцах.

— Діждеш! — суперечили неймовірно.

— А дивіть ся, дядьку Іващенко, оно-о-о-о, по долині підбігають роти! — показував у далечинь Гавриш. — То наші!

— А хто звна, може й Турки, — відповів Іващенко.

Справді напруживши добре дальноворе око, можна було бачить чорні, тоненькі смужки, які рухались швидко в перед.

— Ваше благородіє, пожалуйте, вас батальний командір просять! — почув ся голос вістового.

Ротний нервово підняв ся з місця і швидко пішов.

— Оце чи не наступать прийдеться ся, — зашепотіли салдати і насторочились.

— Що там чутно, Юрий Сидорович? — спитав фельдфебель Журбу, що одійшов від вістового.

— Від генерала Скобелева якась вістка прийшла, — відповів Журба.

— О чуєте, — звернув ся до Іващенка Санціпара.

Іващенко нічого не відповівши зітхнув.

Від генерала Скобелева справді прийшла вістка: „Князя Мироського не видко, наступайте з чола“. Генерал Радецький, який страшенно жалів салдат і пускав тільки в рішучий мент, за що й його салдати любили, вагав ся. Наступать наказу не було. Ротний вернув ся. Салдати заспокоїлись і були певні, що обійдеться ся й без нас.

Наближав ся південь. Ясне, прозоре до сего часу повітря ачало немов меркнууть, і не пройшло й пів години, як усї гори вкрила така густа та темна хмара, що нічого не стало попереду видко.

— Ваше благородіє, вас і всіх господ офіцерів г. командір полка просять! — почув ся знов голос вістового.

Ротний і полуротний швидко підняли ся з своїх місць і зникли в тумані.

Хмара так напіла, що навіть на два три кроки вже не було

видно нічого.

— О, це вже погано! — промовив з певністю Гавриш, — це не дарма.

Всі мовчали наче прочуваючи, що справді зараз повинно щось скоїти ся погане. Це був той мент, коли генерал Радецький рішив наступати. Генерал Скобелев прислав таку звістку: „Князя Мирського не видно. Я розстрілюю остатні набої. Наступайте не вагаючись, а то мене оточать і я пропав“. Генерал Радецький дав наказ наступати. Роти рушили, кожна на вироблене зараня місце...

[Конець буде].

МАРІЙКА ПІДПРЯНКА.

СПІВАНКИ.

I.

Попід гору стежечка,
Попід ліс,
Туди мої співанки
Вітер ніс.
Гей, веселі співанки,
Пішний май,
Вилили ся радощі
Через край.

А вже тую стежечку,
Сніг припав,
А вже мої жалощі
Жаль приспав.
Де ж ви мої співанки,
Деж мій рай?
Вилили ся жалощі
Через край.

II.

Спокійна, ясна ніч
Іде за гір,
Сіяє вже безліч
Золотих вір.

Моргають вірки ті
Мені раз-враз:
Покинь шляхи земські,
Ходи до нас!

Сьвітити з нами меш
На весь обрій,
Тут вічний рай знайдеш,
Вічний спокій...

Пішла бц, зорі, я
До вас, до вас..
Тужить душа моя
До неба крас.

Тонула-б в срібній млі,
Сьвітяти в даль,
Та щось мені землі
Так дуже жаль...

ГНАТ ХОТКЕВИЧ.

ЛИХОЛІТТЕ.

Хроніка з початку XX століття на 5 дій.

Д І Я Ш.

Просто вулиця, іде в далечинь. Голі з обідраними дротами телеграфні стовпи. З обох боків дво-поверхові будинки; правий дім виходить кутком наперед (тут вихід у праву кулісу). З ліворуч парадний під'їзд, двоє покалічених ліхтарів; стоять носилки. З правого боку в домі під'їзді ворота, а біля них пішла в гору тонка залізна драбина, по якій снують люди. В обох будинках майже всі вікна повибивано, де не-де залишила ся ціла рама або шматок її. Вікна забаррикадовано деревиною, столами, стільцями, дошками і взагалі, чим попало. Видно, як у середній безперестанно ходять люди. Під кінець дії в де-яких кімнатах запалюють світло — і дивовижно вражівє робить се світло серед хаосу і руїни. В попереk усієї сцени, на одному з задніх плянів стоїть баррікада міцно збудована з усього, що попадало ся під руку, переплутана товстим дротом. З воріт тягнуть дубки, вивернуті тротуарні плити, носять лантухами землю, пісок, лаптують, приладжують; на землі валяють ся поліняки і всяка всячина. Над баррікадою взь ся великий червоний прапор, а з другим менчим стоїть молоді дівчина. Багато робітників, студентів, учеників та учениць середніх шкіл, курсисток, хлопцят; єсть і «інтеллігентський» елемент, але більше до наглядання. Зброя різноманітна, іноді навіть сьмішна: рушницї, револьвери, шаблі, якісь допотопні тесаки, шматки товстого дроту, ковані ножі привязані до дубців і т. и.; єсть узброєні дівчата. Де-хто з червоними стрічками на руці, на шапці або через плече; сестри, студенти, лікарі — з червоним хрестом на руці, де-які в фартухах і навіть у халатах. Настрій надзвичайно сьміливий, горячий — все живе. Кричать, розпоряжають ся, бігають. Іноді чутно сігнали свистком; довгі, дзвінки, як на кораблях; де-коли дзвонять похопливо та невміло в великій дзвін десь на ближній дзвіниці. Всякди безперестанний рух, кричать і з вікон, і десь з гори, і з драбини. Хто хоче, щоб його почули, мусить кричати. На баррікаді весь час стоїть багато узброєного, готового до бою народу, де-хто зміняєть ся. Наближаєть ся присмерок.

*(Дзвонять на дзвіниці; на баррікаді співають „Варшавянку“.
Шумлява, гомін, рух. Потім спів замовкає).*

(Несуть велике поліно). Бережись, бережись!... Ноги!... Не лїзьте.
— Товариші міліціонери! У дворі учать ся військовій муштрі та стрілянню. Ідїть у двір.

— У двір, товариство! У двір!

— Софіє Васильовно! Софіє Васильовно! У вас нашатирний спирт?

(В будинку розітнув ся вистріл, з вікна хтось висовуєть ся, кричить:)

- Санітарів! Санітарів! Де санітари?
 — Тут, тут! (*біжать*).
 — Ей ви там! На двінці! Годі вже — якого біса!
 (*Дзвонити перестають*).

Перша група.

1. А ви що-ж без зброї?
2. А у мене ось (*витягає з рукава нагайку*).
3. У Івана Михайловича козацьке орудіє.
2. Не орудіє, а оружів.
1. Ех, ловко молодь устругнула.
3. І відкіля воно набрало ся стілько народу?

Друга група (солідних).

1. А ви як сюди попали?
2. А ви як?
1. Я подивитись на гарячі голови.
2. А ми отсе в Тихоном Степановичем пілком несподівано наткнули ся. Знайомі?
1. і 3. Ні. Не маю чести (*знайомлять ся*).
2. Ну, як ви думаете — чим воно уся та комедія закінчить ся?
1. Та думаю, що нічим. Дурний буде генерал-губернатор, коли постараеть ся довести цю справу до чогось серйозного.
3. Звичайно. Ну, що се справді за хлопяцтво!
4. (*вмішуєть ся*) Еге, еге. Он бач — вікна повибивали, хідник поцували, ліхтарі, телефон. Все ж се культура... ем-не... показателі культури.
3. Я розумію: поступ велика річ, але шавіщо ж вікна бить?
2. Ходіте, панове, до ресторації. А то, знаєте, як кажуть: чим чорт не шуткує. Ходіте, Тихоне Степановичу.
3. Що-ж — я в великою охотою. Хоч тепер і в ресторані того...
4. Коли дозволите — і я пристав би до кумпанії. Маю честь представити ся — Соболев (*знайомлять ся*).
2. Звичайно, звичайно. (*до третього*:) Ви нічого не маєте.
3. Що ви! Дуже радий.
2. Ну, то ходіте. А то, знаєте, всяко буває: якась шалена куля і той... (*до першого*:) А ви?
4. Ні, дякую. Я ще тут побуду грошки. Всього найкращого.

Третя група.

1. От розум докажує, що не те вони роблять, не те — а серце рветь ся у купі з ними.
2. Ні вже, голубчику. Обуржули ся ми з вами, що вже там і казать.. Нам би отсе теплий куточок, та газетку, та полихословити на прен'єр-міністра, а що вже більше від того, то...
1. Боляче сев почувати... Яюсь сором самого себе. А надто як дивиш ся на отсі молоді, повні необачної відваги обличча. Додумай ся тільки генерал-губернатор до того, щоб стріляти сюди з гармат — що зостанеть ся тут через хвилину відо всіх отих гарячих, повних любовю сердець? Скілько крови, мук — а завіщо?
2. Еге. Се на інтеллігентській мові називасть ся скрухою рештв сумління. А шляхів до заспокоєння все тих же два: або кинути ся в нестямі до сього бурхливого потоку, або сьак-чи-так задавити в собі отого „звіра костистого“, щоб не докучав.
1. Ех, справді! Кинути б усе та стати поруч із ними, зустрінуть смерть грудима проти грудей.
2. (бе по плечі). Не станемо, голубчику, не станемо. Обважніли ми надто для того.

Робітник (на стільці; він говорив весь час, але тільки тепер його можна розібрати; голос цїлком силлий). І от тоді велика шляхотна сім'я робітників встане — і безповоротно задавить свого вічного ворога. Кровю та залізом панують вони над нами, але кров та залізо не вічні володарі. Гаряче серце подужає їх! І ми візьмемо верх! Ми переждемо, панове товариство! Може ми помремо оттут, може через годину ніхто з нас не зостанеть ся живим, але близько сьвіт — я бачу його!... І наші холодні групи будуть остатніми жертвами насильства на землі.

— У кого шіснацятий номер патрони? У кого єсть шіснацятий номер, товариші!

— Товаришу Сергієвко — де ви? Сергієнко!

— Ой, ногу придавили!

— Хто їсти хоче, панове товариство! Прислали кіш хліба та ковбаси.

Лінар (на стільці). Я лікар Пестряков. В Медичному Товаристві безпереривно засідає Комітет Загальної Безпечности, який

складасться в представників різних професій. Мене прислав сюди Комітет просить баррикаду, щоб вона дала від себе двох представників. Першим нашим обов'язком ми лічимо пеклування про те, щоб не постраждали, а як і постраждали, то найменше мирні горожани. Тому будьте ласкаві прислати двох робітників, представників до нашого Комітету (*влизить; на його місце стає робітник*).

Робіт. (*одразу жагливо*). Товариші робітники! Там, десь-то в тепленькому кабінетіку зібралися пани інтелігенти і благодушно настроїлися на добродійний лад. Збираються допомогать — і кому-ж? Нам, робітникам. Посидять, попють чайку, по черзі їдуть обідати, ведуть гуманні розмови — і думають, що роблять велике діло. Думають, що роблять нам, робітникам, велику послугу, коли утруждають себе розмовою про баррикаду. А потім великодушно закликають і нас засідати у купі з ними на мякеньких кріслах! Ні, панове товариші! Ми не підемо до них! Ми прийшли умірать сюди — і з'увіємо се зробити без помічі мякеньких інтелігентів. Нам не треба їхньої великодушної милостинні! Геть співчуваючих — нам треба діячів! Коли-ж вони, ті що засідають у затишних кабінетах Медичного Товариства, справді хотять помогти нам — так нехай вони прийдуть сюди. От тут, на горі теж безпереривно засідає наш, Революційний Комітет Сполучених партій! Нехай вони, добродії інтелігенти, прийдуть сюди і засідають у купі з нами!

Голоси. Ур-ра!... Нехай сюди йдуть! Сюди, сюди! Ми не пошлемо своїх представників! Не треба!...

Старий (*на стільці*). Товариші і браття! Як гірко слухать, що й тут, на баррикадах, чутно слово ворогування. Досить сварок, товариші... Досить розділів на інтелігентів та робітників... Всі ми прийшли сюди умірати — і зробимо се. І коли нас ховатимуть ті, хто зостанеться живим — чи не рядом нам викопають могилу? І хто-ж пізнає тоді, робітник я чи інтелігент? Ради всього сьвятого, браття, забудьмо тут розладда та неприязнь. Коли вже тут не забути — так де-ж?!...

Голоси. Правда, правда. Треба послать. Не хочемо. Конче послать! Не треба, не треба. Посла-ать. Нехай ідуть! Снегірьова вибіраємо! Снегірьова! Патоку ще! Корещенка. Нехай Корещенко йде.

2 робітник (*стрибає на стілець*). Панове товариство! Я робітник і пропоную себе в депутати!

Голоси. Не треба. Геть. Навчись попереду говорити. Молоко ще на губах не висохло. Корещенко нехай іде! Корещенко!.. Снегірьов теж! Так.

Борис (*на стільці*). Дозвольте, панове товариство, внести хоч будь який порядок у вибори. Намічено трьох кандидатів: товаришів Корещенка, Снегірьова і Патоку. Яких ще кандидатів виставили-б збори?

Голоси. Не треба більше! Емельянова! Досить! Не треба!

Бор. Значить трое. Хто за Корещенка — підійміть руки (*підіймають*). Так. Годі. Тепер хто за Снегірьова? (*підіймають менше*). Хто за Патоку? (*ще менше*). Обібрано товаришів Корещенка та Снегірьова.

Голоси. Добре, добре. Нехай ідуть. Згода. А зброя? Зброя?

Лікар. Я думаю, що зброю можна полишити тут; вона тут буде більше потрібною.

Голоси. Залишити! Нехай зоставлять (*делегати віддають свої рушниці Борисови*).

Бор. Панове товариство! Повинні-ж ми дати якісь дорученности нашим делегатам. Я раджу вимогти у генерал-губернатора, щоб він вивів своє військо пріч в міста, бо горожани не можуть почувати себе в безпечности, коли по вулицях їздять козаки та драгуни. Оборону-ж міста ми візьмемо на себе і для того зорганізуємо узброєну народню міліцію. Чи згода, панове товариство?

Голоси. Згода, згода! Геть поліцію та козаків.

Бор. Хто згоден доручити нашим товаришам у Комітеті Загальної Безпечности виголосити сказані мною догагання, тих прошу підняти руки (*підіймають*).

Голоси. Та що там ще голосувати! Згода! Нехай ідуть! Заявить!

Бор. Більше ніяких заяв не буде?

Голоси. Поки що не буде. Потім пришлемо! Життя покаже!

Бор. Чи угодно зборам зараз одпустити делегатів, чи потім?

Голоси. Зараз, зараз! Нехай ідуть! Ідїть, товариші.

(*Делегати і лікар лізуть через баррикаду*).

Есфирь (*проходить з одного будинка до другого з склянками у руці*).

Бор. (*окликає її*). Есфирь! Есфирь!

Есф. Що тобі?

Бор. Де ти будеш?

Есф. В першій аудиторії. Прислай туди найтяжших.

Бор. Добре.

Якась пані. Боже мій, Боже мій... Адже-ж їх усіх можуть убити.

Есф. Може трапити ся. А вам я радила-б піти звідси.

Пані. Хіба я завважаю? Що се за свистки? Поліція?

Есф. Ні, се свої *(пішла)*.

Студент *(на стільці)*. Панове товариство! До нас сюди на баррикади ідуть двоє офіцерів *(його ніхто не чує)*. Товариші, слухайте! До нас на баррикади ідуть двоє драгунських офіцерів.

Голоси. Тихше, товариство! Серьовна справа, тихше. Станьте на баррикаду! На баррикаду станьте! Все одно нічого не вийде. Дайте вистріл з револьвера. Навіщо тратити заряд? Холостим, холостим.

Студ. *(хоче ще раз спробувати, але махнути рукою, стрибає до долу. Біжить до драбини, лізе по ній, і зупинивши ся на середині та приставивши руки рупором, кричить)*. Панове товариство, слухайте-е!...

Голоси. Слухаємо. Що там таке?

Студ. До нас ідуть двоє офіцерів.

Голоси. Навіщо? Чого їм тут треба? Провокатори! Не пускають сюди зрадників.

Студ. Ми їх сюди і не пустимо, але не прийняти ми їх не можемо. Ми приймемо їх там, на передній баррикаді! Крім того ми повинні їм дати гарантію недоторканности особи.

Голоси. Дасмо, дасмо. Чорт в ними.

Студ. Так прошу вибрати когось для переговорів

(З гвалтом, шумом вибирають трьох, і вони лізуть через баррикаду. Тим часом в другому боці утїмали шпіона).

Голоси. Товариші! Сюди, сюди. Піймали. Держіть його. На баррикаду його, негідника! Розстріляти. Судить його революційним судом. Судить!

Шпиг. Братця, братця... Я нічого... Я їй-Богу нічого... Тільки не бийте... Братця, голубчики... Тільки не бийте...

Бор. Бить вас ніхто не буде. Хто ви такий? Як ви сюди попали?

Шпиг. Я робітник... я служу...

Бор. Де ви служите? На якому заводі?

Голоси. Та чого ти з ним панькаєш ся, Борисе? На суд його.

Бор. Панове товариство! Навіщо він нам здав ся і навіщо ми будемо гаяти час, його судивши? Одпустімо його — от право ніколи з ним тут воловодити ся.

Голоси. Начальник барріади занадто сердобольний. Се з чорної сотні! Не можна таких милувать.

Бор. Ну, що-ж він зробив і що він врешті може зробити? Піде ровкаже, що у нас тут барріади? Так се й без нього знають. Одпустімо його, панове товариство.

Шпиг. Тільки не бийте, братця... тільки не бийте.

Хтось. Та ніхто тебе бити не буде, пахло!

Бор. То одпускаємо його, товариші?

Голоси. Та чорт з ним! Одпускаємо! Провести його по барріадах. По всіх!... Отсе ловко вигадано.

Бор. Ну, добре. То візьміть його хто-небудь.

(Двоє гімназистів беруть тліона під руки і ведуть через барріаду). Ось провокатор, товариші. Ось чорносотенник.

(Дзвонять на дзвіниці; якась група затягає „Дубинушку“; в кри-слі проносять раненого і він стогне).

— Що там на вулицях робить ся, як би ви бачили!

— Розбито збройні маґазини. В одному сам хавяїн стріляв і убив студента.

— Один драгунський офіцер летів на коні, кінь спіткнув ся — і той офіцер через голову.

— Ну, і що-ж?

— Так голова і розскачила ся. Я сам бачив.

— Та перестаньте вже ви там! Годі!... Грають ся дітки маленькі.
(Дзвонити перестають).

Дівчина *(на барріаді, запихавши ся).* Панове товариство! Чорна сотня... бе на вулицях... Найбільше євреїв... Одну панночку... роздягли зовсім.

— Що-ж ми вдіємо?

— Вам не можна обезсилювать барріаду.

— У нас і так мало зброї.

— Держімо ся як-небудь до ночі, а у ночі грузинський революційний комітет обіцяв прислати багато зброї.

— Панове товариство! Не можна-ж попускати чорній сотні безкарно робити усякі злочинства!

Студ. *(на драбині).* Тихше, товариші! Наші делегати йдуть *(злазить).*

Голоси. Делегати! Делегати... Слухайте!

Один із делегатів. *(на баррикаді).* Панове товариство! Нам заявили офіцери, що вони не віддадуть приказу стрілять.

— Ур-ра!... Хай живе революційна армія! Ур-ра!...

— *(За баррикадою).* Санітарів! Санітарів, Бога ради! Носилки!
(Санітари біжать, їм передають через баррикаду поші).

— Де, де? Кого ранено? Не знаю. Се мабуть сам себе обранив.
Тут багато є таких, що не вміють поводити ся із зброєю.
Ні, се хулігани ранили. А хіба й вони мають револьвери?
Ого! Ще більше, ніж ми.

— *(Несуть).* Тихше, тихше, панове... Він ще живий. Обережнійше.
Есфирь! Хто там ближче — гукніть на Есфирь! *(несуть на передній хід, ранений стогне).*

— Куди? Куди ранили? В живіт, здасть ся. Ні, в голову.

Бор. *(він уходить; на стільці).* Панове товариство! Треба з'організувати нашу міліцію. Коли генерал-губернатор згодить ся на наші умови, то нам на той випадок вже треба мати готові десятки. Тому прошу всіх, хто має рушниці або револьвери, іти у двір: там зараз будуть складатись десятки *(іде у двір; узброєні туди-ж).*

— І хто се такому маленькому дав рушницю?

— Віддай міні: ти й стріляти певно не вмієш *(хоче вирвати).*

— Я тобі як дам! *(замахує ся рушницею).*

— Ба який завзятий!

— Не займайте його.

— Ти не дивись, що він маленький — а він краще тебе стріляв.

— Іх, братіку! Дві ночі вже не спав. Ледве на ногах держу ся.

(Теміє).

— Ти підеш у міліцію?

— А то-ж хіба як?

— А коли не підеш, то дай мені рушницю.

— А дулі не хочеш?

— Панове товариство! Та йдіть же швидче.

— Хто має рушниці та револьвери — у двір! До переписи!

Робітник *(на стільці).* Я протестую проти всяких зносин із генерал-губернатором і взагалі з усякими урядовцями. Ми, революційний нарід, сами повинні диктувати умовини, а не вступати до переговорів з опричниками. Генерал-губернатор послав своїх послугачів обливати тісто керосином у пекарнях, і ті

приходили, удаючи з себе страйкових, і обливали неначе-б то після прикау нашого комітету. А у нас була постанова, щоб власні пекарі не страйкували.

- Правда, правда! Я згоден! Він забороняв підвозити хліб в робітницькі квартали, щоб обурити проти нас всіх.
- Геть генерал-губернатора!
- Панове товариство! Я пропоную генерал-губернатора арештувати!
- Ур-ра! Арештувати!

Делегат (на баррикаді). Тихше, товариші! Серьозна звістка!

Голоси. Тихше, товариство! На Бога!

Делег. Та хоч би трощки затихли — у мене горла стане (*бере з рук у дівчини корову і колише нею*). Тихше, панове! Слухайте! Серьозна новина! (*трохи утихає*). Генерал-губернатор дав слово вивести військо з міста за винятком двох найголовніших вулиць, але сказав, що при добрих результатах від міліції, він прикаже війську очистити і сі вулиці.

- Ур-ра! Перемога! Міліцію, міліцію скоріше! Де Борис? Підійть Борисові скажіть. Ур-ра!...

(*Темніє; в деяких вікнах уже світить ся*).

Робітник (на стільці). Панове товариство! Не радійте! Се може тільки лабети! Не вірте сим негідникам, провокаторам! Вони хотять ослабити нашу баррикаду, щоб потім легше було її взяти. А міліцію нашу порозстрілюють на вулицях.

Другий (стає на його місце). Ні, товариші! Не до лабетів їм тепер. Се цілковите безсиле! Генерал-губернатор покоряється народній силі! Він не може більше оберігати міста. У нього немає війська, котре слухало ся-б його. Армія з нами!

Бор. (*виходить із воріт*). Перший десяток іде! Дорогу, товариші!

Начальник десятка (на баррикаді, з факлею). Перший десяток — повз мене! (*голосно лічить*). Один, два, три і т. д.... (*міліціонери лізуть через баррикаду, останнім іде начальник, передавши факлю сусідові*).

- З Богом, товариші! Щасливої дороги! Спасибі, списибі... У одного монтекрісто — бачив? Бачив. Хіба-ж то зброя? Для міліції то ще нічого, а от для баррикади. Тут багато таких. І монтекрісто і дробовики охотницькі. Се із розбитих збройниць. А де товариші з бомбами? На даху. Де-ж їм більше бути.

— Другий десяток! Другий десяток іде!

(Другий десяток стає в групу, радить ся про щось де-кілька хвилин; потім лізуть повз начальника; той голосно лічить).

— Вас куди назначено? На Міщановку та на сусідні вулиці. Прощавайте, панове товариство! Може й не побачимо ся більше. Ну, й часи-ж настали — так-так! Носилки! Носилки! Санітарів. Не треба носилок! Він іще сам іде.

(Ведуть під руки закрівавленого, блідого, як смерть хлопця; на дзвіниці починають дзвонити, але їх зупиняють)

— Чого вони там роздзвонили ся? Та так собі. Їх поставлено варгувати. Так уже-ж темно. Їх горе! Немає у нас чим сьвітити. Та й патронів маловато.

Бор. *(розмазує факлею).* Панове товариство! Надходять трівожні часи! Ми не знаємо, що станеть ся з нами через хвилину. Тут багато зараз байдужих людей, цілком не потрібних для баррикади. Об'являю... що через чверть години — нікого з баррикад більше не випустять. Тому всі, хто хотів би піти геть, мусять зробити се зараз. Пускатимуть сюди також лише тих, хто скаже пароля!

— Ходіште, Іване Івановичу — ну його к бісу.

— А й справді. Вже смеркає.

— Пора і нам до двора.

— Хлоп'яцтво та й годі.

— А гупо як! А гупо!

— Ксенія Федоровна! Дозвольте руку, а то тут можна спіткнутись.

— Ану, братця, будемо готувити ся до нічної атаки. Ви як про те думаете?

— Все може бути.

— Погано тільки буде, коли вони почнуть нас прожектором осліплювати. Ух, яка то погана річ.

— Третій десяток міліціонерів! Станьте осторонь, будьте ласкаві. Побережіть ся! А то рушниця може як-небудь вибухнути *(лізуть; голосна лічба).*

(Десять далеко-далеко чутно часті вистріли і крики. З лівого боку нараз чутно голос Софії Павловни: „Пустіть мене! Ради Бога пустіть! Я повинна його бачити“).

Соф. П. Се жорстокість! Ви не маєте права! Я хочу бачити його сина!

Двоє з дружини. Але, пані, ми не можемо вас пустити. Треба знати пароль.

Соф. П. Але я не знаю вашого паролю. Ви повинні мене пропустити. Я мати Бориса. Пустіть... ради Бога.

Дружинники. Ви його мати?... В таких раї...

Соф. П. *(побачила сина).* Борис! Борис!

Бор. Мамо! Як ти сюди попала?

Соф. П. Де Надя? Вона теж тут?

Бор. Ні, мамо. Я не знаю, де вона зараз. Вона в летючому одряді

Соф. П. Та де-ж вона, де?... Може вже її застрелили на вулиці?

Міліціонер *(на баррикаді... ледве переводить дух).* Зрада!... Зрада!... Товариші... Перший десяток розстріляно... Другий теж... Зрада... товариші...

Всі. Зрада! О, будь ви прокляті! До зброї! Всі, хто може, до зброї *(і се „до зброї“ тисячею гомонів відкликаєть ся в усіх кутках).*

— До зброї! Наближають ся драгуни!

— Драгуни! Драгуни!

— Загасіть факлю! Факлю загасіте!

(Гасять... темрява... Вистріли чутнійше... На баррикаді нервово співають: „На бой кровавий“).

Бор. До зброї, товариство!

Соф. П. *(держить обома руками).* Не пуцу! Борис! Борис!... Ради Бога... Ради всього святого... Борис!

Бор. Мамо!... Та ти збожеволіла?!

Соф. П. Я не пуцу!... Спасіть, спасіть!...

Бор. *(з силою вириваєть ся).* Та пусти-ж мене врешті!

Соф. П. Держіть його, держіть *(зомліває).*

(Нагло вся сцена заливаєть ся сліпучим світлом прожектора... Хвилину страшної, мертвої тиші... Десь-то далеко кричить чийсь голос: „Ескадрон — плі!...“ І вибухи, і стогони, і крики, і гуркіт).

Завіса скоро падає.

СТАРА РУСЬ.

III.

Цікава річ, що скільки разів у нас починаєть ся діскусія про якусь єдність, унію, об'єднання, консолідацію, — за кожним разом мов від подуву пустого вітру серед суспільности вибухає полумя обоюдної ненависти, підозрінь та розладу. Так було з унією при кінці XVI в., що розбила духові сили нашої суспільности, відвела її від глибокої релігійної та культурної реформації, що йшла до нас із заходу, і вкинула в її лоно пожежу ненависти, якої не здужала вповні погасити навіть потопа Хмельницьки й Руїни. Не згадую про випадки, що були на наших очах, а тільки підчеркую тут той менше знаний факт, що сама ідея національного і язикового об'єднання, піднесена майже до висоти програму в московфільських кружках галицько-руських якимось фатальним відрухом знайшла собі клясичний вираз у дикій, завзятій ненависти до тих земляків, що або не досить сквапно йшли на сю саму дорогу, або більше-менше рішучо відвертали ся від неї. Ся традиційна ненависть і доси лишила ся характерною прикметою нашого московфільства і в корени затроює всі ті ідейні пориви до лібералізму та поступовости, що іноді ворухать ся в його лоні. Що варті абстрактні ідеї „всечеловѣческой любви“, коли в серці палає сліна ненависть до найближшого, до брата за те тільки, що він у азбуці відкидає ъ, ы, ѣ? Що варті абстрактна поступовість, що симпатизує з французькими республіканами або з німецькими соціялдемократами, а у себе дома кривим оком глядить на кожду нову читальню „Просвіти“, на кожду нову „Січ“ тому лише, що се діло „не нашої парафії“? Ось де на мою думку лежить причина того, що поступовість і лібералізм ніяк не хоче виростати на ґрунті нашого московфільства і що якась фатальна сила „свояцтва з вибору“ тягне його завсїгди до симпатизованя з ретроgrадами, з авторитаризмом, навіть борше з чужою шляхтою, ніж із своїми хлопоманами та демократами.

Кореспонденція Я. Головацького дає нам декілька цінних документів, що показують нам доочне, як самосівно, силою якоїсь психічної льобіки виростала у галицьких московфілів та глуха ненависть до всього, в чім чути було парістки національної україн-

ської свідомості та інстинктивного демократизму. Для Івана Головацького таким підозреним пунктом, такою завадою та предметом ненависти був о. Григорій Шашкевич, брат Маркіяна, посол в р. 1848, покликаний до міністерства на референта для справ руського шкільництва. „Не увѣришь, какаѣ бѣда съ тѣмъ челоуѣкомъ, — пише Іван Гол. до брата Якова в грудні 1851 р. (ст. 5), — это нарочитая упрямая русская с...“. А чому? Зробив він щось злого Головацькому? Де там! Він мав свої окремі погляди на мову і правопис, погляди, що були відгуком тих, які виробили ся були в кружку перших галицько-руських народолобців 30-их років і які Іван Гол. називає „гримасными безъ-правилами“. Щоб докучити йому, Головацький уважає добрим усякий „крутій путь“ (ст. 21) і сам кидає на нього підозріння: „Оружіе его какъ и равныхъ ему извѣстно Тебѣ: подозрѣвать и высмѣвать, по временамъ и оклеветать неможно“ (ст. 29). Певна річ, фактів на доказ сих підозрень у Гол. нема, а є тільки одна прикра для нього обставина, що він сам зробив кривду Шашкевичу, не прийнявши до друку в „Вѣстнику“ статю Шашкевичеву в обороні нар. мови. Шашкевич „розсердился на меня не мало“ — ось і вся рація, за що Гол. називає його клеветником і „самымъ лютейшимъ фанатикомъ“ і радить брату: „надо бы по случаю контрину подложить“. Дарма, що Шашкевич, як сам Гол. признає в листі в кінця 1852 р., „окажется снаружи очень благосклоннымъ“ (ст. 27); Головацький підозріває його у всім, вітрить усяди його лихі наміри: він хоче впливати по своїому на „Вѣстникъ“ (ст. 27), хоче разом з Ковальськими „завязати какой то союзъ и намѣреваются присвоить себѣ монополию въ произведеніи училищныхъ книгъ, разумеется, съ оскорбленіемъ всѣхъ, которыя рукописи сюда къ одобренію присылаютъ“ (ст. 33), — хоч і сам ще не знає, чи всі ті підозріння мають яку підставу. Знов традиційна склонність москвофільської душі: ще не заклонуло ся діло у „противника“, зараз у зачатку оплювати його, споганити підозріннями та інсинуаціями, щоб і охота відпала! Кілько то таких маневрів бачили ми аж до остатніх літ!

Дуже інтересне те, що Ів. Голов. при кінці 1852 р. пише (певно на підставі писаних і устних інформацій) про настрої руської публіки в Угорщині. „Днесъ даже самыя угорскіе братья превозношаютъ Зорю по содержанию надъ Вѣстникъ — и справедливо; однакожь по виду суть нить нѣкоторые ничтожныя хаклакивы несносны, а ради нихъ они презираютъ Зорю. Вѣстника

они також не любять по нужденности содержания, но при томъ завияють его, видя туюже скудость и въ иныхъ газетахъ" (ст. 39). Треба пригадати, що „Зори Галицка“ з 1852 р. була справді (обік 1849) найліпше редагована і дала найбільше цївавого матерїалу про народне житє в Галичинї та Угорщинї; проте фанатики москвофільства не читали й не піддержали її задля переваги народної мови. „Вїстника“, розумїсть ся, не читали також задля вбожества його змісту, хоч його мова їм більше подобала ся. Інтересно лише, що Головацький, так ясно бачучи се, в своїй партійній заїлости не бачить, що така політика веде або до простого анальфabetизму, або до — мадяризації. І ніхто в тодішніх москвофїлів не подумав про сю небезпеку, поки очевидні факти змадяризованя власне самої інтелїгенції не відбили ся на них самих, підрівавши число їх власних передплатників та прихильників на Угорщинї. Бо коли „Вїстникъ“ і „Зоря“ в початком 50-их років мали по 300 або й більше передплатників серед угро-руського духовенства, то тепер москвофільські виданя в Галичини йдуть до Угорщини ледви в десятій часті того числа, а коли що йде туди, то хїба популярні брошури, тай то мабуть більше видань „Просвїти“, ніж „Общества М. Качковского“. Про зріст того анальфabetизму серед угроруської інтелїгенції вже в 1853 р. маємо інтересне свїдоцтво в листї Духновича до Я. Головацького. Посилаючи 39 зр. за спровадженї зі Львова книжки Духнович додає: „Братъ любезной! Мои то власная жертва для народа, бо ни копейки не получу отъ нашихъ, то все даромъ раздати должно. Вы не имѣете понятія о нашихъ на толико студеныхъ, что если бы цѣлый Трифолой въ цѣнѣ одной копейки купить можно, и то была бы отъ нихъ жертва несмѣрна; лучше что нибудь покупають, нежели книгу, а хотябъ и купилъ кто, то читать не будетъ ю“ (ст. 99). Що сказав би був той сам Духнович, чоловік без сумніву доброї волї і не малих здібностей, але невличимо заплутаний у язиковї та політичні доктрини, як би був довідав ся, що тут же під його носом, скрївъ по вбогих угроруських селах ще в XVII—XVIII в. виробив ся і ще й за його житя держав ся (декуди держить ся і доси) звичай, що селяни на зиму наймають і беруть до своєї хати на все удержанє писаря спеціально на те, щоб переписував для них старї книги — співаньки, збірки проповідий і поучень, старих повїстей і притч, що вони не лише читають ті старї твори, давно забутї духовенством, але вчать на них своїх дїтей читати

та ховати давню літературну традицію, тому тільки, що вона своєю формою й мовою блиска їм, ніж ота новіша література, якою так любувався Духович! Він певно й не підозрівав такого дива, щиро вважав свої власні і своїх сучасних писання літературою і в дитячій наївності упоминав Галичан: „Подперайте Богдана (Дідицького), моего любезнѣйшаго друга, на koliko можно, бо съ утратою его стратимся всѣ во вѣки“ (ст. 100). Тим то й шкідливе всяке доктринерство, що воно засліплює чоловіка на найближші факти і заставляє його звертати всю увагу, концентрувати всі надії на далекі, звичайно фантастичні явища або теорії. Той сам Духович, що так сьміло і резолютно відстояв против папського нунція один уступ у своїм „Литургическомъ катихизисѣ“ (див. Ив. Левицкій, Галицко-русская Библиографія, т. I, ч. 686, Студинський, ор. сіт. 101), що видавав свої гроші на закупно книжок, які роздавав даром своїм близьким людям і то в тим прикрий чутем, що вони й за даром не будуть читати їх, — він ніколи не задав собі праці роздивитися ближше, які книжки раднійше читали-б його земляки, і відхрещувався мов від злого духа, від „Яворова“, себ то від Лозинського і його думок про потребу заведення народної мови в письменстві, бачучи в перемозі тих думок не більше і не менше, як „вѣнецъ татарскаго или монгольскаго царства“.

Взагалі цікаво слідити по листах, як протягом кількох літ, 1850 — 1854 ступнево міняється тон і настрої у гал.-руській пресі і в листах, як люди ще недавно „високопочтенні“, признані і так сказати патентовані патріоти, роблять ся ворогами „отечества“, наймитами чужинців, падлюками, яких писання навіть читати не варто. І як із тих зразу особистих підозрівань та лайок чим раз яснійше вириває партійна різниця, в поза правописних і яєкових спорів висувують ся далеко глибокі, політичні та національні суперечности. Ми бачили, як обережно в приватних листах Іван Головацький підкопує ся під Гр. Шашкевича. Надрукований під ч. 56 лист С. Шеховича до Лозинського в р. 1853 в відповіді на його критику „твердоруских“ видаць „Зорь“ і „Лады“ показує найліпше, до якої міри зросло роздривненє між обома напрямками. „О безстыднѣй челоуѣче! Вы смѣли тоє писати, Вы то герой азбучный, Вы то бороли ся о Іоры, Вы то славный поета рус., перше тягнулисьъ за Польщею, а теперь коли видите, що всею пошло въ гору, то завидуєте намъ“. Автор

листу закидає Лозинському літературну крадіж, називає його вовком в овечій шкурі, докоряє йому тим, що він говорить про впровадження московщини в галицьке письменство і не знаходячи ніякого доказу против сього задовольняється лайкою: „О вы цѣлый московскій дуракъ!“ Годі уявити собі драстичнішу мішанину сердитости, тупоумства та облуди, як той лист. На закид Лозинського про легкодушне і нестаранне редагування Шехович відповідає, що „писателі Зорі и Ладі працюють день и ночь, німѣ що годного въ свѣтъ пустять“, хоча питання було власне в „негодности“ їх продуктів. Шехович покликається на те, що чужі газети „дуже красно пишуть о Зорѣ и Ладѣ“, і зараз же з чисто рутенською перверзією додає: „но що скажуть, сли довѣдаються, що мы меже собою такъ деремо ся, будутъ смѣяться“ — найглуційший спосіб замикати дискусію. Та на кінці найвиразніше видається рутенське шило з мішка: Шехович боїть ся, щоб його видання не були хлопські, так як Вѣстник, що надрукував допись „Зъ пѣдъ Соколѣвки“. „Онѣ намѣ встыдѣ робить — сердить ся Шехович, — та чи ино хлопы читають Вѣстникъ? Незадогдо почислють. Вѣстникъ до Groschen-Zeitung, бо таное мясо пси ѣдятъ“. Ось чого боїть ся бідна рутенська душа!

Не менше інтересна дописка Головацького на автографі сього листу, що був підписаний „Оденъ питомецъ р. С. Л.“ Лозинський мабуть прислав той автограф Головацькому, а він дописав на ній: „Не питомецъ русской Львовской Семинаріи писалъ это письмо грязное, анонимное, а редакторъ Ладі и Семейной бібліотеки Северинъ Шеховичъ. Подлецъ!“ (ст. 84). І щож думаєте, той сам Головацький протегує того „подлеца“, помагає йому устроїти редагування Сем. бібліотеки і кореспондує з ним дуже по приятельськи (пор. лист Шеховича до Гол. ч. 125, стор. 175). І отся моральна індиферентність належить до характеристичних рисів нашого галицького рутенства: „в тихомолку“ один уважає другого „падлецом“, злодієм, фальшивником, але се не перешкаджає йому прилюдно хвалити того самого „падлеца“, і приватно, в своїй хаті любезно стискати йому руку.

На заострене роз'єднання і партійної ворожнечі в Галичині впливають сильно Угроруси, засліплені московщиною і прихильники безумовної єдности — розуміють ся такої, як вони розуміють: „Подпросите и Зорю и Ладу прервати совѣмѣ эти отвратительные, бесполезные споры съ Вѣстникомъ; вѣрте мнѣ, это не стоитъ

труда и того никто не читаетъ“ — пише Віктор Добрянський в жовтні 1853 р. (ст. 92), а майже рівночасно Духович заявляє: „Не понимаете, на koliko наши стараются вашей престо-народной литературы!“ (ст. 90). Віктор Добрянський широко заявляє, „разъединение сіе ненавижу“ (ст. 93), а Духович пише патетично: „Вѣруйте, братья, наши всѣ озлоблены на рускую часопись (Вѣстникъ) и радиѣ ничего читать не будутъ, нежели пустыни распрями оскорблять ся; они уже и Зорѣ не вѣрують (которые ю не читають) думая, что руское письмо безъ распрѣ и оскорбленій быть и не можетъ, и такъ не буду лжепророкъ, предвидя падение всѣхъ, на конецъ и народа!“ (ст. 99). Та не забувайте, що той сам Духович рівночасно обявляє Лозинського мало що не Антихристом („Врагъ, діаволь не погинець, пока и ей (Зорі Гал.) не пресѣчетъ гортань, и тогда самъ пореветъ пустыни скалами съ помощію Яворова“, ст. 99), а ще перед тим заявляв рішучо, що „бевѣстнаго Вѣстника и вѣ руки брать не стоитъ, нашъ врагъ и полдой наемникъ! и всѣ его помочникъ!“ (ст. 89). Сеж очевидно той сам психологічний процес, що й інших провадив до повороту до анальфabetизму і до мадяризації, і забавно бачити, як Духович, хоч словами плаче і нарікає на нього, а в практиці й сам у повні під його впливом.

В 1854 р. по часті під натиском зверхніх обставин (кримської війни), а по часті силою натурального зросту свідомості в краю партійна ріжниця завначуєть ся виразніше. Що правда, в кореспонденції Головацького не маємо ані одного листа, де-б видно було виразну симпатію якогось Русина до союзного війська і антипатію до російського режіну. Так далеко свідомість іще не поступила. Навпаки, в деяких вихроватих головах (прим. свьященник Сокульський) понятя Росія — православіє — восток вплили ся в хаотичну цілість, якій протривоставить ся союз „британо-гало-еврею-лооло-Мугаметан“ як репрезентант „клеветы, лжи, мошенничества“ (ст. 15!). Чи вся галицько-руська інтелігенція поділяла сей погляд, не можемо сказати, та се дуже правдоподібно, коли зважимо, що прогресивна російська преса тоді в Галичині була невідома, а опозиція до Поляків, які радували ся кождою невдачею російського оружя, попихала Русинів до тих поглядів, які їм піддавала російська урядова публіцистика. А все таки факт, що при кінці 1854 р. настала крива в „Зорѣ Галицькой“, що Ставропігія, яка зрештою не була властительскою, а хиба

вірителькою сеї газети, раптом усунула її редактора С. Шеховича і віддала часопись Миколі Савчинському та вложила новий редакційний комітет із людей зовсім иншого, виразно польонофільського духа (Плятон Костецкий), сеї факт велить нам догадувати ся, що й між тодішніми Русинами були противники поглядів в роді о. Сокульського. Правда, була чутка, що самовільний поступок Ставропігії був викликаний натиском урядових сфер, але всеж таки цікаво бачити, як ніхто в „твердої Русі“, безпосередно діткненої тим ударом, не важить ся протестувати голосно і вказувати безправність поступка Ставропігії. Вони падькають у листах, нарікають, кидають підозріння, але не можуть здобути ся ні на який енергічний крок для оборони свого права, тим більше, що бачуть зароди розладу і в своїм власнім таборі тому, що один із їх провідирів, М. Малиновський, пристав до нової редакції (ст. 159). Що вони справді відчували в тім руку правительства, на се намагають наріканя Б. Дідицького в листі до Я. Головацького з падолиста 1854 р. „Ахъ, на милость Бога, скажите мнѣ, какъ и почему это случилось съ „Зарею“? Палъ ли Севастополь? повелся ли какій-то мятежъ въ Варшавѣ? сошла ли Ставропігія съ ума, что предала любезнѣйшее дитя Руси, сердце нашего сердца въ намѣнническія руки? Ахъ, тожь не было ли кому отвратитъ сію погибельную тучу, которая изъ мрачныхъ пещерь лжерусскаго Собора легковѣрнымъ соотчичамъ нашимъ угрожала? Ахъ, не было кому, не было — и вотъ разбойники загнѣздились въ Святинѣ избранныхъ! „Заря“ съ 48 нумера служить переводчикомъ у польскихъ „Новинъ“, дѣйствуетъ съ самыми злопамятнѣйшими недругами за одно!“ (ст. 158). Та хоча Дідицький далі заявляє, що не знає приводу „этихъ зловѣщихъ перемѣнъ или просто намѣнъ“ і ся не певність майже зводить його з ума, — то про те у нього нема ані тіни тої думки, що прим. адресат його листу або хтось инший із їх партії мусів же мати якісь обовязки супроти „Зорі“ і повинен був стеретти її цілости та напряду, а тепер повинен би почувати ся до якоїсь одвічальности за її нарушеня. Нічого подібного в листі Дідицького ані в жаднім иншім тогочаснім листі не бачимо. Перший удар на ту громаду показав відразу її слабість і брак дійсної ідейности, брак охоти і здібности до боротьби.

Варто спинити ся троха довше над сии критичним роком 1854 власне тому, що тут виразнїше показала ся суть того „общерусскаго“ руху, пропагованого у нас від 1849 р. В початку

року той рух, можна сказати, тріумфує. „Зоря Галицкая“ в його руках і під редакцією Дідицького, а потім Шеховича; прихильники розсипають ся в похвалах до неї, противників в роді Лозинського загулюкано та обкинено болотом і ледво інколи в безбарвних та безсочнім „Вістнику“ відізвав ся несмілий та немудрий голос критики. Здавало ся, що се найкраща пора розвинути свою програму і розширити літературну діяльність — про політичну тоді не було й мови. А про те що бачимо на правду? Про якусь плянову діяльність „партії“ нема ані мови, від чільних людей її чуємо тільки наріканя та підозріваня „противників“ або „високополітичні“ міркуваня, і рік кінчить ся майже цілковитим розбитем літературного центра „партії“. Найліпший знак, що рух був штучно прищеплений і штучно піддержуваний. Послухайте, як філософус Петрушевич в приводу дуже немудрої критики на одну його статю, якою „нікто хохол“ уколів не так його наукову аргументацію, як його самолюбів: „Сожалѣю о несчастномъ состояніи нашего многонадежднаго редактора Зори Гал.¹⁾ тѣмъ болѣе, что онъ снова (Богу благодареніе, не для моеї провини) получилъ цензурный выговоръ — — разумѣется наущеніемъ Вѣенской Рутеніи. По моему мнѣнію (не въ гнѣвъ будь сказано) суть то только дальшія послѣдствія во время нашего народнаго отрожденія на плохомъ и шаткомъ основаніи совершенной организаціи нашихъ моральныхъ силъ“.

Не вважаючи на просто дитинячі логічні скоки від хороби редактора до наївного вмиваня рук від співвини в його провині, що окошилась на Зорю Гал. цензурним виговором (річ у ту пору дуже часта, прим. у польських газет) і до інсинуації на „вієнську Рутенію“, буцім то вона під'юдила львівську цензуру, — нас зацікавлює дальший і найсмілійший скок о. Петрушевича — до ревізії тих основ, на яких у 1848 році „построєно“ будову гал. руського нар. відродження. О. Петр. твердить, що ті основи були „плохи и шаткі“ і ми зацікавлені тим осудом ждем його мотивуваня, тим більше, коли знаємо, що й сам о. Петрушевич як автор брошури „Słów kilka w obronie ruskiej narodowości“ належав, так сказати, до архітектів і оборонців тої будови. Щож він тепер знайшов у ній „плохого“ і „шаткого“?

¹⁾ Мова про Дідицького, який весною 1854 р. заболів на очи і мусів лишити редакцію Гал. Зорі.

„Львовская Рутенія, — викладає він свій погляд — опершись о політизаующее правительство, замкнувшись въ весьма тѣсных границахъ своего дѣйствія, похватила нечаянно за бражды правленія русскимъ народнымъ движеніемъ; но такимъ счастливымъ приобрѣтеніемъ недовольная, захотѣлось ей въ самоѣ престолѣ городѣ австрійскаго государства имѣть своихъ постоянныхъ репрезентантовъ. Обстоятельства споспѣшествовали ихъ намѣреніямъ и желаніе къ несчастью исполнилось. Отрасль Галицкой Рутеніи переселилась въ Вѣну, съ начала какъ каждая колонія покорялась она своей матери львовской Рутеніи, сообщалась съ нею, но окрѣпнувъ и поразумѣвъ свой собственный интересъ стала она самозвательно предписывать правила даже своей родительницѣ: что болѣе, занявъ значительное мѣсто къ самоѣ правительствѣ, получивъ большее жалованіе Вѣнская Рутенія при своей безхарактерности осмѣлилась нынѣ уже терроризировать непослушную и худую Галицкую Рутенію. Вотъ причина настоящего нашего сожалѣнія достойнаго состоянія!... И нынѣ тимъ тяжко страждущему подъ жестокими ударами нанесенными Вѣстникомъ, славнымъ органомъ Вѣнской царствующей надъ нами Рутеніи, трудно закусивъ губы молчать“. Показуєть ся, що гризка рецензіа Вѣстника глибоко колупнула о. Петр. і від разу вказала йому всю Гал., особливо всю Львівську Русь як невольника, що стогне під ярмом „вієнської Рутенії“. Розумієть ся, се була фантазія. Але ся одна фантазія в голові „великого історика Гал. Руси“ від разу викликає цілий погляд на історію гал. руського відредженя так само, або й ще більше фантастичний. Поперед усього події 1848 р. він коментує зовсім фальшиво. „Львівська Рутенія“ 1848 р. не оперла ся о „політизаующе правительство“, але була покликана до життя органами того правительства як раз в тій цілі, щоб не допустити до політичного розворушеня руського люду, а в крайнім разі ужити того розворушеня як тарана проти польського руху. В тій руській організації від самого початку бачимо дві течії, котрі можна би з невеличкими обмеженнями назвати: течія верховодної ерархії (святуюрська) і течія свѣтської інтелігенції та деяких поців ентузіастів; перша з них обома вухами прислухуєть ся до того, що робить ся в Відні і що говорять у намісництві; друга силкуєть ся йти своїми симпатіями на зустріч народній масі та бути речником її потреб. Але ся друга течія не ауміла здобути собі впливу; нечисленні одиниці в роді Ів. Борискевича, Лаврів-

ського та Пропетича (автора першого нарису відповіді Русинів на памфлет Домбчанського)¹⁾ не зуміли завоювати собі відповідне становище і відповідний вплив у тогочаснім руху і в настанні реакції 1849 р. замовкли зовсім. Верховодна ерархія лишила ся при власті, в характером півурядовим: „Зору Галицку“ 1848 і 1849 р. вислала безплатно як орган урядовий, по збомбардованю Львова Руска Рада Головна лишила ся одиноком на всю Галичину політичним товариством нерозв'язаним, поки 1852 р. самі її голови Куземські, Малиновські та Петрушевичі не розв'язали її добровільно, здаючи долю народа і дбави про політику самому правительству. Та се ще не все! Та сама львівська Рутенія не досить того, що в 1848 р. те й робила, що гальмувала всякий людський рух, зацитькувала суперечки і держала народ без пояснення його основних прав, його потреб і обов'язків; вона зараз, скоро лиш опинила ся на верховіднім становищі, скоро минув ся рух 1848 р., покванилась спроневерити ся одинокому ясному і реальному, що винесла з того руху, чільним словом нашої програми 1848 р. „Ми Русини австрійські, частина 15-мільйонного южноруського народу“. Отсе старала ся львівська Рутенія при помочи вієнської (Ів. Головацький) затуляти в болото, не тягнучи, що тим сама підрізає свій корінь, засипає жерело живої води, без якої неможливий її ріст. І се справдило ся вже на невеличкій крізі 1854 р., супроти якої ся львівська Рутенія показала ся зовсім безоцірною і непогідною.

Виною того „оскудіння“ львівської Рутенії о. Петрушевич уважає антагонізм, а навіть тероризм „вієнської Рутенії“, якої цовстанє, впливи і роботу представляє так само фантастично, як і історію львівської Рутенії. Бо поперед усього ся „вієнська“ Рутенія не була ніякою колонією Львова; найвиднійші її представники, Григорій Шашкевич, Іван Головацький і Василь Ковальський дістали ся до Відня не в'їздом, не говорячи вже про те, що львівська Рутенія не мала наміру, волі ані можности бачити в них своїх репрезентантів обов'язаних до якоїсь солідарности з нею. Се були урядники, зрештою що до політичних і національних поглядів і між собою зовсім несолідарні. Ми вже бачили од-

¹⁾ Його лист із Відня з острою критикою руської делегації з р. 1848, а особливо її духовних членів (якоби сидять як стовпи) ще в 80 их роках кружив по руках у гал руських інтелігентів поки його не передано до Києва, де він пропав.

ного з них, Івана Головацького, власне як одного з ініціаторів і головних агентів того руху, якого свідомим чи несвідомим спільником був і о. Петрушевич. І власне до 1853 р. сей Головацький, бодай у пресі був більше впливовий від Шашкевича, коли міг статі того Шашкевича просто не допустити до друку і Шашкевич не міг знайти способу подати свою думку до прилюдної відомости. Се справді можна назвати тероризмом, але „твердих“, коли натомість з боку Шашкевича та Ковальського (в тім часі) не стрічаємо нічого подібного. А се значить, що в критиці о. Петрушевича з цвітня 1854 р. мусимо бачити виключно лише відгук особистої образи і вповні фальшиве та безосновне розумінє фактичних обставин. А се, здасть ся, одинока проба такої „ревізії основ“, яку роблено з руського боку в ту пору загальної апатії та політичної безкритичности.

Кріза в Гал. Зорею зворушила москвофільське гвіздо, але не викликала ніяких тверезійших думок, ніякої автокритики. „Новое редакторство Гал. Зори — писав у січні 1855 р. Іван Головацький до брата Якова — произвело въ здѣшнихъ обшествахъ одногласное и громкое неудоволеніе всѣхъ сторонъ и мнѣній, и послѣдніе покровители отказываются отъ нея и какъ кажется, она рѣшительно клонится къ вѣчному паденію“ (ст. 168). Дідицький, підбадьорений Головацьким, пише листи до Качковського в Самборі і до Раковського на Угорщині, в яких по його вислову „открылъ цѣль и напѣреніе существующихъ у насъ партій, и между прочими писалъ также, что за моеї редакціи проживалъ я такъ съ твердорусскими какъ и съ хохлами — по крайней мѣрѣ львовскими — въ согласіи и что избравъ среднія мѣры по слову и языку снискалъ и у обоихъ партій нѣкоторое-то удовольствіе“ (ст. 170). Як відомо, ся політика служеня ніби то нашим і вашим, та все таки на тлі служеня москвофільським ідеям і ступневого москалізованя, політика, яку Дідицький пробував ще раз на більший розмір провадити в „Словѣ“ 1861—1866 років, здобула йому в Галичині славу талановитого журналіста і доброго політика, хоча сьогодні сміло можемо сказати, що вона фантомом можливости пояднання та угодовости на довгі десятки літ затроїла наше політичне і партійне житє, не допустивши до веденя річевих дискусій про насущні справи та звівши всю галицько-руську політику на блягу й фразеологію.

НАТАЛЯ РОМАНОВИЧ.

ЧОРНІ ОЧИ.

I.

Нас мешкало разом троє — молодих студентів, приятелів. Мали собі дві невеликі хати, чистенькі, з простими меблями. В одній, що виходила на вулицю вікном і була дуже ясна й весела, мешкав я в Святославом, студентом університету, веселим і щирим хлопцем, — у другій, меншій, що дивила ся вікном у сад, жив наш приятель Микола, також студент університету, мовчазний і серйозний хлопець. Всі ми були молоді, швидче веселі, аніж сумні, займали ся чим хто хотів або мусів і жили в повній згоді. Правда, наші прихильности й поривання не завжди солідаризували ся, але се не шкодило нам в нашій приязни, і наші суперечки не виходили з границь жартів, бо всі ми мали вдачу спокійну, лагідну, а Святослав навіть делікатну. Розуміє ся, наші знайомі товариші — а їх нам не бракувало — які бували в нас і приглядали ся обстанові наших кімнат, дивували ся, як могли жити в куші люди з такими відмінними сподобаннями, які відбивали ся на річах кожного з нас, на наших столах до писання, наших книжках. Бо й справді — прошу придивити ся нашим хатам. Хата моя й Святослава: з правого боку, т. є. в його половині — на стінах портрети Шевченка, вишивані рушники, на столі, на полицях книжок крім гарно оправленого Кобзаря — шкода часу шукати, все жіночі фотографії — артистки, як пояснював Святослав — майже всі в українському вбранню; на стіні, поруч ліжка — гітара. Чудова, стара гітара, що так ніжно й прекрасно співала в руках Святослава. І він сам полулежачи на ліжку, такий ніжний, не вважаючи на свій величезний зріст, широкі плечі і не аби-яку шіць. Носив українські вишивані сорочки з гарними кольоровими стяжками.

З лівого боку, моя сьвятиня — стіл, весь закиданий всілякими малюнками, плянами, четверокутниками з дерева, лініями і ціркулями — етажерка з такого-ж рода книжками — механіками, математиками etc., ну й ліжко, звичайне, просте ліжко. Тепер же, переступивши поріг Миколиної хати, не знати, де ми: чи часом не в кабінеті якого вченого ми опинили ся? Стіл з книжками й паперами, шафи, полиці з книгами, книжки, брошури усюди — і на канапі, на стільцях, під столом врешті — все справляло таке

вразіння. І він сам — високий, зігнутий, з задуманими очима видавав ся поважним і серйозним. Але був разом і веселий хлопець, вірний товариш нашого життя. Жили, як уже сказав, у згоді, ходили на лекції, частійше всіх, ніж иншими я; ну, та воно так і випадало, бо я мав багато праці, був на інженірному відділі; вони в двох не дуже поспішали до університету — одному хотіло ся дочитати останній том Маркса, а другому конче треба було вивчити нову пісню, яку чув від одної артистки, і яка так впадогла ся йому. Та що були на юридичному відділі, то могли собі справляти таки досить часто сьвята. Та й не зовсім сьвята. Бо мали вони обидва, як і я, приватні „уроки“, в яких почасти удержували себе. Любили ми іноді випити — то завжди Сьвятослав зачинав, а до нього вже й ми приставали. Сьвятослав, як тільки трохи нудив ся, здіймав свою гітару, „жінку“, як він її називав, — настроював її і грав, без кінця грав. Співав українські пісні і акомпаніював собі музикою. Співав з початку все сумні, потім веселі, — нарешті кінчав одною піснею, дуже одноманітною і неартистичною, навіть пастирною, бо повторював її нехитрі слова кілька-десять разів на один і той же простий, докучливий мотив, повторяв до того довго, що в моїх вухах — не знаю, як у власних Сьвятославових — настирно і неприємно туркотіло: тук-тук-тук-тук... тук-тук-тук, одно незмінно повторюване і таке нудне. Я складав свої рисунки, підводив ся і спокійно підходив до Сьвятослава, щоб відняти йому його невгавучу жінку. Він ставив опір, я кликав до помочи Миколу — і справді він виходив із своєї хати, трохи незадоволений, що йому перешкодили випити ся Марксом або Лясалем (він має здатність так захоплювати ся своїми книжками, що не чує співів і музики, аж поки його не покличеш), але побачивши в чім річ, він з охотою допомагає мені в боротьбі з Сьвятославом, і ми видаємо кохану „жінку“ і ховаємо в хаті філософа Миколи. З Миколи спадає вчений запал, він покидає свою хату зовсім і сідає коло Сьвятославового столу, переглядає портрети артисток. Сьвятослав уважає хвилю за відповідну до виконання свого пляну, який уже уложив в гору.

— Товариші мої кохані, треба випити.

Я іноді ставлю опір, маю слабі груди, та й за Миколу турбую ся, що дуже слабкий на горівку і від двох чарок уже п'яний. Тому то беру склянку, приношу води і питаю самим невишним тоном:

— Хтось пити хотів? Ось маєте!

— Не справляй дурня, Петрусю, — гримас Святослав. — Вийй геть воду. Ми хочемо пити, розумієш, пити, але-ж не воду, певно. Пішли Ганну по горівку та пиво.

— Та хто ми, — ти, душе широка? ти сам хочеш, а кажеш „ми“.

Замість відповіді Святослав зриває ся з місця і біжить в хату. З кухні чути його гучний голос, що наказує щось служниці. Вертає за хвилину, шукає „жінки“.

Микола філософським тоном замічає, що вже все одно пропав вечір, пропала робота, то не лишає ся нічого кращого, як погодити ся з своєю долею і дозволити Святославови мучити наші вуха. У відповідь на таку заяву ми з Святославом заливаємо ся реготом, бо той філософ, який таким покірним тоном згоджуєть ся на співи й музику, до пристрасти любить пісні, і завжди з меланхолійним зором, що поринає десь у глибінь, слухає цілими годинами чудові переспіви м'якого, гарного голоса Святослава в супроводі низких, тремтячих звуків гітари.

Отже починає ся святкування — чого? Та бодай і нема чого святкувати, нема жадного свята, ми святкуємо свою молодість, свою безжурність, свою щасливу поки долю... святкуємо з чаркою в руці, з піснями й музикою. Філософ Микола після двох чарок горівки і пляшки пива зовсім посоловілий, наче не бачить уже нічого, сидить і слухає, як ще що чує. Я також трохи випив, і мені чогось так сумно, майже важко на душі. Але як подивив ся на Святослава, то сам міняєш ся. Він може випити скільки згодно. Він ллє, ллє без ліку горівку, пиво, — ніщо не зашкодить його міцним грудям, його здоров'ю, міцній голові. Він не піддає ся алкоголеви. Тільки ще веселійше співає, як почне веселої, а як тужної — то так сумно, наче ридає виспівує його м'який голос. Тоді ми забували ся. Микола, не зводячи задуманих, глибоких очей слухав, наче випивав в себе сі звуки, такі сумні й тужні; його свідомість наче не була вже тут, у нашій хаті, а десь там далеко, в далечині незвідній і недосяжній. Я також був захоплений артистичною вдачею товариша — сею гармонією звуків... не рухав ся, бояв ся перервати гру душі. А Святослав усе пив і пив, тоді, як ми з Миколою не могли вже ані кроплі більше; ми знали, що ще випити трохи — і ми не будемо в стані чарувати ся сею мельодійною гармонією звуків, яка давала нам стільки втіхи. Але Святослав був надто веселої і навіть насмішливої вдачі, щоб не

посердити нас трохи і „витверезити“, як він казав. Він раптом переривав свою пісню, хоч і важко йому було се, бо сам захоплював ся — і починав тої настирної, одноманітної співанки, нудної і не артистичної, зва якої ми вже віднимали його „жінку“, і яка власне й була випадковим приводом до нашого святкування. Микола і я зривали ся з місця і хитаючи ся, тримаючи ся за стіни, за меблі, — втікали — я до свого ліжка, де, сховавши голову в подушки, лежав як колода, — Микола до своєї хати, також кидав ся на ліжко, або й на підлогу, як не вистарчало сили дійти до ліжка. Святослав зараз же переставав, бо й самому йому не дуже до смаку була ся одноманітна співанка, — він її зачав тільки для „втіхи“ любих приятелів, як сам казав. Кликав Ганцу, щоб позабирала пляшки й тарілки, а сам ще співав трохи. Як що ми ще не спали, то підводили голови і слухали деякий час, але неясно, майже крізь сон, і поволі засипали під спів.

II.

Не сказав ще я нічого про відносини наші до жінок, про коханне.

Ми молоді, гарні (всі були гарні, а Микола навіть чарівногарний) хлопці, очевидно, мусіли кохати, мусіли шукати товариства жінок. Про те, як се не дивно, сього не було. Ми якось не думали про коханне, тим більше про женячку, і не шукали знайомости з жінками. Правда, були в нас знайомі дівчата, іноді навіть заходили до нас, але вони були для нас такими-ж товаришами, як і звичайні студенти. До мовчазного, серйозного Миколи часто приходила панна, також серйозна й поважна — і вони читали або писали щось у двох і завжди при відчинених дверях, бо Микола хотів бути коректним. До Святослава іноді приїздили сестри і заходили на довший час до нас. Для мене й Миколи вони були звичайними людьми, товаришами, як і всі ті знайомі дівчата, які приходили до кого будь із нас, то за книжкою, то з якою будь справою, а то й так просто посидіти, послухати артистичний спів Святослава і його „жінки“. Чим се пояснити? Мені видавало ся дуже простим і зрозумілим: Святослав, хоч і ніжний і склонний до захоплення по природі, задовольняв ся поки любовю своїх сестер — мав їх три, батька й матери вони не мали — отже надто ніжні і щирі були їх відносини. Та ще він був захоплений театром, артистками і був закоханий у свою „жінку“, яка творила таку гар-

монію з його музикальною душею. Я знов з інших причин не думав про кохання, а як би й закохав ся, то годен був би вирвати його з мого серця, бо ожентити ся не можна було й думати — я був старший син, мав багато братів і сестер, батько-селянин не міг усіх виховати — то на мою опіку було досить дітей, і я му-сїв для них працювати, коли скінчу вченне. Крім того я був так зайнятий власними завданнями й рисунками, то „уроками“, що не мав часу й енергії залицяти ся до дівчат. Що-ж до Миколи, то він був надто серйозний і задуманий, надто заглиблений у свої книжки і якісь таємні „конспіративні“ справи, щоб звертати увагу на жінок. Його чудові чорні очі, його шляхотне суворе обличчя, його стриманність і серйозність приваблювали жінок. Усі дівчата, які приходили до нас, кидали оком на двері Миколової хати, а сестри Святослава були впрост закохані в його. Та й та панна, поважна і серйозна, яка приходила до Миколи за всілякими справами, яка читала з ним щось, навіть вона дуже палко помирала на нього і, мені здасть ся, ховала в собі кохання. А він наче з мармуру або стали, такий холодний, спокійний, заглиблений в себе і в свої книжки, не помічав дівчат і не хотїв їхнього кохання. Мирно і супокійно йшло наше життя у купі. Микола читав, ходив до університету, на „уроки“, знов читав. Я старанно ходив на лекції, рисував, бігав по „уроках“, учив ся дома. А Святослав майже що вечера перебував у театрі і майже весь день співав і грав. Він збуджував нас із нашого одноманітного життя новими піснями, а то й старою, настірною співанкою, якої досить було, щоб я покинув свої рисунки, а Микола на мій поклик з'єднав ся з нами для святкування своєї молодости, свобідного, безжурного життя. Часто до нас трапляли під такий час товариші; тоді крім частування й співів провадила ся дискусія. Микола майже нічого не пив і стоячи під прапором Маркса й Лясаля, боронив свої погляди. Охотники до дискусії мусли нарешті забирати ся до Миколової хати, як що бажали чути один одного. А в нашій кімнаті провадила ся розмова склянками, чарками, пляшками в супроводі чарівних звуків Святославової „жінки“. А коли глибока ніч заміняла ся ясним ранком, замовкало все в обох хатах. Поснувши від утоми і алькоголю товариші спали, а з сусідньої хати чутно було потомлені голоси любителів дискусії, які вже в ранці схаменули ся і почали й собі класти ся спати. Так мирно і весело в супро-

воді музики й співів Святослава йшло наше життя, гарне й безжурне життя молодих хлопців, що ще не знають турботи.

III.

Несподівано „вона“ явила ся. Де Святослав зустрів її, звідки впровадив до нас, в наше життя — і доси я докладно не знаю. Він ніколи не говорив про се, а від товаришів я чув, що познайомили ся вони десь у любительській трупі, де в купі грали. Не знаю, чи се правда, чи ні — але чи не все одно? Десьть, що Святослав десь пізнав її і впровадив у наше життя. Перед тим якийсь час він став дуже дивним. Майже ніколи не сидів у хаті, поховав фотографії артисток, замість них настановив інші — дуже молоді і гарної панни. Ще частіше пропонував святкування з горівкою і не грав тоді, не співав, лише пив. Дивнійше всього було те, що співати свої пісні він зовсім перестав, і його „жінка“ висіла покинута на стіні; як брав її іноді в руки, то лише для того, щоб заспівати в супроводі її музики нову і дивну для нас пісню, чи швидше „романс“.

Очи черныя, очи страстныя,
 Очи жгучія и прекрасныя,
 Какъ люблю я васъ, какъ боюсь я васъ,
 Знать не въ добрый часъ я увидѣлъ васъ.

Або ще другий, усіх слів якого я не памятаю (був довгий та й не так часто, як перший співав його Святослав):

Такъ шутя же со мной осторожно,
 Съ пылкимъ сердцемъ опасно шутить.
 Полюбить такъ легко, такъ возможно,
 Но такъ трудно, такъ тяжело забыть.

Наш Святослав, що доси крім українських пісень не знав і не любив ніяких, наш Святослав співає „романси“, самі шаблонні романси, і примушує свою вірну, ніжну „жінку“ акомпанювати собі. Того було вже занадто для нас. Я дав Святослава, благав звернути ся до свого артистичного почуття. І справді він очевидно звертав ся, бо хоч не перестав співати сих романсів, проте надав не дуже гарній мелодії першого гармонійність і легкість, зробив її чимсь в роді граціозного вальса, а другий дуже рідко співав, сам не люблячи його важкої однонамітної мелодії.

Коли співав перший, вкладав у слова всю свою душу. Справді страстю і мукою віяло від його співу. Микола, який був дуже засмучений тим, що Святослав залишив українські пісні, сидів тепер не зводячи очей з нього і наче впивався терпкими, благогальними тонами гармонійної музики. Проте ми турбувалися Святославом, особливо я, який більше з ним ввійшовся. Я не міг сам запитати його, що сталося, сам він нічого не казав. Я чекав; ну й не довго довелося чекати. Один раз вертав я у вечір з „уроків“ і спішився, бо змерз дуже. Переступивши поріг нашої кімнати, я остовпів на місці. Коло Святославового столу сиділа якась гарна панна і робила йому папіроси. Він сидів поруч, не зводячи очей з неї. Се була „вона“, я не помилився, бо Святослав підвівся, взяв її за руку і сказав мені: „Се моя наречена“. Всього иншого я чекав, тільки не того. У Святослава наречена! Будемо чекати. Я сів і силкувався розглядіти її добре, дбаючи, щоб вона не примічала цього. Була гарна, дуже гарна. Не красуня, бо риси її лиця не були дуже правильні, але уся вона, вся її постаць була така граціозна, струнка, тоненька, ніжна, чарівно мила. Волосся укладала оригінально: розчісувала на два боки, на вуха, на щоки, спускала до шиї і там защілювала. Їй було се дуже до лиця. Великі чорні очі блищали на її блідім обличчю — мабуть то вони надавали їй таку чарівну принадність. Ні, важко, неможливо описати її поверховність; знаю тільки, що була гарна, мила, елегантна, хоч і дуже просто вбрана — в темну сукню, цілком просто, в червоною стяжкою на шиї. Вона робила в нашій скромній хаті вражіння якогось пахучого, пишного, ніжного цвітка. Святослав пропонував пити чай; закликали служницю, приготували все. Я пішов по Миколу. Він не виявив здивування, просто привітався з панною і сів пити чай. Мовчав весь час, тільки раз подивився своїми гарними, задуманими очима просто в її очі. Бачив я, що зробила вражіння на Миколу. Всі ми пили чай мовчки, лише вона — Мара (я чув, як Святослав звав її так) щебетала так свobodно, трохи червоніючи під упертими, ніжними поглядами Святослава. Оповідала про своє життя там десь у провінціальному місті, про свої „вїзди“, танці, обіди, спектаклі, казала, що їй усе те надокучило, що їй так гарно, весело у нас, в нашому товаристві. Очевидно була з вишого товариства, така елегантна і добірно вбрана, така ніжна і чарівно мила. Вона нас усіх зачарувала своєю гарною поверховністю; душі її ми не знали, але

мусіла бути такою-ж прекрасною. В той вечір не довго сиділа у нас, але почала приходити часто — не все в темних сукнях, іноді в таких многобарвних, ясных і блискучих, і приносила з собою веселість, сміх, оживлення. Микола завжди підстерегав її прибуття, і весь час її присутності сидів у нашій хаті і не зводив очей з неї, спускаючи їх тільки тоді, як вона в свою чергу кидала на нього бистрим поглядом палких чорних очей. Святослав мовчки сидів біля неї і тільки ніжно всміхався її жартам і веселому сміху. Я — ну я по правді вподобав її, але дивився досить тверезо на всю сю історію, бо бачив, що то не для нас така елґантна, вибаглива, надто безжурна красуня. Я прочував, що в сього усього щось недобре вийде для нас, бодай для Святослава, хоч я ще не зовсім вірив, щоб Мара була його нареченою, т. є. мала стати незабаром його жінкою. І справді швидко почало перевертати ся все наше життя.

IV.

Одного ранку Святослав сказав мені, що хоче зо мною про щось розмовити. Зупиняючись і червоніючи, прохав мене перенести ся до Миколи, бо йому хоче ся бути у двох із своєю нареченою, коли вона приходить до нього. Розуміє ся, я згодив ся, не дозволив йому навіть звиняти ся, сказав, що се цілком природно й зрозуміло бажати tête à-tête із своєю нареченою і пообіцяв сьогодні перепроводити ся. Але мені не давала спокою думка — з чого се стало ся? Чи вона, Мара, хоче відібрати нам товариша, заки ще стане його жінкою, чи може він боїть ся чудових очей Миколи? Та й як Миколі сказати? Може ще не згодить ся. Нарешті мусів перебалакати і увійшов до нього. Сидів при столі і читав... Ні, не читав — книга лежала розгорнута, але не туди дивили ся очі його; в руках тримав фотографію — без сумніву, із її очима. Почувши кроки раптом сховав і підвів голову.

— Слухай, Миколо, приймеш мене в хату до себе? Святослав проганяє мене.

— Як? за що? чи ви посварили ся?

— Та ні; слухай, серіозно кажу тобі: як приймаш, я зараз перенесу ся до тебе, бо Святославови потрібна вся кімната, і щоб нікого в ній не було.

— Та ну, Петре, кажи, що значить, що стало ся?

— Бачиш, до нього часто приходить наречена...

— Наречена... та хто? та яка? Мара...

— А то-ж! Вона сама — Мара... і вони бажають бачити ся у двох, без свідків.

— Добре, переноси ся, та тільки вибачай, як що тобі негідно тут буде.

— Е, те вже пусте, добре буде. А ти краще не сумуй, а читай, або йди в театр.

Микола лише почервонів і спустивши очи почав уважно читати.

Щось наче стало від того часу між нами й Святославом. Ми не так свobodно почували себе у купі, не так щиро розмовляли. Святослав терпів від сього — се було очевидно, але любов і розкіш бачити свою кохану дівчину на самоті перемагали все. Я й Микола — ми пильно вчили ся, або читали і навіть наче не помічали зміни. Тільки Микола зробив ся сумний і все ховав якусь фотографію. Ми були-б привичаїли ся до нового складу нашого життя і мабуть чекали-б спокійно, що далі буде, коли і як скінчить ся се кохання — та сама наречена, Мара не давала нікому з нас супкою. Чи за згодою Святослава, чи тільки в власної охоти, вона що вечера кликала нас пити чай. Вона приходила завжди о п'ятій годині, до сестої сиділи вони у двох тихо, а по сестій Мара наближувала ся легенькими кроками до дверей мові і Миколової хати, розчиняла їх і веселим голосом гукала:

— Прошу до нас, товариші!

При останнім слові Микола підводив ся і кидав на неї якийсь тужний погляд; я ввічливо витав ся з „товаришем“, а Святослав тільки здвигав бровами. Йому очевидно не вподобало ся переривання їхнього щасливого tête-à-tête, але мусів вносити все. Він під весь час нашої присутности за часом мовчав, сидів блідий і невеселий і тільки коли Мара мило жартувала або бавила ся в котенятком, він приязно всміхав ся.

— Дитино моя, — ніжно, мягко, наче співав його голос.

Він її любив... Се було очевидно. Любив пристрасно, ніжно, палко... привязав ся до неї всею своєю душею, такою доброю й гарною. Я з страхом придивляв ся його коханию і бажав, щоб його не було, щоб він перестав кохати Мару. Бо... чи-ж вона любила його? Справді, може любила, як уміла любити ся ніжна, приваблива, елегантна панна, що звикла до безжурного, веселого життя, до коштовних убрань, до дорогих парфумів; до танців, ба-

лів — тільки не до простого, тихого, неблизкучого життя, яке міг дати їй Святослав. Вона любила його. Я сьому вірив. Але для чого, коли ми всі сиділи разом при столі і пили чай, для чого починала кидати на мене й Миколу очима, своїми чудовими, глибокими очима? Я навчився вже спокійно сидіти під її бистрими поглядами, а Микола... бідний Микола! він не знав, куди йому сховати ся від її палких, привабливих очей, що так уперто підстергали його погляд. Він так хотів, — як би можна було впити ся сими очима, схопити сі білі ніжні руки — се видно було по нім, — але не смів навіть подивити ся їй в очи і... втік до своєї хати. За ним і я також. Що почував Святослав, що казав їй — не знаю; тільки було чутно у нашу хату веселий сміх Мари і поцілунки. Та досить було їй мило подивити ся Святославу в очи і усміхнутися щиро, щоб він прохав у неї вибачення — за що, сам не знав — і почав цілувати одну по одній її руки. Я знав усе се. В мене душа боліла за Святослава, та й за Миколу, і я все силкував ся розмовити ся з Святославом щиро і запитати, що далі буде. Але він ухляв ся. Він очевидно сам не знав, що йому робити. Він знов зачав співати й грати цілими годинами всі пісні, які знав. Співав довго уперто, наче хотів забути про всі свої турботи й муки і поринути в гармонії звуків. Іноді се йому вдавало ся. Чарівні звуки переважно сумних і тужних українських пісень розлягали ся по наших хатах, входили в наші душі, і ми мов зачаровані сиділи біля Святослава і слухали, слухали ніжний, м'який голос забутої „жинки“, що супроводив тужний спів і утворював одну дивну, захоплюючу мелодію. Разом із тужними звуками плакали й наші душі. Коли скінчив — Святослав був блідий і сумний, я почував біль у душі, а в очах Миколи я бачив один раз великі, блискучі сльози.

V.

Несподівано Святослав розмовив зо мною про все. Він сказав, що має виїхати за місяць перед великодними святами до батьків своєї нареченої, і думає, що там оженить ся по святах. Питав, що я йому пораджу.

— Я не можу нічого сказати, роби як сам відчуваєш. Та скажи мені лише, чи любиш її, і вона також чи щиро любить тебе?

— Петрусю, ти-ж бачив і знаєш. Я її кохаю, дуже кохаю. Люблю в ній все — і її красу і її рухи, її безпешність і легкодушність, її безжурну веселість і кокетування навіть — усе люблю. Я хочу бути завжди з нею, хочу, щоб її волоса, її чудові очі, її білі руки, щоб усе се, вся вона була моєю. Як се зробити? Як зробити, щоб вона лише на мене дивила ся, лише мені давала до поцілунків свої ніжні рученятки, лише зо мною бажала розмови... Як се зробити? Вона мене кохає... Каже, що кохає. Я вірю, хочу і мушу вірити, бо таке гарне й солодке її „кохаю“. Та очевидно кохає, бо згодила ся бути моєю жінкою. Петрусю, скажи, ти хочеш того? Хочеш, щоб я оженив ся з Марою? Думаєш, що се можливе? Я тому питаю, бо мені чогось страшно. А може я занепащу її життя та й своє? Може ми не пара.

— Слухай, Святославе, як що ти почав так тверезо дивити ся на се, то я тобі скажу все, що...

— Але її очі... її чудові, правдиві очі... Ні, вона щиро любить мене! Ні, ми будемо щасливі. Не хочу, не хочу я вже жадних порад! Петрусю, не сердь ся, але я не можу! Я їду, їду сьогодні разом з нею. Ми звичаєм ся там, в її рідньому місті... ми будемо щасливі... Гладити шовкове волоса, тримати ніжні маленькі руки в своїх руках... читати в чудових оксамитових очах про кохання і... головне, сховати її — мою, мою Мару від усіх заздрісних, від усіх закоханих у неї... знати, що вона твоя, завжди з тобою... твоя, мила, ніжна, кохаюча. .

Я бачив, що не потребую вже нічого казати. По що? Все одно він поїде і зробить усе, як каже. Бо кохає...

Тяжко, сумно, було мені на душі. Я знав, що теряю товариша, доброго, з ніжною душею, артистичною владкою. Гірше я почував, що він сам себе теряє, теряє все своє краще, що мав, занепащає свою долю. Але вже ні слова поради не сказав я йому. Пішов до Миколи і повідомив його, що сьогодні перенесу ся знов до Святославової хати, бо він від'їжджає з Марою. Нічого не сказав на се Микола, лише губи його скривили ся — не то засміяти ся, не то заплакати хотів.

По обіді прийшла Мара, сказала Святослави, що рідні її брат завезе на двірць і прохала нас з Миколою відпровадити її й Святослава. Я поглянув на нього. Він похитав головою на знак згоди.

— Розуміє ся, товариші обов'язані проводити нас, ще й випемо на прощання.

— А „жінку“ свою не береш? — постукавши пальчиком о гітару, запитала Мара.

— Не потребує її брати, адже-ж матиму ту другу, живу й гарну жінку, — цілючи її руки відповів Святослав.

Нарешті поїхали на двірць; прибули завчасно, то можна було й випити, як хотів Святослав. Ми з Миколою були мовчазні й сумні, що робило дивний контраст з веселим, щасливим обличчям Святослава і його нареченої.

— Не сумуйте, товариші, — кричала нам Мара, виглядаючи з вікна вагону. — Може побачимо ся швидко.

Святослав усміхав ся і махав нам шанкою.

Поволі, в шумом і свистом відійшов потяг. Ми поплентали ся мовчки до дому.

Життя наше по виїзді Святослава плыло одномаїтно й сумно. Я ще більше вчив ся, рисував, бігав по „уроках“, бо наближали ся іспити. Микола цілісенький день читав, майже не виходив з хати. Іноді, мабуть під впливом весни, щось наче тягло його на повітря; він виходив і десь блукав до півночної ночі. Вертав ще сумніший. Про Святослава ніколи не згадували; він же доси ще не писав. Ми наче забули про нього. Лише покинута „жінка“, яка так незмінно висіла на стіні, та фотографії Мари на Святославовому столі, яких він не забрав, маючи надію невдовзі повернути ся з нею і „тоді“ забрати все, нагадували нам Святослава і ми сумували мовчки. Нам шкода було товариша, пам було нудно без його співів, святкування, які він уряджував, а крім того... моє серце боліло за нього, я прочував, що щось недобре вийде. Також Микола... Микола тужив не за одним Святославом. Його чудове серце, його філософську голову навіть полонила Мара... він тужив по ній, знав, що вона належить другому... але кохав. Ми нудили ся всім сим, чекали терпеливо свят, щоб поїхати до дому; нас тягло геть із цього міста, яке нагадувало нам усе, що стало ся. Ми вже лагодили ся виїхати, навіть оживили ся й повеселішали збираючись, як раптом усе змінило ся.

VI.

В той самий день, в який ми рішили виїхати, я одержав телеграму від Святослава: „Пришли гроший, зараз виїду“. Ми були

вдивовані, вражені сею звісткою Він хоче приїхати, так раптово, несподівано просить грошей. Що то значить і що його робити? Ми мали трохи грошей, але вони призначені були нам на дорогу. Я запитав Миколу, що робити, де дістати грошей. Він відповів, що віддасть свої гроші, що він не поїде, чекатиме на Святослава. Та й я пристав до цього. Справді хотіло ся побачити товариша, може ще що стало ся з ним. Послали гроші. Чекали.. Стурбовані, задумані, трошки радіючи ми чекали день, другий... Нема. Аж в ранці третього дня, коли ми ще спали, щось загомоніло біля наших дверей і нарешті почуло ся стукання в двері. То був Святослав. Влідий, наче хорий, із сумним поглядом він силувано всьміхав ся до нас. Привитали ся. Пили чай. Ми оповідали, що збирали ся їхати, але тепер уже не хочемо — раді, що він вернув ся. В той сам вечер, виспавшись у день і повеселівши трохи, Святослав у присутности моїй і Миколи сказав:

— Ну що-ж, товариші, будемо й далі у куні жити?

— А вже-ж... та ми завжди хотіли того; лише як би ти не покинув...

— Ну, Петрусю, те минуло ся, мовчи вже. Так не їдете до дому?

— Та де вже їхати, — обізвав ся Микола, — не варто так пізно. Та що тут розмовляти, ти краще заспівав би нам.

— А добре було-б справді... заспівай Святославе!

Я подав йому гітару. Послали Ганну по пиво. Вернуло ся старе. Знов пили і впивали ся гармонією звуків. Святослав, що довший час не співав, тепер з якимсь ненастанним запалом виспівував свої пісні і якое надто гучно пригравав. Співи були веселі. Тужних пісень не співав. А коли закінчив свої співи добре знаймою нам нудною, настирною співанкою, ми не розсердили ся, лише розсьміяли ся і жартуючи відібрали Святославоу гітару, повісили її на стіні, а йому пропонували лягти спати і відпочити добре.

Другого-ж дня наладило ся наше життя. Мирно й тихо — трохи мовчазно йшло воно. Ми менше сиділи в купі, бо всі, особливо Святослав кинули ся вчити ся — готувати ся до іспитів. Так минуло два тижні, супокійно, одноманітно. Нарешті Святослав закликав мене.

— Петрусю, я так страждаю... порадь, що його робити?

— Та від чого страждаєш? Що маєш робити? Очевидно вчити ся до іспитів.

— Дай спокій в іспитами... Серце болить... розумієш? серце... Та ти не знаєш усього. Слухай! Я виїхав звідти, покинув її... а чому? Чи розлюбив? Та я її кохаю ще більше... але слухай... там, у тій місті я жив у домі її родичів; прийняли мене сердечно, бо Мара упредила. І вона була мила зо мною, але... не зо мною одним... Ходили разом у театр... Там сила знайомих її зустрічало, всі чарували ся нею, поглядали на її голу шию... так поглядали... А вона сьміяла ся... весело, втішно сьміяла ся... До дому до неї приходили складати їй візити кавалери всілякі, приносили цвіти, залицяли ся. Приймала се з радістю... І всьмікала ся потім до мене, коли ми були в двох — так мило, так широко... Я не міг.. Я її люблю, я хочу, щоб була моя, лише моя... Для неї мушу бути тільки я — тільки мене кохати, тільки мені всьміхати ся може вона. Я сказав їй поки не пізно: або я, або вони... усі... разом не можу. Вона не захотіла ультіматуму... і я виїхав. Ось і все. Я люблю її, я хочу її бачити, але її — мою Мару... лише мою... Її м'яжке, шовкове волосє, її чарівні очи, її руки, маленькі й ніжні, її солодкий усміх — усе, все — лише моє!... моє!...

Голос його тремтів і через ридання не міг говорити далі...

— Та заспокій ся, Сьвятославе, не муч себе так. Ти надто багато вчиш ся, та й розкис. Перестань. Лягай і спочинь.

Я вклав його в ліжку, — він був дуже знесилений і слабкий, я причинив двері і вийшов до Миколової хати.

На другий день Сьвятослав, зовсім здоровий і спокійний, в самого ранку вчив ся; до нього прийшли товариші, щоб разом учити ся; вони підняли такий гомін, що я мусів забрати ся до Миколової хати, де в двох із Миколою ми тихо вчили ся. Так довго просиділи; не помітили, коли відійшли товариші Сьвятослава і коли стало тихо... Раптом почули ся звуки... Що се? Що нас значити? Знов палкий романс...

Очи черныя, очи страстныя,

Очи жгучія и прекрасныя!

Какъ люблю я васъ, какъ боюсь я васъ,

Знать не въ добрый часъ я увидѣлъ васъ...

вспівував наче плакав, тихий, ніжний голос Сьвятослава.

Микола, не дослухавши до кінця, блідий і тремтячий від зворушення підійшов до вікна і вискочив у садок. Такого дивного, ексцентричного вчинку я ніколи не сподівав ся від нього. Оче-

видно мусів дуже терпіти бідний хлопець. Я сидів тихо і слухав далі:

Какъ люблю я васъ, какъ боюсь я васъ,
Знать не въ добрый часъ, я увидѣлъ васъ...

не співав, — ридав голос Святослава і спочутливо акомпаніювала йому гітара... І знов в запалом, із пристрастю, наче бачив перед собою

Очи черныя, очи страстныя,
Очи жгучія и прекрасныя...

і так без кінця.

Я мусів весь час сидіти і слухати. Не знав, що вдіяти, щоб вернути Святослава до нормального життя. До пізньої ночі виспівував він сю пісню, сю „молитву“, доки не втопився в кінець, доки гітара не впала йому з рук...

В ранці пили в купі чай. Святослав наче з хреста знятий. Спішилися. Треба було вчятися. Ледви підвелися, щоб розійти по своїх кутках, як Ганна принесла листа, такого маленького й запашного... Кому? в один голос скрикнули ми, а Святослав в одну мить підскочив до Ганни і вихопив листа. Розумівся, до нього... від Мари... бо запах, той ніжний, солодкий запах, який завжди був навколо неї — від її суконь, волосся, від її граціозної, елегантної постати.

Що робив Святослав цілий день, не знаю, — я в ранку до вечера просидів у Миколовій хаті — вчився; в вечері побачив його лежачого в ліжку, з лицем оберненим до стіни. Так пролежав, очевидно, ще й усю ніч, бо було тихо весь час у його хаті, жадного руху там я не чув. Я не спав усю ніч, прислухався, чи не йде Микола. Вдосвіта встав і виглядав крізь вікно Миколу. Чекав так до полудня. Потім вийшов до Святославої хати. Була порожня. Запитав Ганну, де Святослав; відповіла, що кудись виїхав із річани. Я нічого не розумів. Вернув знов до хати і тоді лише побачив на столі листа. Святослав писав мені. „Петрусю, любий, не сердься, що я так утікаю, не прощаюся з вами. Так краще, спокійніше. Я мушу їхати, знов їхати до Мари, бо вона написала мені, щоб я прїїхав... Я її кохаю! Пише, що може й пристане на мій ультиматум, пам'ятаєш який? „Може й пристане“...

Тому спішу ся, лечу до неї... Кохаю... Вона кличе... моя... моя...
Прощай Петрусю, витаю Миколу“.

Сьвятослав утік знов від нас... до неї... Чи верне? Може й верне знов. Я нічого не розумів тепер, у мене голова крутила ся від безсонної ночі, від усіх сих історій. А Микола? Де Микола? Постановив шукати його в садку, в який скочив він передучора. І справді там, на траві, лежав він... на мокрій, вохкій траві — і спав. Перенесли його в хату. Був без пам'яті, застудив ся очевидно. Два місяці пролежав у горячці. Я був весь час при нім; як здав існути, то ще лишив ся, чекав, поки одужає. Сьвятославова хата стояла порожня й чекала.. певно, чекала на нього. Чи чекав я? Майже ні, хоч іноді щось казало мені, що він мусить вернути ся. Коли Микола одужав, ми не чекали вже довше, зібрали ся і виїхали до дому.

Від Сьвятослава довший час не мав звісток. Чув від знайомих, що нещасливий, що хорув, сохне... і кохає жінку. Пізнав його адресу й написав; прохав відповісти, чи щасливий, як живе і таке инше. Відповів мені дуже коротко: „Любий Петрусю, дуже тужу за тобою... А що до твоїх питань — одно можу сказати: ти не оженив ся доси, ну й будь задоволений з того“.

В осени ми з Миколою зустріли ся і шукали помешкання для себе. Натрапили знов на наші знайомі хати. Постановили взяти їх, тим більше, що й брат мій хотів мешкати во мною, так що не бракувало третього. Наладили своє життя, яке пішло тихо й одноманітно, з вічними лекціями, „уроками“, а в Миколи ще й іспитами перед Різдом, бо на весні через хорування не міг здати... Жили спокійно, в згоді, без великих турбот, та й без радостей. Тільки в моїй душі був смуток і жаль.. згадував часто колишнє життя з Сьвятославом, веселе, безжурне життя, з співами й музикою. А Микола ніколи не наважив ся подивити ся на стінку біля його ліжка, де висіла „жінка“ Сьвятослава... стара, ніжна, музикальна жінка, яку він покинув так безпешно і безжалісно... Висіла завжди мовчки, бо я не мав часу грати, і іноді лише, як хто гримнув дверима, вона так тихо-тихо і жалісно наче з риданням звеніла.

ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО.

ІЗ ПРОБЛЕМІВ СОЦІАЛІСТА.

Се, що низше подаю, се виривки.

Виривки не в тім значіно, немов би се були поодинокі частки з систематично обдуманой й обробленої цілоти, а в значіно неповязаних із собою шматків соціалістичного світогляду.

Соціалістами ставали ми в висших класах гімназії. Дорога до нашого соціалізму йшла через лектуру дуже нерівних із погляду на їх дійсну вартість газет, брошур, книжок. Отже: Громадський Голос та Житє і Слово, — Дікштайн і Лібкнехт, — дрібніші твори Маркса, Енгельса, Лассаля, — Бебелева „Жінка“ обік Зомбарта (Соціалізм) і Шефле (Quintessenz), а поруч сього Драгоманов із своєю вірою в поступ людства, тай багато дечого подібного. Все те консумувало ся нами в висших класах гімназії з величезною жадобкою, все приймало ся „без лукавого мудрованя“, з молодечим ідеалізмом, який вистарчав не тільки на те, щоб собою закрити та виповнити суперечности й прогалини в ново-приятому світогляді, а й на те, щоб дати молодим хлопцям розмах на дальше житє, — щоб визначити — про се я пересвідчений — бодай у найзагальніших точках напрям наших суспільних поглядів, почувань і діл на ціле житє. Не тому, немов би се ближше дотикало вибраних мною тем, а тільки — коли вже дійшло по трохи на т. зв. „спомини“ — для докладности зазначую, що в наших „соціалістизованем“ ішло в парі й бундючне „визволюване себе від усяких можливих догм і авторитетів“; у першій раді лягли тут жертвою, розуміть ся, догми релігійні. Яких переворотів у наших загальнім та етичнім світогляді наробили тут книжки й брошури Дрепера (!), Біхнера, Геккеля і т. п. „Aufklärungsschriften“, яке небувале заворушенє викликали вони в наших головах, скільки духової еволюції вилило ся ізза них у спорах і дискусіях та особистих „розмишленіях“, — про се може знати хіба той, хто сам пережив ті часи. Правда — „es ist eine alte Geschichte, und bleibt doch täglich neu“, — ті перевертаня авторитетів, переоцінюваня вартостей, спричинені творами не то що не першорядної стійности, а часто таки дрантивенькими, мабуть не дуже відповідали тим вимогам, які ставить т. зв. духова гігієна; всеж таки домали вони й нівечили ті вузьенькі межі, що їх покладали для ду-

хового розвою учеників галицькі шкільні постанови та викликували в головах „кружковців“ опозиційний фермент, із якого (буду може оптимістом) бодай тут і там „щось“ може вийде.

Так ми, виходячи з гімназії, мали вже „твердий, науковий, єдино достойний поступової новітньої людини“ світогляд: ми були по своїм суспільним поглядам соціалісти, по своїм релігійним атеїсти, по етичним „еґоїсти“, загальне-ж „розуміне“ світа дав нам нішто иньший, як — природничий матеріалізм. Сплітало ся все те може в трохи претенсійну, бомбастичну цілість, але було щире, безпосередне, та головно — „*militans*“! В одному тільки ми дуже швидко переконали ся про свою помилку: наш світогляд далеко не був так „твердий“, постійний, рав за все забезпечений перед усякими замахами, як се нам видавало ся. А замахи йшли один за одним: правда — не з того боку, з якого ми по гімназіяльній традиції найбільш боялись, а саме — не від „катохитів“, не від „клерикально-реакційних“ писань. „Твердість“ нашого світогляду змякла, та далі й розсипала ся під зовсім иньшим напором та з боку, з якого ми найменше сього надіяли ся. Першою подала ся впад та далі зовсім розпала ся та сторона нашого світогляду, що її виповняв „природничий матеріалізм“. Як воно йшло й куди, як теоретично-пізнавчі та природничі „закиди“ згодом розщипили силу „єдино наукового“ матеріалізму, — про се не пора ще говорити: воно здебільшого ще доси „*ist im Flusse*“, нові-ж витвори ще „*in statu nascendi*“. Тай легко ся друга в черги переоцінка вартостей не доконусть ся; пережитки її (рівно, як пережитки первісного, хлопячого світогляду) певно істнувати-муть далі та не-свїдомо проявляти-муть ся в житю сильніше, ніж се нам звичайно видасть ся.

Але вертаймо до „проблемів соціаліста“. На „споминах“ я зупинив ся мабуть довше, ніж вони на се заслугували: виправдати ся з балакучости можу хіба тим, що се не особисті спомини, а громадські; в них знайдуть ся певно характеристичні признаки духового життя серед членів українських тайних гімназіяльних кружків недавнього ще часу і той шматок історії його розвою може представляти-ме тим самим свій інтерес.

При „поборюваню наукового матеріалізму“ виринали перед нами нові квестії, методологічні, теоретично-пізнавчі і т. и., тай то дотично таких точок, що до котрих ми, стаючи соціалістами й „матеріалістами“, були вповні безпечні. Отже для прикл. — пи-

тане про суть і завдане науки, можливість і границі людського пізнання, метафізику, чистий досвід, еволюцію... Розумість ся, вроджене людині стремління до суцільности світогляду не дозволило в новини проблемами й розв'язками ставати виключно тільки перед тим боком нашого світогляду, що виповняв ся „науковим матеріалізмом“; ті самі, а де далі, все нові проблеми виринали й перед нашим соціалістичним світоглядом, домагаючись і тут основної ревізії принципів і засад. На зустріч нам тут ішла німецька, т. зв. ревізійністична соціалістична література, яка дотикаєть ся декотрих із тих квестій, які нас інтересували. Одначе з гори зазначую, вона (спеціальнож писання Бернштейна) бодай мені особисто подавала собою менше, ніж я надіяв ся: менше в уваги на досягність, вагу й спосіб трактованя порушених питань.

В отсих виривках хочу порушити декілька соціалістичних проблемів. На систематичне їх оброблюванє й суцільне передуманє мене як на тепер не стати. Те саме з оригінальністю висловлених тут поглядів: лучало ся таке, що в думок, котрі удіяли ся нами взаїмно в найближшій гуртку львівських товариств, як нові погляди, нові комбінації й приложєня, показувала ся потім більшість як уже иньшими людьми, систематично й глибше опрацьована тай — списана. Багато лєчого тут буде реферованє, переповідженє за иньшими. Одно певне: всякий проблем чи то практичного жїтя, чи теоретичної думки не має сам про себе ніякої вартости: він набирає її аж тоді, коли вирине самостійно (в обмеженім значіно сього слова) перед кождим із нас особисто, як консеквенція цілого ряду поглядів і думок, що попередили його; аж тоді проблем справді живий, представляє собою справдішній інтерес. А тільки таких „особистих“ проблемів я тут буду дотикати ся.

І. Соціалізм — наука.

Відомо всім, що т. зв. новітній соціалізм (себто німецький, який могутчо й безпосередно впливає на соціалізм серед славянських народів, засланяючи собою всякі иньші соціалістичні напрями, — головно французькі) величає себе наукою. На проголошений Енгельсом та немов би то безвідклично ним сконстатований, в Марксовій теорії завершений „розвиток соціалізму від утопії до науки“ покликують ся нині в гордістю всякий, хочби наймізернійший соціально-демократичний листок. Соціалізм — наука! Се безперечно один із симптомів тої пошани перед „наукою“, тих

надій покладаних на „науку“ й її поступ, що характеризують собою часи розцвітту природничих наук, якого свідком була середина XIX століття. На певні круги західно європейської інтелігенції й півінтелігенції налягла, можна сказати, манія науковости: без тої й пози „наукової“ не могла появи́ти ся ніяка провоза написана книжка, як що її автор не хотів підпасти денунціяціям за утопійність, містицизм, метафізичність і тим подібні, в тої час убійчі тенденції. Навіть у белетристиці відбив ся згодом могуто сей загальний настрій: натуралістична повість із її пильним збиранем „документів людських“ та накопичуванем статистичного, економічного, соціального матеріалу, без сумніву теж свідчить про змагане до „науковости“. Правда, під кінець XIX ст. се змагане згодом остуджуєть ся, переходячи навіть инколи в противенство — декадентське нехтоване вартости наукових дослідів. Остигає позитивістична погоня до фантастичної мети, до всемогучої, „єдиноспасительної науки“. Глибше вглянене в людську душу, її вдачу й потреби показало людям ярку односторонність дотеперішніх змагань, показало, що той бік людської психіки, який пре людину до уїмлення світа і його прояв у наукові терміни й понятя, представляє собою не що більше, як саме тільки одну, ні більше ні менше від иньших не варту частину людської душі, — показало цілу „ненауковість“ змаганя до надмірного виплеканя людського інтелекту при рівночаснім нехтованю, атрофії чутевих і фантазійних складників нашої душі. Отся реакція проти всеобіймаючої науковости підносить на своїм прапорі клич: „Назад до Канта“, (Zurück auf Kant!), до Канта з його критичним розмеженем області чистого (теоретичного) та практичного розуму, з його аналізою складників нашого пізнаня й досьвіду, з закресленем границь нашому пізнаню від метафізики, з усуненем суперечности між релігією та наукою. Сей процес ведеть ся перед нашими очима, змаганя до згармонізованя всіх боків людської психіки й їх функцій доси не покінчені, тай — ледво чи коли будуть покінчені. А проте в багатьох духових творів, які доси пишали ся в узурпованій масці науковости, здерли найновіші часи ту невластиву тай сумнівної стійности прикрасу, привертаючи їм їх власне обличчє, визнаючи їм питому їм та ні трохи не менш почесну від наукової функцію.

Так прийшла згодом черга й на „науковість“ соціалізму.

Є дві притчі, або краще — одна притча та одно порівнанє,

на які залюбки покликують ся та які часто переводять ті соціалістичні теоретнки, котрим *per fas et nefas* хочеть ся впевнити себе та читачів, що соціалізм, се наука. І то наука *par excellence*, наука в строгом розуміню, наука, наділена всіми прикметами й компетенціями, всім достоїнством певности й поваги. Отже — наука в розуміню, яке прикладаємо до природничих наук, а не так, як у буденнім значіню кажемо про „науку“ кравецтва, шевства, „науку“ доброго тону, етику, або — хочби „науку“ релігії...

Не знаю, що саме мав на думці Конт (Comte), коли означив суть і завдане науки в відомім вислові „видіти (знати), щоб мож було передвидіти“ (*voir pour prévoir*). При всій пошані, яку маємо для сього творця позитивізму та основателя соціології, годі не підкреслити, що сей вислов, як що не заключає в собі простої суперечности, то далеко не покриваєть ся в тою дефініцією науки, яку прийняла „новітня“ наука та яка витичила їй межі й визначила суть. Та про те — сама отся Контівська дефініція, се якір, якого чіпив ся та судорожно придержуєть ся новітній, „науковий“ соціалізм! Тай ще мало того: в дійсности навіть широка Контівська дефініція показуєть ся для „наукового“ соціалізму занадто тісною; аджеж соціалізм, се не тільки об’єктивна обсервація (*voir*) суспільности, се також не саме конклюдоване на будучність, виводжене в заобсервованих розвоєвих тенденціях сучасности картини будучности (*prévoir*), — а (тай се найважнійше, головне, есенціональне!) соціалізм, се свідоме стремління, се боротьба, житєва практика, се напрям почувань і волі, се — як що можна так висловити ся — штука. Аналогія, яку спопуляризував Плеханов¹⁾ для доказаня, що соціалізм нічим не остав ся позаду новітньої науки, переводить ся інтересованими поміж „наукою“ лікарською та „наукою“ соціалізму; тут аж преть ся на язык вислів — замісь „наука“ — „штука“ лікарська; він, хоч у буденнім ужитю утертий, та про те без порівняня відповіднійший і точнійший від Плеханівської „науки“ лікарської. Переведімо й ми отсю аналогію! Подібно як учений лікар об’єктивно просліджує стан хорого, описує його недомаганя, в тенденціях розвоєвих недуги заключає про її дальший розвиток — на те, щоб поставити діагнозу та заорднувати недужому ліки, вказати йому спосіб поступованя, який має довести до ослабленя хоробливих тенденцій

¹⁾ Його розвідка: Чи соціалізм наука?

та до скріплення життєвої сили, до здоров'я, — так і „науковий“ соціаліст предметово аналізує й просліджує минуле та головню сучасне суспільне життя, відкриває закони його розвитку, тенденції його дальшого походу, на те, щоб „освідомити покликану до... акції та закріпощену тепер клясу про умови й характер її акції“, — тої акції, яка доведе до сього, що люди стануть „свою історію з повною свідомістю самі робити“ та виконають „скок із сьвіта конечности в сьвіт свободи“¹⁾. Так, так: стремління до вираженого (певню — трохи в занадто абсолютних термінах!) при самім кінці сього цитату діла, се соціалізм, тільки-ж се не наука! А подібність соціалізму до медицини кульгає на обі ноги; мабуть вистало би заглянути туди, де самі лікарі оцінюють і характеризують науковість сього фаху²⁾. Отже: медицина доти є наукою, поки є анатоміск, фізіологією, описом людського тіла в стані нормальнім і медужім; вона стає штукою досить певною в хірургії та досить певною в цілій решті лікарської практики. Бою ся далі брести в сю тему: відсилаю цікавих до компетентних жерел по ближні інформації про досягність — або радше недосягність лікарської штуки, її блуджене навмання й т. и. Значить, вибраний Плехановом приклад для скріплення наукової позиції соціалізму не те, що нічого не дав, а ще яркїше показав слабість і хиткїсть тої позиції.

В одній інтересній розвідці Ернеста Маха той учений, що — як небагато иньших — рївночасно поглибив був обсяг наук природничих і філософію, обговорюючи методи, суть і завдане новїтньої науки, в основу своїх виводів кладе дефініцію Кірхгофа, по якому завдане науки не що иньше, як сконстатувати та як найдокладнїше описати те, що бачимо, те, що підпадає під наші змисли. Отже: тільки voir! Тільки для прослідження того, що є тепер докола нас, маємо певні (о скільки справді зовсім певні, се иньша квестія) знаряди. Обіймати інтелектом прояви доставленої нам змислами дійсности, перевести серед них як найдальшу диференціяцію, розложити їх на можливо як найпервіснїйші

¹⁾ Engels, Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft. Stuttgart 1904, ст. 306.

²⁾ Дуже інтересні погляди на сю справу дивні в книзі д-ра Барнацького „Istota i granice wiedzy lekarskiej“ (Варшава), перекладеній уже на мову російську й німецьку.

складники, уложити відношеня між тими складниками в математичні формули та перевести дійсність на наші, людським розумом витворені понятя і терміни — отсе завдання науки, в сьому лежать границі її компетенції, границі, quos ultra citraque e все инше, e чутвві фантоми, витвори бажань і туги, цілий сьвіт людських емоцій, людської діяльности, — тільки не наука. Вона витвір обсервації (досьвіду) та теоретичного думаня, витвір розуму вільного від усяких сторонніх впливів, витвір думки, незакаламученої елементами чутя і волі. Отже мета науки — сконстатувати й описати те, що есть, описати без огляду на те, чи нам се приємне й корисне, чи для нас із вислідів наукової праці випливають які практичні висновки, етичні імперативи. Єдино й виключно теоретичним інтересом руководить ся наука: все инше позстає поза її межами.

Отже стільки разів над'уживаний і — компромітований клич „чистої науки“, „науки для науки“ — таки має в отсїм своє умотивоване й свою глибоку рацію. І тільки позірно суперечить сьому факт, що теоретичного інтересу ніяким способом не можна в людській одиниці від'осібнити від інтересів практичних: з одного боку практика жита раз-у-раз покористуєть ся висновками теоретичної науки, з другого боку — більш або меньш безпосереднім імпульсом до теоретичних дослідів була і есть потреба життєвої практики. Сии поясняєть ся той безсумнівний факт, що по дотепному вислову Жана Поля (Jean Paul) нікому доси не прийшла охота посьвятити сили свого інтелекту на опрацьоване „історії й систему всіх друкарських помибек у всіх книгах від винаходу друкарської штуки аж до нинішнього дня“: така „інтелектуальна“ робота була бн вповні непрактична та тим самим безглузда. Не тільки не суперечить сьому, а ще підпирає все те факт, що інтелігенція поглиблюєть ся та стає діяльнішою, як воля й чуте навіють на неї цілу енергію своєї непосредности й стихійности, — але думане відхиляєть ся зараз від своїх власних норм, тратить самостійність, губить свій автономний напрям, як що його імпульси — чуте й воля — мають своє специфічне забарвлене, свій спеціальний зміст, свою тенденцію — релігійну, політичну, суспільну... „Супроти необхідности сплітання різних психічних енергій найбільша свобода розвитку кождої з них запевнена там, де отсе сплетене дотикаєть ся загадльного характеру (отже: імпульс, звернене уваги на якісь прояви зверхнього сьвіта), а не поодиноких

точок; тільки тоді зберігаєть ся можливо як найбільше віддалене між ріжпманітними психічними рядами, віддалене, яке уможлиблює кожному з них максимум самостійного розвитку.¹⁾

Тай для житевої практики буде остаточно найкориснійше, якщо наука буде „чиста“, об'єктивна, буде давати образ дійсности такої, якою вона є, буде наукою для науки. І тут, у тім значіноу вирівнюєть ся позірна дисгармонія, суперечність між теоретично-науковим та практично-житєвим інтересом: тут маємо їх висшу синтезу.

А тепер вернімо до соціалізму. Як супроти сього стоїть діло з його претензіями на науковість?

Здаєть ся мені, що по сказанім доси відповідь на се може бути тільки одна: соціалізм не є наукою, саме-ж віставлене поняття „науковий соціалізм“ містить у собі суперечність, ще ривійшу ніж напр. в уживанім у щоденнім житю вислові „червоний олівець“ (червоне олово!). Не маю спроможности перевести тепер основну аналізу того комплексу чутєвих порушень, імпульсів волі та розумових понять, які сплетені зі собою, вилили ся в практиці житя під формою соціалізму. Мабуть така повна аналіза і неможлива: за багато тут скомпліковано ріжнородних складників; всеж таки завначимо бодай деякі причини, маючи на увазі перш усього „науковий соціалізм“.

Як приводи, конечні для того, щоб хтось признав себе соціалістом, більш або меньше свідомо виступають усякого рода чутєві, метафізичні моменти: співчутє ві соціально „покривдженими“, віра в поступ людства, який здійснить „справедливість“, оптимізм, віра в телєологічне призначенє світа і людської суспільности, пере-свідченє про можливість свідомого впливаня людської діяльности на хід суспільного житя, передвиджуване будучого розвитку суспільности, її соціалістичної мети... тай багато дечого иньшого, суб'єктивна віра, залежна від індивідуальности людських одиниць та прикмет суспільного осередка. Уявляю собі, яку міну зробив би один або другий науковий „марксіст“, як би почув, що йому підсувають такі недостойні й сьмішні речі, як напр. віра в справедливість, співчутє. В суб'єктивній вірі шукаємо сути соціалізму, а не в науковости, не в інтелектуальнім розумінію „тайни капіталістичної продукції при помочи надвартости“ та в матеріалістичнім розумінію історії!... Певне, творець „наукового соціалізму“ аужив

¹⁾ Simmel, Philosophie des Geldes — розділ IV.

масу енергії свого могутого ума на те, аби гризким, специфічно жидівським глумом осьмішити, напаятувати та піддати під загальну погорду всякі хоч би найнесьміливіші натяки на „вічну справедливість“ і подібні негідні речі; аджеж усякий осьвідомлений соціально-демократичний марксіст — тай то не тільки „з найтемнішої галицької діри“ (як се раз вирвало ся Зомбартови) — в найкращім випадку васьмість ся згідно в очи кождому, хто в своїй наївности підсувати-ме його соціалістичній „теорії“ иньші підстави, крім наукового „півзнаня“, крім вглянення в „іманентні сили“ капіталістичного ладу, які, „спонтанічно ділаючи“, „з конечністю“ доведуть до соціалістичних порядків, — крім розуміння тої „гранітової льотіки фактів“, що його впевнює про слушність його знаня сучасного й будучого... Мабуть досить буде отсех кілька зразків тої фразеології, яка так ярко характеризує собою соціально-демократичну літературу й соц.-демократичні орґани — хочби „найтемнішої галицької діри“. Жалко стає, коли почути таке з уст пів-інтелігентного робітника, — досадно й несмачно — в „інтелігента“... Wo Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein! І все те з позою, з повагою, з претензією на науковість!

А тимчасом сила й глибокий житевий зміст соціалізму корінять ся не в „наукових правдах“, а в нутрі серця, там, де місце ідеалів, де критерій для оцінки моральних вартостей, там, в огні пристрасти, в волі ділання, які розхвильовують ся при погляді на суспільну кривду, на поточочені людські екзистенції, та раз-у-раз проймають ся тугою до вирівняня несправедливости, до сповнення бажань, до здійсненя утопій. Пробувати науково доказати „конечність“ будучого приходу соціалістичних порядків, се такий сам абсурд, як взагалі охота „доказати“ щось у будучности: доказувати можемо тільки те, що є тепер, — тай конечности взагалі не можна-доказати; її можна тільки суб'єктивно відчувати. І слушність суспільного напруму, боротьби за заведенє нових порядків годі науковими аргументами доказати. „Їх оправданє лежить не в тім, що вони правдиві, а в тім, що вони цінні, могуті“.¹⁾ Тільки повне й сьвідоме відграниченє сфер компетенції науки і соціалізму може вивести інтересованих із того пів-сьвіта само-ошуки, конфузії понять

¹⁾ Sombart, Sozialismus, 5. Auflage.

і поглядів, неоправданої претенсіональності, що спричинив введене в жите та плекане ілювії т. зв. „наукового соціалізму“. Скористають із того і наука і соціалізм. З'особна-ж — соціалізм має свою, певно не менш від науки могутчу й почесну фізіономію; силу свою й розмах має він безперечно не від уаурпованої наукової маски.

* * *

А одначе!

Невже „науковість“ соціалізму, се такі ніщо більше, як тільки смішна й претенсіональна ілювія? Невже справді годі знайти хоч тїнь оправданя сьому судорожному встоюваню стільких соціалістів на „науковім“ педесталі? На отсе — кілька слів.

Науковим признав себе марксівський соціалізм у протиставленю до утопійного соціалізму. В противенство поставив ся він до утопізму не без основних причин. Хто такі — попередники Маркса, соціалістичні утопісти? Попри всі ріжницї, які поміж ними істнували, годили ся вони в однім, а то — в методі, в якою приступали до огляду суспільного жия, в способі, яким проповідували соціалістичні ідеї. Утопісти були вірними нащадками столїтя „Осьвіти“, столїтя обожаного „Розуму“; вони були наскрізь раціоналістами. Як раціоналісти вірили, що наше пізнанє не залежить від нашого відношеня до об'єктів, а доконуєть ся процесом думаня в нутрі духа, — вірили, що як наше пізнанє розвиваєть ся з самого логічного думаня, так і його зміст мусить бути наділений безумовною певністю й кінечністю, властивою логічним нормам, — досьвідови-ж припадає тільки релятивна стійність; вірили, що коли чистому думаню припадає така повага, то й зверхній сьвіт мусить посїдати конструкцію відповідаючу думаню; вірили в кінці, що метафізичні об'єкти, які являли ся для них логічними заключеннями, висновками консеквентного думаня, такі справді істнують, отже — в приложеню до суспільних прояв — реальну дійсність мають: вічна справедливість, свобода, рівність і т. в.¹⁾ Підходячи з таким загальним сьвітоглядом до суспільних квестій, вимотували вони з „чистого думаня“ цілі соціалістичні системи; перда їх до сього горяча сипшятя в покривдженими. Так один із них, принявши засаду, що причиною цілого геря суспіль-

¹⁾ Цар. Simmel, Kant, Leipzig 1905.

ного є „Зло“, та що одначе люди в своїй суті приходять у світ „добрими“ і тільки наслідком лихого виховання стають злими, заставив себе й других піклувати ся вихованем молодого покоління, добавачучи в тім універсальний спосіб розв'язання соціальної kwestії. Другий прийнявши як суть світа Розум, не міг погодити ся з думкою, що люди можуть бути такі дурні таї не згодити ся на розумний суспільний лад (якого плян зрештою уже був готовий), вірив, що могуті світа сього порозумнійшають та що одної гарної днини його відвідає якийсь мільонер, що дасть йому засоби до здійсненя суспільного пляну, — і так без кінця¹⁾. Потреби масової агітації, потреби зложеня соціалістичної партії утопісти не почували; найвише, на що вони спромогли ся, се були фаланстери, соціалістичні колонії, так сказати — оранжерії для плеканя соціалізму в ворожій йому підсолю капіталістичних порядків. А головно: утопісти (бодай найбільші серед них) ще не мали твердого переконання про те, що тільки інтересовані безпосередно в сьому ділі, тільки пролетарії, робітницька кляса своїми силами буде бороти ся в своїм інтересі за здійснене соціалістичного ладу. Утопійний соціалізм бував у повітрі: на твердій підставі поставив соціалізм аж Маркс. Не в „ідей“ вивів він соціалізм: в „ідей“ він сьміяв ся; бистрий обсерватор глянув у структуру суспільного порядку, щасливо скопив рішачий для соціаліста момент — економічний, в минувшині добавив тенденції ровнові, що ведуть до теперішности, — в теперішности бачить запоруку розвитку до соціалізму будучности, в пролетаріях „усіх країв“ пізнав ту силу, що перта своїм клясовим інтересом розторощить капіталістичні пута, отворить дорогу новим порядкам. Таї се ще не все! І коли ми,

¹⁾ Я далекий від сього, щоб глузувати собі з тих великих ідеалістів; коли не брати під увагу того безміру ідеалізму, людяности, який достарчили людству, — то й їх заслуги на полі суспільних наук (гол. економії політичної) великі. В сьмі місці коротка увага: Як із одного боку сьмішна річ добавчувати в Марксі непомильного пів-бога, що самостійно, не опираючись ні на яких попередниках, вивів свою систему, то з другого боку несмачно й по дівтацьки злобними виглядають зусилля доказати, що весь доробок Маркса, се плягіят по »утопістах«. Як би справді Маркс не вніс ні крикки чогось нового, оригінального до скарбниці людського думаня, то вистане порівняти хочби ті наводжені паралельні місця »плягіятів« Маркса поруч »оригіналів« утопістів, аби перекопати ся, що ті »оригінали« задля своєї мрачности, дивачної фразеольогії, налушистого стилю ніколи не змоглиб дістати ся до народніх мас, якби не Марксові »плягіяти«, переведені в ядерній, сильній мові, в новітнім, зрозумілим стилю.

споглядаючи тепер ex post, бачимо, які плідні наслідки показали ся в Марксових дослідів і Марксових „ідей“, — коли пригадаємо собі ті справдішні заслуги, що їх приніс Маркс науці економії, — коли в кінці звернемо увагу на той загальний настрій „науковости“, серед якого Марксови довело ся працювати, то не здивуємо ся, що сей, в цілїм своїм єстві реаліст піднав ілювії, що весь твір його духа, його соціалізм, се наука.

Для нас буде Маркс першим великим реалістом у соціалізмі, людиною, що вивела соціалізм із сьвіта мрій та стягнула його на реалістично-історичний ґрунт і із сього ґрунту вже годі буде соціалізм виважити.

Отже: не „науковий“, а „реалістичний“ соціалізм!

М. СТАРИЦЬКИЙ.

МОЛИТВА.

О, Отче наш, який еси
 З покол-віків на небеси!
 Хай скрізь імя Твоє сьвятить ся,
 Хай правди царство нам вселить ся,
 Хай власть Твоя й Твої жалі —
 На небесах і на землі!
 Насушник дай нам сеї днини,
 Даруй нам наші всі провини,
 Як ми даруєм довжникам!
 Не попусти спокуси нам
 І віджени думки лукаві:
 Твоїй-бо правді, силі й славі,
 І нині, й завжди й вік віків
 Нема кінця, нема країв!

Др. ВЛАДАН ДЖОРДЖЕВИЧ.

ПОСОЛ ВІД „МАТУШКИ”¹⁾.

Новий російський посол для Сербії, Валеріян Всеволодович Жадовський зважив ся нарешті обняти свою посаду. Він так довго з тим отягав ся, що наша опозиція набрала вже надії, що новий російський посол таки зівсім не прийде до Білграду, доки король Мілян пробувати-ме в Сербії. Але надія завела і пан Жадовський виринув у Білграді так несподівано, що я не міг навіть мати приємности повитати свого доброго приятеля в Константинополя на залізничім дворці. Він заскочив мене одного дня листом, у якім просив повідомити його, коли би я міг його прийняти. Замість відписувати йому, пішов я зараз до російського посольства, щоб повитати так нетерпливо очікуваного приятеля; а вже третього дня по його приїзді прийняв король нового російського посла на сьвяточній аудієнції.

Мала промова, яку виголосив пан Жадовський при передачі королеви своїй аккредитиви, була очевидно імпровізацією, бо ані трохи не подавала на промови, звичайні при таких нагодах. Вона виглядала ось як:

„Найяснійший пане!

Покликаний волею царя до почести, заступати його правительство при вашім величестві, я почуваю себе щасливим, що маю нагоду висловити вам, найяснійший пане, мою глибоку пошану та уяглість і запевнити вас, що не буду лякати ся ніяких зусиль, аби бути все вірним товмачем почувань незмінної симпатії, яку мій суверен традиційно почуває до особи вашого величества і до сербського народу.

„Вірний преславним і ласкавим традиціям своїх сьвітлих попередників, не піклуєть ся цар вічим так дуже, як поступом і добробутом молодих держав, що злучені в Росією кровю і церквою. Тому й. в. все щасливий, коли бачить, як сї держави йдуть розумно, в довірем і отверто по шляху, який поведе їх до тої сьвітлої будучности, до якої змагає для сих держав й. ц. в.

¹⁾ Подаємо під сим заголовком дальший (семий) уступ із сензаційної книжки буйшого сербського міністра Дра Владана Джорджевича »Das Ende der Obrenowitsch«. Додамо, що літом 6. р. автор за її опубліковане був поставлений у Сербії перед суд і засуджений на пів року вязниці. *Ред.*

„Давнійше був я деінде в сїм щасливім положеню, що міг знайти нагоду боронити праві інтереси правительства й. в. по змозі своїх способів і своїх обов'язків та служити вам. Сьогодні чую себе тим щасливішим, коли мене покликано продовжати се діло тут у тїм самим дусі і з тїм самим запалом. Мокю найважнїшою точкою чести, а рівночасно мокю найкрасшою нагородою було би, коли-б я міг сповнити се завдане, бо воно відповідає в рівній мірі моїм обов'язкам і моїм симпатіям.

„Маю честь, найяснїйший пане, передати в ваші руки лист мойого зверхника, що аккредитує мене при вашім величестві“.

У відповіді на сю промову удав король, неначе-б він не завважив усього того, що в нїй було незвичайного і безтактового і відповів як раз так, як звичайно відповідав усім иньшим послам при таких нагодах. Потім запросив король нового посла і його секретаря засісти з ним і з його міністром справ заграничних у малій залі, і велів почастивати гостей кавою і папіросами. Се вистарчило новому послови, щоб розпочати в своїй розмові з королем кон'єктуральну політику в такий спосіб, який ніколи не водить ся в розмові політиків з иньшими, поважними політиками. Король тільки подивив ся значучо на мене і дав спокійно послови виговорити все, що той мав на серці. Ся розмова спонукала мене вислати нашому послови в Петербурзі особну ноту, якої зміст подам зараз далі. Тут мушу ще згадати иньший факт.

Від коли батько короля повернув до краю, придержували ся заступники чужих держав у Білграді, і то з власної ініціативи, звичаю, зараз по святочній авдієнції, призначеній для передачі їх аккредитиви, відвідати також і батька королевого, бо-ж він був членом пануючого дому. Сього звичаю, що існує по всіх дворах Європи, придержували ся доси, як сказано, всі чужосторонні послы без винятка. Першим, що не хотів нічого знати про сей обов'язок двірської ввічливости, був пан Жадовский. Вечером другого дня, коли прийшов на галевий обід, який дано на його честь, попросив так мимоходом маршалка двору, щоби представив його при сій нагоді також королеви Мілянни... Полковник Рашіч висловив жаль, що не може сповнити його бажаня з тої простої причини, що й. в. король Мілян не прийде на сей обід... День опісля відбуло ся у мене дипломатичне приняте, на яким явив ся також новий російський посол, аби навазати зі мною як з міністром заграничних справ перші офіціяльні зносини. Наша розмова,

мабуть унікат між розмовами того рода, і тому нехай мені буде вільно навести її тут у цілости слово в слово.

Жадовский. З Білграда зроблено в Відні крок, який має на меті відновити давнішу військову конвенцію між Сербією й Австро-Угорщиною. Коли запитано про се графа Голуховського, він, що правда, заперечив питанє, але в такий спосіб, який тільки потверджував, що такий крок із Білграда зроблено дійсно, тільки що граф сьому домаганю відмовив. Той сам крок поновлено потім із Білграда у пана Каляя, який одначе застеріг собі відповідь. Я не говорив би про сі уклади, колиб вони були ще тайною і колиб про них була мова тільки між віденським і петербурзьким кабінетом; але справа вже загально звісна, весь світ говорить про се, і тому хотів би я також про се дещо поговорити.

Др. В. Дж. Ваші слова так несподівано заскакують мене, що я навіть не хочу вже питати, яким правом ви хочете мене про се інтерпелювати; я лише задоволяю ся тим, що скажу вам, що ціла та балаканина — видумка. Колиб на сім була хоч іскорка правди і коли би дійсно ведено з Білграда якісь переговори того рода з якою будь чужою державою, то се не могло би стати ся без дозволу короля, і сі переговори міг би вести тільки відповідальний шеф королівського правительства, евентуально міністр заграничних справ. А коли я в сій хвилі і перший і другий, то заявляю вам рішучо, що король мені ніколи не приказав вести такі переговори в Відні, і врешті ані я, ані мої товариші в правительстві ніколи не думали про се.

Жадовский. По такій заяві з вашого боку я мушу повірити, що ані король Олександр, ані його правительство не знали нічого про сі переговори; але на нещастє має Сербія тепер двох королів, а сей другий підкопує авторитет правдивого короля, який повинен бути в інтересі Сербії самодержцем.

Др. В. Дж. Сербія завдяки російським заходам, які тривають уже шістьдесять літ, конституційна держава, а за тим і мій вселаскавійший володар не може бути самодержцем у російським розумію. Та проте Олександр I одинокий король у Сербії, а тверденє, немов би наш край мав двох королів, се абсурд.

Жадовский. А король Мілян?

Др. В. Дж. Король Мілян найвірнійший генерал нашого короля, він командант частини його армії, зівсім так, як поодинокі великі князі в Росії або архикнязі в Австро-Угорщині, або иньші

члени пануючих родин по інших державах, що рівночасно займають різні високі становища в армії.

Жадовский. Се не те саме. Бо сі великі князі, архикнязі і королевичі не мають гідности королівської, яка в сім випадку тільки шкодить гідности правдивого короля.

Др. В. Дж. Король Мілян заслужив собі на сю гідність тим, що сотворив із турецького удільного князівства незалежне королівство. Навіть колиб не всі держави на євриті признали йому сю гідність, то він таки положив такі безсмертні заслуги коло Сербії, коло сербського народу, коло Славянства та православя, що хіба найменче пристойть заступникови Росії відмовляти йому свої гідности. Вона зрештою ні в яким разі не шкодить величности нашого короля, бо ся гідність через те, що ставляє авторитет команданта активної армії понад усіх інших генералів і полководців, підносить рівночасно військового духа, службову карість та всі інші військові прикмети і причиняє ся сим іще тільки до євітлости і величности короля. Про се може переконатися кожний, хто тільки хоче дивити ся.

Жадовский. Колиб король Мілян був дійсно таким великим чоловіком, яким ви його малюєте, то повинен би був мати бодай хоч стільки патріотизму, аби пожертвувати собою для свого сина і для добра вітчизни.

Др. В. Дж. Король Мілян дав хіба дуже блискучі докази свого патріотизму, який посуває ся аж до саможертви, а власне раз, що абдикував на користь свого сина, а потім, що задовольнив ся становищем звичайного генерала в тій самій армії, яку сотворив і якої найвищим начальником був у трьох війнах. Він згодив ся бути підчиненим полковникови, якого сам іменував офіцером, тільки тому, що сей полковник є тепер міністром війни в державі його сина. Я дуже сумніваю ся, чи в історії інших народів знайде ся багато примірів такого патріотизму і такої великодушности.

Жадовский. Як могли ви, що чейже знаєте, як зле король Мілян записаний в Росії, і також знаєте, що король Олександр сам приобіцяв Росії, що його батько ніколи не поверне до Сербії, — як могли ви згодити ся на те, аби він не тільки повернув до краю, але аби йому повірено навіть провідництво цілої армії? Чи-ж могли ви сумнівати ся хоч би одну хвилину, що сам сей факт вистарчить зовсім переіменити прихильність Росії до Сер-

бії коли вже не на ворожнечу, то бодай на байдужність, яка одначе може стати ся для Сербії дуже небезпечною, коли прийде час „кряяти коровай“¹⁾. Ся байдужність, так небезпечна для Сербії, вже наступила, про се не можете ані на хвилину сумнівати ся, бо мій володар і цар сказав мені сам: „З Сербами не вдасть ся нічого зробити, їх треба полишити їх власній долі“.

Др. В. Дж. Мій вселаскавійший володар не потребував ні від кого просити дозволу на поворот свого батька до Сербії, а вже найменче від свого вірного слуги. Що до мене, то я, коли мені поручено утворити отсе правительство, був особисто дуже щасливий, що знайшов обік короля його найприроднійшого і найбільше досвідного дорадника, себ то його власного батька. Я рішучо не можу повірити, щоб мій король приобіцяв кому в Росії, що його батько не поверне назад до Сербії. Коли се може стало ся в боку якого сербського правительства, то я мушу полишити відвічальність за се йому-ж самому, бо мої попередники в уряді не тільки не наложиди на мене при передачі державних справ ніяких зобовязань у сім напрямі, але навіть не згадали мені нічого про се. Що до команди активної армії, то я в глибини моєї душі вдячний королеви Мілянови, що він обняв сю команду, бо тільки тоді міг я посвятити ся в душею і серцем скарбовій і господарчій частині свого завданя, яке мені повірив мій король, коли я через се запевнив ся, що провід армії спочиває в добрих руках. Я ніколи не був би повірив сьому, колиб не був почув се з уст вашої ексцеленції, що могучий православний цар Николай II міг стати таким байдужним для Сербії, до якої його предки були так прихильно настроєні. Се для мене велике нещастє, тим більше, що зівсім не заслужене, але я не можу нічого на се порадити. А що тичить ся краяня короваю, ваша ексцеленція як заступник великої держави може скорше знати як я, чи ся операція має перевести ся за рік, за кілька місяців, чи вже за кілька тижнів. Я знаю тільки те: від Берлінського конгресу стоїть королівство Сербія як незалежна держава і не може дозволити нікому, навіть найліпшому приятелеви і своякови, мішати ся в свої внутрішні справи.

Жадовский й. Ах, так? Отжеж як так, то дуже добре, тільки тоді не надійте ся також ніякої помочи з Росії.

¹⁾ Аллегоричний натяк на будущий розбір Турції. Ред.

Др. В. Дж. Чи ви, пане после, маєте від царського правительства повновласть говорити мені се? Коли не маєте від царського правительства ніяких таких інструкцій, то може маєте в сій напрямі безпосередні прикази й. в. самого царя? Коли бачили ви остатній раз його царське величество? Коли се не стало ся в найближшій часі, чи ваша експеленція ще певна, що в Петербурві панує й доси та байдужність, про яку ви говорили?

Жадовский (доволі змішаний). Я бачив царя ще в січні... Приказ, від'їхати зараз до Білграду, заскочив мене досить несподівано... Можливо, що тим часом у поглядах на Сербію зайшли деякі зміни. Я незабаром поїду до Відня, аби зорієнтувати ся... Я тільки тому розкрив перед вами своє серце, що ми оба старі знайомі і співробітники з Константинополя.

Пан Жадовский пішов, а я зараз сів, аби слово в слово передати королеві сю розмову на письмі. Король прочитав се незвичайне справозданє, попросив мене лишити цілу справу на кілька днів і не робити ніяких кроків, поки не побачимо, як пан Жадовский буде далі поводити ся; а потім, коли будемо разом у Ніші, він дасть мені інструкції.

Того самого дня, коли я провадив повисшу дивну розмову з новим російським послом, сидів також сербський посол у Петербурві в кабінеті графа Муравєва, який передав йому „радїсну“ звістку, що пан Жадовский є вже в Білграді. Генерал Груїч подякував дуже втішений графови, що нарешті покінчено вже той дипломатичний страйк, який був для наших традиційно приятних відносин так шкідливий, і звернув рівночасно увагу на спосіб, в який деякі російські часописи писали про Сербію і про особу короля. Як доказ подав йому статю, що появилася була в часописі „Народъ“. Граф Муравєв сказав на се дословно: „Скажіть пану Джорджевичу, що я перший раз чую, що така часопись виходить тут. Напишіть йому, що я ніколи не зважаю на те, що пишуть часописи, а також і те, що вони не мають ніякого впливу на політику царського правительства“.

Три дні опісля від'їхав король із нами з Білграда до Нішу. При від'їзді вібрало ся на білградськїм зеліничїм двірци цілий дипломатичний збір, аби попрощати короля, з одним тільки вїємком російського посла. Зчудований сею новою неввічливїстю запитав я при повитаню дипломатів у двірській залі зеліничого двірця шефа церемоній, чи може пан Жадовский захорував?

На се відповів мені барон Векер-Готтер, що новий російський посол за протестував у нього проти ухвали шефів місії, аби витати короля на двірці. Се була отже намірена обида, яку спричинив пан Жадовський суверенови, до якого його приділено... Ще підчас подорожі велів мені король у вагоні вислати по приїзді до Нішу генералови Грґичу копію мого справоздання в 13 червня, і поручити йому, аби показав графу Муравеву та запитав його, чи пан Жадовський має інструкції свого правительства так поводити ся і так говорити?

Прибувши до Нішу написав я генералови Грґичу між иньшим і таке:

„Дотеперішній відпоручник царського російського посольства в Білграді запевняв мене безнастанно, що пан Жадовський, якого іменовано ще в падолисті минушого року послом на дворі нашого короля, не прибуде до Білграда перед вереснем. Ся демонстративна неприсутність пана Жадовского дуже дивувала королівське правительство, бо воно в цїлій своїй дотеперішній діяльності не могло знайти ні найменшої причини до сього дипломатичного „страйку“. Двацять чотири години по остатнім таким запевненню написав мені той сам пан Нехлюдов, що царсько-російське правительство звеліло пану Жадовскому удати ся зараз до Білграда і обняти свою посаду. Ся звістка втішила нас тим більше, що ми її одержали рівночасно в донесеннях про кроваві бійки на турецько-чорногорській границі і про болгарські концентрації військ на нашій границі, notabene концентрації в цілі таких дивних вправ, що до них треба було стягти військо аж із самого Філіпополя — все те в часі, коли Сербія хоче посвятити цілу свою силу розв'язці скарбових, господарських та иньших зівсім мирних внутрішніх питань. Але вже на своїй сьвяточній вступній авдієнції виголосив пан Жадовський промову, якої вірну копію пересилаю вам і в якій говорив так, немов би він був приділений не тільки до двора короля Сербії, але до всіх „молодих балканських держав“. Розуміть ся само собою, що наш найяснійший пан міг відповісти йому тільки в імени своїй держави. Пан Жадовський говорив також про блискучу будучність „балканських держав“, що було би для нас дуже приємно, коли би він тільки мав повновласть уживати таких слів при так сьвяточній нагоді. Але я маю причину сумнівати ся що до сеї повновласти, бо сам пан Жадовський, коли я прийняв його в великій залі, подякував мені ще за те, що я написав йому го-

дину перед тим, що не потребує показувати мені, як се буває в звичаю, тої промови, якою задумує повитати короля; бо аж потім вложив він поспішно сю промову. В розмові, яку король у присутности моїй і російського секретаря Юрія Александровича Нелідова зволив дуже ласкаво розпочати з паном Жадовским по приняттю його акредитивів, уважав російський посол за добре, без ніякого приводу з боку й. в. володаря Сербії сказати, що Сербія не має чого шукати на дорозі до Солуня, бо Солунь мусить припасти або Греції або Болгарії. Коли на се запитав наш пан усміхаючи ся, чи Сербія має бути раз на все засуджена полишити ся без виходу, відіслав його пан Жадовский до сербського, себто до адрійського моря... На мою увагу, що дорогу до сього моря нам за згодою Росії замкнуто, вказав нам пан Жадовский потім через Альбанію на море... По авдієнції пішли безтактности пана Жадовского crescendo далі. І так російський посол, хоч знав, що день опісля доступить чести сидіти разом при двірських обіді також із батьком короля, не хотів зробити того, що робили всі попередні послы без винятка і що зробив також його безпосередній попередник пан Ізвольский, а власне не постарав ся о ніяку авдієнцію у короля Міляна, хоча сей не тільки командант активної армії, але також член пануючого дому. Пан Жадовский думав, що се вповні вистарчить, коли він попросить п'ять хвилин перед галевим обідом, аби познайомити його з королем Мілянном, так, немов би й. в. був мійським префектом або яким иньшим висшим урядником, з яким можна познайомити ся випадково при двірських обіді. Але що король Мілян має звичай не сидіти разом за столом із людьми, яких йому не представлено, то й. в. не явив ся на сей обід. Супроти сеї обиди, яку пан посол наніс командантові цілої активної армії, подякувала за честь ціла генераліція і всі висші офіцери, що були запрошені на обід, і оправдали свою несприсутність. Але всего того було ще за мало. При своїм першім урядовім кроці, при своїм дипломатичнім прийняттю в міністерстві говорив він до мене такі річи і в таким тоні, що досі може ще ніякий посол ні в якій європейській державі не говорив так із міністром заграничних справ. Се розмова — се такий унікат в історії дипломатії, що я уважав своїм обовязком предложити й. в. королеви письмнене справоздане про неї. Й. в. зволив мені наказати післати також і вам відпис, що я отсим і роблю. З сього справозданя ви відразу на вступі побачите, як аподиктично

твердив пан Жадовский, що Сербія зміряє до того, аби заключити військову конвенцію з Австро-Угорщиною, хоча король перед десяти днями мав нагоду сказати пану Нехлюдову, що всі поголоски про те тільки злобні видумки і хоч король уповажив пана Нехлюдова переслати сю його заяву царському правительству; хоча зати більше як правдоподібно пан Нехлюдов мусів при передачі урядових справ повідомити пана Жадовского про найвише і найміродайніше запереченє тої видумки, не вважаючи на те все узнав пан Жадовский за добре не повірити в се, що твердить сербський король, і узнав за добре говорити зі мною, міністром й. в., про сю конвенцію як про справу, що відома вже всему сьвітови. А що до решти, що ще знайдете в сїм справоданю, то не потребує додавати послови і генералови нашого короля ніяких дальших коментарів, — а вже найменше що до обид, нанесених батькови короля.

„Та поки що, доси був бодай пан Жадовский тої гадки, що має право обиджувати тільки короля Міляна. Та те, на що зважив ся вчора, се вже обида для самого сербського короля, якого цар Росії називає своїм братом. Коли король опускав вчора Біград, аби тут вітворити сесію скупщини, відпроваджували його на зеліничий дворець не тільки всі королівські достойники, але також цілий дипломатичний корпус. Одиноким членом дипломатичного корпусу, що не хотів бути присутним при сїм прощаню короля, був пан Жадовский, який рівночасно заложив протест у шефа дипломатичного корпусу проти сеї звичливости усіх шефів чужих посольств. Після такої події хоче наш король знати, як має на далі поводити ся супроти такого заступника Росії. Тому накажує вам, пане генерале, повідомити про все висше царського міністра заграничних справ, і сказати йому при тім, як дуже вразило таке поводженє пана Жадовского королівське правительство, бо-ж воно не може навіть і подумати, аби се поводженє мало відповідати вказівкам царського правительства, не говорячи вже про високі замисли й. в. царя і про традиційну прихильність Росії для Сербії“.

Рівночасно з отсим листом до генерала Грґуіча вислано на виразний наказ короля по одній відписи його справодання з д. 13 червня до сербських послів у Відні і Константинополі.

Д. 24 червня 1898 зателіграфував мені генерал Грґуіч до Нішу ось що:

„Царський міністер заграничних справ висловлює свій жалє

в приводу безтактового поведеня Жадовского. Виелав йому телеграфічно нагану. Просить короля вірити в найліпші почуваня царя для й. в. і для Сербії*.

Того самого дня, коли надавано сю телеграму в Петербурзі, написав пан Жадовский до графа Муравєва своє перше справданє, в якого ми можемо дещо передати дословно.

„Дня 7/19 б. міс. вечером прибув я до Білграду і день опісля зложили ми собі оба взаїмно з міністром заграничних справ візити. 11-ого прийняв мене король Олександр на сьвяточній авдієнції, а день опісля був я у й. в. на обіді, який дано в честь мойого приїзду. Ще перед тим вписав ся я був у візитову книгу батька короля.

„На загальне диво і проти тутешніх звичаїв король Мілян не явив ся на тім обіді. З пізнійшого вивідуваня слідує, що його не-присутність обьяснити треба тим, що він незадоволений, чому я не просив о авдієнцію у нього так само, як у пануючого короля.

„Тим часом я зробив те, що тут і в звичаю, від коли він повернув до Білграда, а власне, що посла вписують ся в його візитову книгу, і коли потім познайомлять ся з ним, візитують його, але без ніякої етикетки, в щоденім, звичайнім уборі.

„Треба припустити, що неспокій і претенсії, які остатніми часами дають ся завважити у нього, піднесли понад всяку міру його певність себе, так що йому захочеть ся, аби його вважали співпануючим. Крім сього я довідав ся, що він казав роттрубити ній несподіваний приїзд сюди по таким довгим отяганю як крок царського правительства, що має провадити до згоди царського правительства з ним, і він хотів своїми відвідинами скріпити вражінє свого твердження.

„З одного боку жалую, що я зробив йому несвідомо і мимо волі прикрість, але з другого боку я дуже рад, що не дав зловити ся на заставлений для мене гачок і що тим також несвідомо не причинив ся ні в чім до піднесеня його положеня і авторитету.

„Оба королі відїхали 15 с. м. з цілим двором і з міністрами до Нішу на вітворенє парламенту, і задумують по закінченю сесії удати ся разом до Карльсбаду, звідки вернуть до Білграда аж у вересні.

„Тому, що король Мілян пробуває тут головно через свої

парижські фінансові клопоти, — як мені говорить французький управитель, гровить йому в Парижі небезпека запротестованя його векслів у сумі сімх мільонів, які містять ся у фінансового агента, якогось Верна, — можна надіяти ся, що сербському правительству удасть ся до вересня затагнути позичку, якої львина частина призначена вже в гори опинити ся в руках начального команданта, і що край побуде ся потім, що правда тільки провізоришно, сього неспокійного духа, який так багато коштує його.

„Але вигляди на затагнене позички не можуть без нашої помочи зреалізувати ся тому, що Länderbank сам занадто слабкий, щоб побороти перешкоди в Парижі“.

Пригляньмо ся тепер на хвильку, о скільки се урядове донесене пана Жадовского в Білграда відповідає правді.

1. Візити, яку я йому зробив як міністер заграничних справ, він не віддав мені. 2. Не перед, але значно пізнійше по дотичнім галевім обіді вписав ся він у візитову книгу короля Міляна. 3. Король Мілян не надіав ся від нього нічого більше понад те, що зробили всі инші послы, а власне, щоб він зажадав приватної аудієнції. 4. Король Мілян ніяким робом не претендував на співпановане. Навпаки, він висував усе і при кожній нагоді свого сина як свого пана і короля та найвисшого військового начальника на перший плян. 5. Приготований „гачок“ був видумкою пана Жадовского, якою він хотів задокументувати перед своїм шефом свою проворність. 6. Чисто неможливо, аби французький репрезентант мав сказати пану Жадовскому, що якийсь Верн мав в своїх руках векслі короля Міляна на сім мільонів. Excusez du peu! Сеї видумки потребував пан Жадовский, аби пояснити питомим собі способом поворот короля Міляна до Сербії і заходи сербського правительства коло затагнення позички. На иньшій місці ми ще докажемо, що король Мілян не дістав від Сербії ані одного сантіма понад те, що йому визначило в державнім бюджеті народне заступництво як апанажу, і що він ровдаровував правильно свою пенсію, яку діставав як генерал і командант армії, убогим офіцирам. Відповідно до сього дістав був король Мілян зі своєї апанажі аж до своєї смерти разом 1.240.000 франків. Коли би він у тім часі трьох в половиную років не видав з того ані одного сотника і коли би зужив усю ту суму на покритє свого „семи-мільонового довгу“, то все-ж таки полишило ся б при його смерти

в руках пана Верна ще 5.760.000 франків невикуплених векснів. По смерті короля Міляна опечатали віденські власти все його майно і оголосили урядово в усіх часописах речинець, до якого могли зголошувати ся всі ті, що мали які претенсії вірительности до короля Міляна. Речинець минув, і ані одня віритель короля Міляна не зголосив ся... 7. Про видумку пана Жадовского, будім то „оба королі“ і сербське правительство тільки тому шукали привязних зносин із Росією, аби знайти позичку, якої львина частина мала би припасти королеви Мілянови, про сю видумку я вже навіть не говорю.

Того самого дня, себ то 24 червня вислав пан Жадовский до графа Муравєва ще одно донесєнє, з якого я рівнож можу дещо дословно передати, і в яким він говорить про політичні „умови“ теперішнього сербського правительства:

„Передівсім здивувала мене ся нервовість, з якою король Олександр намагав ся зараз у першій розмові зі мною доказати мені неможливість спокійного розвитку краю, а також те, що все зло в Сербії походить від істнованя політичних партій, як рівнож і те, що неможливо зарадити сій біді на конституційній дорозі. Він скінчив свою промову тим, що сказав мені, що він порішив в інтересі народу зацєвнити собі всіми способами як найповнійшу свободу рухів і усувати в дороги все, що стоїть на перешкодї введеному в краю сталого порядку.

„Не запускаючи ся в розбір гіпотези, на якій він побудував свої заключєня і яка впрочім має щось за собою, я задоволив ся простою увагою, що заключєнє, яке витягнув із неї король, трохи ризиковне, бо поминувши вже присягу, яку король вложив на конституцію і яка вяже його, він напїткає на сій безоглядній дорозі на неминучі перешкоди, які могли би викликати далеко більші і небезпечнійші потрясєня від тих, які він хотів би сим способом відвернути.

„Ухиляючи ся від усякого розумованя в обороні свого погляду, продовжав король далі розвивати свій погляд і його оживлено боронити, показуючи мені сим, що його ціла промова, се вивчена на память лекція. Який то вчитель піддав йому сю лекцію, се вгадати не було мені важко. Се спонукало мене додати, що в такій програмі бачу пробу спровадження несподіваних подій, які могли би примусити навіть найдіпших приятелїв Сербії до ролі неінтересованих посторонніх обсерваторів.

„Характер і діяльність теперішнього правительства, спосіб, в який переведено остатні загальні вибори, склад нової народної репрезентації, все те відповідає зновні ідеям короля і засаді чистого Мілянської господарки. Зівсім не важко передвидіти, як скінчить ся отся ціла сумна історія.

„Інспіратор усього — батько короля, який при помочи армії фактично панує в краю. Головний співробітник — Джорджевич, сліпо відданий королеви Мілянови і кермує всім, бо иньші члени міністерства самі невзначні особи і не мають ніякого впливу. На заднім пляні стоїть Рістіч, який має завданє вести парламентарну більшість. Рістіч держить ся поки що дуже обережно на боці, але він призначений на те, щоб зайняти місце Джорджевича, коли державні справи повернуть ся в небезпечний бік, а непопулярний Джорджевич не зможе остояти ся довше перед гнівом народу.

„При таких відносинах, здасть ся мені, існують тільки дві можливости: або нарід буде мовчати і знесе терпливо все, і тоді край буде великими кроками наближати ся до фінансової і політичної катастрофи, або шірка насильств та безправств перебере ся, апатичній, мирній масі сербського народу не стане терпцю і край значе дуже небезпечно бурити ся.

„І в першім і в другім випадку було би по моїй думці дуже розумно задокументувати публично, що ми не беремо ніякої участі в сїм сумнім підприємстві, яке підпірають злобно деякі місцеві чужі заступники.

„Відповідно до сього мені здає ся, що для нас було би ліпше пояснювати мою присутність тут тільки дбайливістю царського правительства про долю сербського народу, аби не допустити до такого погляду, що моя присутність тут означає захвалюване безправної і небезпечної дороги, на яку молодий і слабкий володар сього краю дав себе затагнути“.

Стільки вже вистарчить, аби схарактеризувати наміри, з якими прибув до Сербії новий російський посол, де так тішили ся його приїздом! Се вистарчає також, аби доказати, що його розуміне політичного положеня в Сербії, яке він так зглубив у двох днях, було рівнож щось у роді вивченої лекції. Не треба шукати далеко сих учителів, які його вивчили сеї лекції. Аби показати його правдомовність в урядових донесенях до царського правительства, вистарчає нагадати те, що він сам у своїх розмовах зі мною був заявив, що сербський король повинен бути самодерж-

цем, автократом, коли в вище наведеном донесеню твердить, що говорив королеви як раз щось противного, ба — ще й нагадував йому навіть присягу на конституцію...

По наших від'їзді обговорювано дуже живо в дипломатичнім корпусі поведжене нового російського посла, — очевидно лише о стільки, о скільки воно було відоме, бо ніхто навіть не прочував, як поводить ся сей чесний урядник у своїх урядових донесенях. Але навіть отсі дрібні зразки його поведження, які дістали ся до публичного відома, вистарчали вповні, аби викликати загальне обуренє; однимокм виїзком був секретар французького посольства пан Руссо. Він від разу заявив, що прибуте пана Жадовського означає повне заперечене політики репрезентанта Нехлюдова. З нагоди торжества на покладі російського пароплаву „Олександр I“ зложив був австрійсько-угорський посол сему остатньому іратуляції з приводу того, що йому вдало ся наклонити короля Міляна до співучасті в тім торжестві і дати таким способом сербському дворови нагоду, показати перед цілим сьвітом, що деякі непорозуміня, які ще існували між ним і російським правительством, уже залагоджено. Пан Нехлюдов відповів був тоді на се так: „Мій дорогий приятелю, я зробив се з переконаня і тому, що не міг инакше поступати по своїм особистим симпатіям. Але я мушу признати ся, що я не мав у сїм напрямі ніяких припоручень. Я тільки думаю, що мое представленє цілої справи приймуть у Петербурзі прихильно“.

Пан фон Шісль сказав на се, що при таких обставинах він що до сього сумнівав ся. В відповіді на те обстоював всеж таки пан Нехлюдов своє переконанє, що ціле його поступуванє буде добре приняте, підчеркуючи при тім силу свого становища в Петербурзі. І дійсно повідомив він по якімсь часі пана фон Шісля, що одержав з Петербурга дуже задовольячу відповідь: між стрічками можна прочитати, що царське правительство приняло справу з задоволенєм до відома так, що відповідно до сього можна вважати непорозуміне між російським правительством і королем Міляном за покінчене. Так уважав пан Нехлюдов цілу справу за свій успіх і тому отже не хотів австрійсько-російський посол навіть по повисшій заяві французького діловодчика повірити в те, щоби пан Жадовський мав приміняти своє обидливе захованє до вказівок свого правительства. Остав ся тільки цогляд, що пан Жадовський вступав так тільки з уродженої ароганції. І в слід за тим нага-

дано собі по конечній асоціації, що він настріляв був у своїй дотепершній дипломатичній діяльності багато таких дурниць і що його правительство все мусіло заперечувати їх. Він запротестував зрештою при від'їзді короля до Нішу проти того, щоб його товариші розпоряджували ся ним і запрошували його на залізничний дворець не тільки, як згадано висше, у пана барона Векер-Готера, але також у австрійсько-угорського посла; а в повисшій точці погляду пояснювано се в дипломатичнім корпусі так, що він не міг прийти на залізничний дворець тому, бо знав, що там подібає обидженого ним короля Міляна, і тому то закрав, так сказати, свою неприсутність сим протестом. Коли-ж би він одначе таки ділав на підставі вказівок — чого не можна було зовсім виключити, — то в таким випадку предвиджувано в дипломатичнім корпусі можливість драматичних комплікацій.

Розуміє ся само собою, що також і серед білградської публіки обговорювано сі події горячо. Радикали ликували і числили вже на конечність нашої димісії. Тим часом одержав я з Петербурга від генерала Грґуіча дальші звістки. Він писав мені так:

„О скільки я знав пана Жадовського, я мав і без того мало довіря до його політичного такту; але коли я прочитав Ваш лист в залучниках, вдивував ся я сам непомірно і чекав нетерпливо на нагоду побачити ся з графом Муравевом і запитати його, чи не міг пан Жадовський взяти чого в своїх інструкціях за підставну точку для свого безтактового поведеня в Білграді і себе таким способом оправдувати, — хоча я вже наперед не вірив у се. Для тої стрічі з графом був я приготував собі *note verbale*, в якій списав тільки те, що пан Жадовський сказав і зробив, аби міністр повнайомив ся докладно з цілою справою.

„Свою розмову з міністром заграничних справ розпочав я тим, що сказав йому, як ми втішили ся по таким довгім вижиданю, коли пан Жадовський прибув в кінці до Білграда; але новий російський посол розчарував нас цілковито зараз при перших кроках своєї важної місії. Росказавши йому все, що стало ся, устно, передав я міністрови приготовлену *note verbale* і замітив ще, що полишаю поведене пана Жадовського його осудови.

„Ледви прочитав граф Муравев початок моєї ноти; зараз сказав мені, що ся розмова пана Жадовського в вани йому вже знана. Австрійський посол князь Ліхтенштайн перепоїв йому на приказ графа Голуховського енуціяції пана Жадовського про мниму вій-

ськову конвенцію між Австро-Угорщиною і Сербією і зажадав вияснень. Граф Муравев додав, що він відповів австрійському слови, що нічого не знає про якусь військову конвенцію і що за тим пан Жадовський не міг з російського міністерства нічого про се довідати ся. Запитаний про се телеграфічно, доніс Жадовський своєму міністрови, що сю розмову з вами провадив тільки як ваш „старий знайомий“, а не як носол і що за тим не належало придавати сій розмові ніякого урядового характеру. Та проте дав за се граф Муравев пану Жадовському нагану, а власне в такій формі, що йому хіба вже ніколи не прийде до голови говорити такі дурниці.

„Я висказав міністрови за те подяку, одначе додав іще, що пан Жадовський скомпромітував себе не тільки сею розмовою, якої рішучо не можна вважати приватною розмовою, коли вона вела ся в міністерстві заграничних справ при офіціальнім прийнятю дипломатів, але ще також і своїми безтактовностями супроти короля і королівського двору.

„Насамперед згадав я, як пан Жадовський без ніякого приводу заявив на сьвяточній авдієнції королеви, що ми не маємо ніякого вигляду на Солунь. Потім підчеркнув я в особливим натиском другу безтактовність, що він не домагав ся ніякої авдієнції в батька короля, і що наслідком сього як король Мілян так і ціла генераліція не явили ся на галевий обід, який дано в честь нового царського посла при сербським дворі. Врешті звернув я увагу міністра на безоглядність пана Жадовського для високої особи короля, яка полягала на тим, що він не хотів повитати короля при його від'їзді до Нішу, як се зробили всі його товариші.

Вислухавши все те, закликав граф Муравев із великим здернованем ось як: „Прошу вас, ви мені сьвідком, з яким задоволенням вислав я пана Жадовського до Білграда, очевидно з наміром, зробити тим королеви і його правительству щось приємного, а не робити їм ніякі неприємности. Тому то прошу вас зараз донести до Білграда, що я осуджую цілковито і категорично дементую поведжене пана Жадовського. Повідоміть, прошу вас, короля, що цар займає ся живо Сербією і має для його вел. як найліпші почування“.

„Я уважав за вказане запитати ся ще спеціально, чи не мав пан Жадовський яких інструкцій для свого поведження з огляду на короля Міляна і чи не залишив він віддати королеви Мілянови

належну йому честь як раз на підставі сих інструкцій? Граф Муравев заявив мені як найбільше рішучим способом, що пан Жадовський не мав ніяких спеціальних інструкцій і що все те зробив по prostu з незная. Потім говорив далі:

— Сього Жадовського я майже зовсім не знаю. Знаю тільки, що він наробив подібних історій в Константинополі. Може ви його знаєте?

— О скільки я його знаю — відповів я — то він дуже добра людина, але попав не на своє місце. Він не надає ся до дипломатичної служби.

— Він був довший час консулом у Греції — продовжав міністр — там оженив ся з якоюсь Грекинею, і відси мабуть мусить походити ся велика протекція за ним з боку королевої Ольги Константиновни (яка того самого дня прибула до Петербурга). Хто пробуде довший час у консульській службі, той рідко коли буде добрим дипломатом. А проте не судіть його надто остро. Я надію ся, що по сій науці, яку він від мене вже дістав і ще дістане, він не зробить вам ніколи ніякої нової неприємности.

По такій отвертій заяві гр. Муравєва опустили я міністерство дуже заспокоєний. Царське правительство осуджує вповні безтактовне і обидливе поводжене свого нового посла; він не мав до сього ніяких інструкцій, навпаки, царське правительство, вислаючи його до Білграда, хотіло зробити королівському правительству приємність, а не якусь прикрість. Цар і його правительство оживлені незмінно для й. в. короля і для Сербії приязними почуваннями. Тому я був би тої скромної гадки, щоб покрити цілу справу мовчанкою, а пан Жадовський сам незабаром або буде старати ся направити те, що наробив, або сам буде змушений домагати ся, аби його перенесено в Білград“.

Другого дня написав мені додатково наш посол у Петербурзі ніж иньшим таке:

„В одній адміністраційній справі був я вчора у заступника директора першого (давнійше „Азійського“) відділу, пана Гартвіга. Я застав його якраз у хвилі, коли виготовлював для царя справозданє. В нїм була також моя *pote verbale*, яку я дав був графу Муравєву в справі пана Жадовського.

— Ви зробили, ексцеленціє, — сказав він — дуже добре, що передали сю ногу. Аж із неї ми довідали ся, який в Жадовського дурень і бовван. Тільки як він міг відважити ся вкладати

цареви в уста слова, що цар не займає ся більше Сербією! Ну, але ми йому всиплемо бобу, так, що я навіть не знаю, як він його подзьобав. Потямить руський місяць.

По сих грізних викликах на адрес пана Жадовського жалував ся пан Гартвіг, що Росія має мало щастя в виборі своїх заступників за границю, а особливо для Білграда, і що вони роблять політику на власну руку часто на перекір поглядам царського правительства. — — —

ОЛ. КРАСОВСЬКИЙ.

В І Д С Н У.

Годі вже спати вам, заспані очі:
 Інші часи настають,
 Хмари розходять ся, темної ночі
 Знаю не довго вже будь!
 Снить ся мені вже схід сонця ясного,
 Чую вже слово живе:
 Гайда вперед задля діла сьвятого,
 Жде нас там щастя нове:
 Щастя роботи на спільному полі
 Праці, науки, знаття,
 Щастя нової, розумної волі,
 Щастя нового життя!

НЕРВИ І ДУША.

II.

Абстрагуючи на разі в сій першій частині від явищ суб'єктивних, консеквентно в розумінні процесів фізіологічних як нерозривного ланцюха явищ пов'язаних причинно з собою, ми не можемо бачити в ізольованих нервових проводах нічого більше крім переносення метаболічного процесу, а в центрах нічого иншого, як більше або менше скомпліковане переміщуване комплексів доосередних подразнень на проводи відосередні. Число можливостей комбінацій залежатиме від екстензивності сітки та числа і якості рефлексійних та асоціаційних механізмів вироблених у ній чи то життям родовим, чи індивідуальним. Механізми ті, для певних місць тіла та певних функцій органів будуть очевидно зьлокалізовані в певних місцях центральної сітки, так що штучне подразнене відповідного центрального механізму повинно би дати такий сам рефлекс, як і подразнене відповідного рецепторичного органу; ушкоджене такого центрального апарату повинно би унеможливити відповідну функцію.

Оба сі теоретичні постулати блискучо стверджені вівісекційними досьвідами та клінічними обсерваціями, а факти дресури, виучування неввичайних рухів і чинностей, факти регенерації ушкоджених центрів свідчать, що можна вироблювати навіть цілком нові рефлексійні та асоціативні механізми на місце знищених. Так прим. молодим песятам, котяткам, голубам і т. д. можна просто витинати цілі плати мізку, а по кількох місяцях вони поведуть ся так, що трудно їх відрізнити від нормальних ровесників (Schrader, Bechterev, Schiff і т. д.). Schrader витяв молодому голубови ліву півкулю мізкову, через те голуб потерпів на різних функціях і осліп на праве око. Коли-ж за кілька день він витяв йому ліве око (якого центр лежить у правій півкулі), голуб осліп зовсім. Але за кілька днів почав бачити, значить почало функціонувати невживане сполученє між правим оком і правою півкулею, значить, виробили ся сполученя між комплексами оптичних подразнень і асоціативними механізмами оптичного центра.

Для демонстрування центральної зьлокалізації неввичайно на-

дають ся явища афазії, ушкоджень мови при ушкодженю відповідного центра. Можна ушкодити центр так, що відпадає можливість повторити учуте слово, за те можна висказати те слово, коли ушкоджений субект побачить його написане. Деколи відпадає можливість написати учуте слово буквами Готицькини, а можна лише латинськими, субект чує се слово, а не розуміє його значіння, хоч може повторити його, або навпаки і т. д. Такі явища вказують високу скопількованість символізації, і вказують ad oculos залежність кожної дрібної складової функції від стану центральних апаратів.

Знаємо, що температура -10° С дразнить тіло інакше, ніж 30° С; иньшу міну викликає запах рожевого оліюку, иньшу H_2S (превонюча сполука). На разі абстрагуємо від суб'єктивних почувань, викликаних сими подразненнями, ходить нам лише про те, в який спосіб можна би згідно з понятєм метаболізму та ролі центрів у переміщуваню подразнень із доосередних доріг на відосередні унаглядити собі ріжність моторичних ефектів при ріжних подразненнях того самого роду, але иньшої якості.

Ми згадали перед тим, що годі собі представити, немов би подразнене впливало до центра одним лише елементарним проводом; мусимо прийняти, що воно приходить усе як комплекс подразнень елементарних нервових доріжок. Коли з'ігнорувати ролю фібріль, чи там елементарних проводів, а прийняти, що подразнене ділає на закінчене нерву як цілості та нервом як цілістю переносить ся до центра, тоді годі зрозуміти, в який спосіб можливі ріжні моторичні ефекти, прим. для подразнень дотикових раз рух, щоб схопити нитку, то знов, щоб обіймати кулю і т. д. Годі дальше зрозуміти, чому провіджене нервом як цілістю подразнене дає раз суб'єктивне вражінє тепла то знов холоду, дальше всякі відтінки дотикових вражінь, як гладкий, шерсткий, шовковий, оксамітний, вохкий, мокрий, сухий і т. д. Годі тоді зрозуміти, в який спосіб стає подразненем для нерву брак подразнення, прим. температура і т. д.

Справа за те стає можливою до унаглядненя, коли приймемо, що подразнення ділають не просто на нерв як цілість, але на нервові елементи і то посередно, так що нерв не являєть ся одним телеграфічним дротом, але каблем великого числа ізольованих дротів. Обсервація і експерименти вказують, що безпосередне діланє тепла або холоду молягає на корченю або розширюваню кровних посудин та

мясних волокон у шкірі; знаємо далі, що в ясній світлі корчливі (kontraktil) елементи сітчанки корчать ся, в темноті розширюють ся, значить ся, різні енергії зовнішні деформують в ріжний спосіб корчливі елементи органів. Сі деформації корчливих елементів стають по думці автора жерелом ріжних комплексів подразнень для оплітаючих їх елементарних нервових проводів.

При ріжних деформаціях зазнають подразнення ріжні комплекси елементарних проводів, ті самі проводи можуть бути подразнені в ріжних комбінаціях, а о скільки даний організм має в відповідних центрах вироблені відповідні рефлексійні та асоціативні механізми, він на кождий комплекс подразнень реагуватиме відповідним способом. Подразнене низькою температурою корчить посудина та м'ясні волокна шкіри не лише в місці безпосередньо подразненні, але й в інших, та охоронює таким чином організм від надмірної втрати тепла; велике тепло розширює судини, уможлиблює сильніше промінюване тепла з крові, сильне виділюване поту, який паруючи охолоджує шкіру і т. д. і то не лише в подразненні місці, але й в інших. Се все відбуває ся цілком механічно, рефлексійно, без волі або й проти волі чоловіка.

Теорія посередности подразнень, при участі деформацій корчливих гістологічних елементів, відмінна від теперішніх шкільних теорій, по яким подразнення ділають просто на закінчене нервів, що визначають ся спеціфічною енергією, — ся теорія дуже влучна і плодотворна. Вона не лише підходить знаменито до метаболічного розуміння нервових функцій, але пояснює без натягання дуже багато фактів відбирання зміслових подразнень, фактів в інших становищах цілком незрозумілих, способом простим, ясним, що не вимагає ніяких додаткових *ad hoc* укованих гіпотез.

Так прим. при дотикових подразненнях припадає головна роля механічним деформаціям дотикаючих частий тіла, а також подразненням, яких жерелом є рухи м'язів, сугавів, стягачів, хрящів і т. д. в органах уживаних до дотикання, прим. в руках. Ріжні нюанси дотикових вражень відчуваємо не лише дотиканням пушками пальців, язиком і т. д., але також дотикаючи палицею або сондою.

Коли ходить про означене тягару якогось тіла при помочи рук, то вся майже роля в тім процесі припадає т. зв. змісловим мязовому, значить подразненням, яких жерелом є скорчючі або розтяжні м'язи. Аж тоді здаємо собі менше більше точно справу.

в тязгару, коли рукаємо обтяженою рукою, коли тимчасом 20 см високий стовпчик ртуті дає на пальці лише дотикове вражінє обручлика, а не дає ніякого вражіння тиску. Коли на чоло лежачої особи покладемо тяжку і зимну срібну монету, а потому дві такі самі одну на одній, але горячі, перша видає ся тяжшою від двох других, бо при означуваню тиску служить мірилом деформація ткані. В першій випадку і тязгар і холод корчить ткань, у другім тязгар корчить, а тепло розширює. Таких примірів можна навести багато, в нашого становища вони цілком ясні, але з иньших точок погляду їх ніяк не можна зроуміти.

Ран excellence посередній характер припадає вражінням температури. Скажу з гори: кожде розширене кровних посудин яким будь чинником викликає вражінє тепла. Кожде скорченє їх — вражінє холоду. В лихорадці центри для кровних посудин функціонують неправильно наслідком затроєня хоробовим токсином. Кровні посудини шкіри корчать ся, мязи дрожать і продукують сим способом тепло так, що температура шкіри, мірена термометром, показує ся а нормально високою, коли рівночасно пацієнт трясє ся з холоду; з уступленєм пароксизму дрож мязів устає, температура шкіри обнижуєть ся, посудини розширюють ся і пацієнтови стає від разу теплійше. Ще один примір. Коли до літєлої води в сілю вложимо обі руки та пропустимо через них електричний ток, то на додатнім бігуні чуємо тепло, на відємнім холод. З иньшого жерела знаємо, що відємна електричність скорчує, додатна розширює корчливі гістольогічні елементи.

Тим самим принципом можна пояснити також зорові вражіння. Знаємо експериментально, що темнота видовжує, світло скорчує корчливі елементи сітчанки. Коли кривь очи перепускаємо ток, в оці, де припадає бігун —, дістаємо роз'ясненє там де +, притемненє. В обох випадках, як що до зору, так і що до температури, вражінє триває ще якийсь час по усунєню жерела подразненія; Німці називають се *Nachwirkung der Reizung*. Знаємо з иньшого боку, що корчливий елемент, прим. мязове волокно, вимагає на скорченє розірно менше часу, як на видовженє. Се знаменито годить ся з фактом, що *Nachwirkung* при холоді і ясности триває довше, як при теплі і темноті. Що тикаєть ся красок, то при їх розріжнюваню входять мабуть також у гру корчливі елементи, а то т. зв. чопики в сітчанці: корченю одного рода чопиків відповідає суб'єктивно вражінє одної засадничої краски; розтяганю — вражінє до-

повнюючої (komplementär). Такі чопики є мабуть для пар красок червоної-зеленої, синьої-жовтої. Скомбіноване деформацій дає посередні краски, рівномірна деформація під впливом звичайного світла — вражінє білоти. Не зовсім ще ясна справа, чи тут корчачь ся чопики, чи що инше, та се пояснене має за собою аналогію при вражінях ясности і темноти, та при вражінях дотику, температури і т. д. Воно в усякім разі простійше і менше гіпотетичне від курсуючих теорій баченя красок, прим. фотохімічної теорії Гельмгольца. Що одначе комплементарність полягає на антагоністичній деформації, про се свідчить факт, що вийшовши в червоної коморі фотографічної бачимо все в зеленім світлі, по нашому наслідок діланя зеленої складової світла на сильно здеформовані чопики в оці для червоно-зеленого.

Що тикасть ся слухових, смакових і нюхових подразнень, то функції тих зміслів доси мало розсліджені, та й на тім полі принцип посередности подразнень уможливлене унагляднене ріжноти їх моторичних ефектів та субьєктивних вражінь. Подразнене слухове ділає на цілу масу корчливих елементів слимака, на волоски, що підпирають отоліти, на болону в слимаці і т. д. Що до смаку, то й тут мабуть ділає хемічне подразнене на ріжні смакові бородавки в ріжний спосіб, а зміни в тих бородавках дають доперва комплекси доосередні. Дразнячи ріжні бородавки електрично можемо дістати вражінє солодкого, гіркого, солоного і квасного, разом із мінами, які відповідають кождому з тих субьєктивних вражінь (Oehrwald, Goldscheider). Що до нюху, то функція сього зміслу поки що цілком неясна.

Тут мушу завважити, що ніяке зміслове вражінє не складає ся виключно з подразнень даного зміслового нерву. На вражінє смаку складають ся подразнене нюху, дотику, температури, далі подразнення, яких жерелом є рухи губ, язика, щік, піднебіня, органу ковтаня, секреція слини і т. д. Яку роль грають подразнення рухові, т. зв. мязовий змісл при дотику, про се була вже мова више; при зорових грають дуже важну роль подразнення рухові у мязів очий, шиї, хребта і т. д. При слухових, рухові подразнення мязів, що натягають барабанчик, підтягають зовнішню мушлю, звертають голову або ціле тіло в напрямі, з відкии приходить подразнене і т. д.; при нюхових остаточно грають важну роль віддихові рухи, вдихуване приємного, видихуване неприємного запаху — а при всіх зміслових вражінях припадає не-

звичайно важна участь асоціативним центральним механізмам між органами змісловими і центрами мови, про що скажемо ширше в другій частині.

Приступаємо тепер до аналізу незвичайно інтересного і для розуміння функції центрів незвичайно важного питання, чи можуть у нервових центрах повставати подразнення для рухових органів спонтанічно, чи ні?

Ми прийняли, що подразнене і проведене його полягає на розщепленню плями нервової в присутності вільного кисня, а роля центрів обмежує ся до посередничена, в переносенню подразнень доосередних на проводи відосередні.

Єдино наукове і законам нашого думання відповідне розумінне причиновости явищ вимагає прийняти, що жива матерія подібно як матерія вибухова ніколи не може розпадатися сама з себе, без причини, а все під впливом подразнень.

Das universelle Substanzgesetz, каже Кундт, fordert unbedingt, dass die Bewegungsursache ausserhalb des Bewegten gelegen sei. Тимчасом автори (Parker, Bethe, Munck, Engelmann і т. д.), які бачать у нервових центрах не рефлексійні та асоціативні механізми, але органи, що витворюють подразнення, посилають нервами прикази до унервдєня органів і т. д., мусять або прийняти можливість спонтанічного повставання центральних подразнень, або сказати щиро, що причини центральних подразнень нам незвісні. Названє їх наслідками внутрішніх причин (Haesckel) не є нічим більше, як фіговим листком до закритя невідомости.

Проф. Кассовіц, консеквентно до теорії метаболізму, дальше розуміння центрів як рефлексійних та асоціативних механізмів, згідно з біологічними відомостями про плязму пояснює дуже багато рухів, виконуваних організмом або в організмі, які як раз, по думці інших фізіологів, вимагають прийняття центрального спонтанізму, простим способом, що не вимагає приписування центрам якоїсь *facultas occulta*, способом, якого дуже велику правдоподібність стверджує дуже багато обсервацій та досвідів.

По його думці приходять подразнення для рухових органів безпосередно або посередно з периферії тіла, а довші серії рухів мають характер рефлексійного ланцюха, в яким кожда попередня фаза активує слідуєчу. Се знов його оригінальна і дуже плодотворна ідея Тут мушу ще раз нагадати, що чоловік, се продукт кольо-

сально довгого розвитку родового, що розвій, скомплікованість та різничковане його організації можемо слідити майже крок за кроком в його розвитку родовим та ембріональним, та що все, що чоловік уміє та може, се в часті унасліджене як готові рефлексійні та асоціативні апарати, прим. ссане, а переважно як діспозиція до активації різних рефлексійних та асоціативних механізмів, дякуючи тому, що унасліджений їх матеріальний підклад, що різні органи мають таке, а не иньше унервлене, такі, а не иньші центри.

Чоловік, який не знає на скривь анатомії тіла, абсолютно не може сказати, які м'язи при ході корчать ся, які розтягають ся, якими нервами приходить до них подразнене і т. д. Мимо того він ходить зручно тоді, коли не звёртає особливої уваги на свій хід, дякуючи обставині, що для ніг має вироблені такі механізми, що скорчене одної групи м'язів стає, при посередництві центрального механізму в стрижиню хребтовім, подразненем для вдовження антагонічної групи м'язів у другій позі. Коли псу перетяти високо стрижинь і держачи його в повітрі скорчити йому одну ногу, він починає зараз иньшими ногами робити ходові рухи.

При рухах льокомоційних грають дуже важну ролю також комплекси подразнень, що приходять з органів статичних в ухах та в очий; коли однак перетнемо нерви, що йдуть від м'язів ніг до центрів, а лишимо ті, що йдуть із центрів до м'язів, ушкодимо органи статичні, заслонимо очі і прикажемо обектови йти, тоді мимо того, що індивідуум хоче йти, що іннервація в мізку і стрижиня до м'язів цілком здорова, субькт не може зробити ані кроку.

При виучуваню на память алфавету, віршів із книжки, або легкої мелодії в нот, серія подразнень і асоціативних рухів перебігає в сей спосіб, що кождий рух органів мови, асоціюючи ся з комплексами зоровими та слуховими, стає подразненем для руху дальшого; дістаємо таким чином серію рефлексів, в якій кожда доосередна часть рефлексу переходить через центр на відосередну часть дальшого рефлексу, дає ефект руховий, сей знов стає жерелом доосередних подразнень, вони переходять через центр на часть відосередну дальшого і т. д. Коли вірші або мелодія вивчені, то первісні зорові комплекси букв або нот, які активували при виучуваню поодинокі рухи (наперед очевидно треба було вивчитися читати букви та ноти) тепер відпадають, а для активації поодиноких рухів остають лише комплекси подразнень рухових, яких жерелом є уже виконаний рух. Зі становища сеї теорії,

яку автор називає Reflexkettentheorie, ясний механічний характер рецитованя альфавету, молитов вивчених тоді, коли їх дитина не розуміла і т. д. Ясно й те, що випустивши в такім рецитованю одно слово, не можна рецитувати далі, а треба зачати знов з початку, зрозуміло далше, що без особливого труду не можна віддеклямувати легкого вірша зачинаючи від кінця, або відспівати легку мелодію виспівуючи поодинокі тони в відворотнім порядку. Вимагати відвертаня таких серій рухів значить вимагати, щоб у серії рефлексійних ланцюхів усі доосередні часті складових рефлексів змінилися в відосередні і навпаки, а се річ фізично неможлива.

Принцип ланцюговости рефлексів розв'язує також трудний проблем рухів віддихових та рухів серця, тимчасом коли фізіології, які стоять на становищі центрального спонтанізму і несущільности нервової системи, абсолютно не можуть собі з тими питаннями дати ради (прим. Rosenthal, Hartwig).

З сього становища ясно також, чому всі періодичні рухи, прим. льокомоція, віддих, пульс і т. д. відбувають ся частійше в зьвірів малих, ніж у великих, у молодих ніж у дорослих; віддалене між органами і центрами менше у малого зьвірятка, ніж у великого (хочби й тої самої породи), тому подразнення перебігають у рефлексах коротшу дорогу. Се обставина причинює частійший віддих, рух серця, скорійшу перемену матерії та загалом більшу рухливість у малих зьвірів.

Гельмгольц а за ним иньші дослідники завважили, що на відбуте рефлексу зуживає ся більше часу, ніж би його треба було на саме доосередне і відосередне провідництво в нервових проводах; зі зростом сили подразнення час сей значно скорчує ся. (Додам, що ходить тут о сотні і тисячні часті секунди). Се на перший погляд зовсім незрозуміле. Справа однак роз'яснює ся, коли узгляднити емпірично стверджену обставину, що подразнення доосередного нерву викликає рефлекс не лише в органі унервленім із відповідного центра, але крім нього цілу масу рефлексів в області системи симпатичної у внутрішних органах тіла, як серце, легкі, органи кормові, виділюючі і т. д., — які часом дають ся завважити навіть скорше від властивого рефлексійного ефекту. Се факти. Автор пояснює їх таким способом: коли подразнення не досить сильне, щоб перейшло від разу на рухову часть даного рефлексійного комплексу, воно переходить на симпа-

тик, дає в його області дрібні, незначні рефлексні рухові, які стають жерелом рефлексійних ланцюхів у внутрішніх органах прим. в системі кровній, а тим самим жерелом невеличких доосередних подразнень; вони зісумувавши ся в центрі з подразненням первісним уможливають доперва перехід його на рухову часть властивого рефлексу. Отже приізнена рефлексу було-б таким чином способом скріплення первісного подразнення, заравом було-б ясне, що сильніші подразнення дають рефлекс скорше, бо вони не потребують сього рода addition latente, при помочи симпатика. Правдоподібність сього пояснення підносить ся, коли узглядняти отсі обсервації: легке гладжене шкіри над дразненням нервом (значить, додаване дрібних подразнень) прискорює рефлекс так само, як і зміцнене самого дразнення; дразнене т. зв. сенсоричних корнів спінальних вздовж хребта дає рефлексійні ефекти в області відповідного моторичного коріня, а дразнення моторичного не дає в області сенсоричного ніяких рухів, значить, тут маємо діло не з рефлексом поединчим, а в серію рефлексів, якої не можна відвернути.

Правдоподібність пояснення проф. Касовіца замінює ся майже в певність на підставі експериментів Розенталя. Сей дослідник означив силу подразнення, якої треба, щоб дістати рефлекс в області хребта. Роблячи подовжні прорізи в ріжній висоті стрижа, пересвідчив ся, що при прорізі поміж чутливими і руховими корінями в означений перед тим спосіб дразненого нерву рефлекс відбувається без перешкоди. Чим висше робив проріз, тим сильніше мусіло бути дразнене; найсильніше мусіло бути тоді, коли прорізавав стриж в околиці шиї, там де головні центри для симпатичної області.

Се значить, що подразнене в області хребта, яке має дати рефлекс, мусить дістати ся на симпстик; між подразненням і ефектом мусимо включити тим довший ланцюх рефлексів, що дає latente addition, чим слабше було подразнене.

Ясно, що без неї сильне подразнене обходить ся; ясно, що на включенє такого ланцюха рухів треба часу.

Час рефлексу мірить ся сотними і тисячними частками секунди, на реакцію, значить на те, щоб на подразнене відповісти умовленим знаком, треба бодай $\frac{1}{10}$ секунди. З нашого розуміння нервових функцій виходить, що в сім часі, який автор називає

Reaktionszeit, не може відбувати ся ніщо инше, як неперервана серія метаболічних процесів.

Поміри Гельмгольца та інших фізіологів виказали, що подразнене проводить ся в нервах чоловіка зі шкідливістю більше-менше $60 \frac{m}{sec}$. Віддалена центрів сенсоричних у мізковій корі від центрів моторичних виносить заледво кілька см. Коли-б прийняти, що подразнене переходить просто з одного центра на другий, треба-б припустити, що провідництво в центрах відбуває ся бодай 100 разів повільнійше від провідництва в нервах. Сього не можна прийняти; не знаємо нічого, чим би мотивувати таку різницю шкідливості проведення. За те стає справа ясною, коли узгляднити факт, що між подразненням і умовленою реакцією перебігає багато ланцюхів рефлексійних у довільних м'язах, в області симпатичній, а особливо в центрах і органах мови. Покажемо се на примірі: Коли стрілець мірить до центра, весь час перебігають у ній комплекси подразнень від ока через асоціативні центри до м'язів рук, а з рук доосередні рухові подразнення до висших центрів, особливо до центрів мови; він весь час, поки мірить, поправляє уставлене стрільби, а рівночасно неминучи виконує такі артикуляції шептом або зовсім тихенько „в душі“: за богато, на право, на ліво, трохи вище, тепер добре і т. д., поки комплекс зорових подразнень через моторичний центр кори не з'активує скорчення групи м'язів пальця, що натискає когують. Чим вправнійший стрілець, тим менше потребує коректур, тим менше рефлексійних ланцюхів включає ся в нього між приціл і вистріл, тим скорше вимірять і стрілять.

Подібні процеси заходять при обчислюванню віддалена „на око“, при численню в пам'яті і т. д., при чім діти або люди мало інтелігентні лише з трудом удержують ся від вимозлюваня слів, від повної активації рухових, фонетичних комплексів. Такі процеси в центрах і органах мови неминучі при реакціях також у людей інтелігентних, а хоча завнають вони спинення до беззвучности, до „тихого думаня“, то й тоді вони жерело комбінацій доосередних подразнень.

Отсе пояснене часу реакції зі становища теорії метаболічного провідника та ролі центрів як рефлексійних і асоціативних механізмів.

Поважні фізіологи та психологи, прихильники розповсюджених нині теорій несудільности червоної системи та можности спонтанічного народжуваня подразнень у центральних комірках хотять,

щоб їм повірити, немов то часть часу реакції з'уживає ся не на фізіологічні процеси, а на цілком ріжні від них процеси психофізичні, психічні, на поборене „інерції свідомости“ (Rosenthal) або на „психофізичну працю“ (Hermann).

Крепелін прим. опираючись на Вундта ось як пояснює сю психічну працю при реакції: „Стадія доосередного провідництва починає ся з поділанем подразнення на рецепторичний орган, а кінчить ся з хвилию, коли вражінє перестуває поріг свідомости. Ся стадія обіймає отже подразнення зовнішнього органу зміслового, провідництво подразнення в змісловім нерві аж до центрального органу нашої свідомости і зріст подразнення в ньому аж до витвореня зміслового вражіня. За сим остатнім актом, якого тріванє (Dauer) називає Вундт часом перцепції, починає ся стадія психофізичних процесів; вражінє підносить ся в полі видженя свідомости, увага схоплює його (воно дістає ся сим способом у внутрішній пункт видженя свідомости) і доводить до аперцепції відповідного рухового представлення (Bewegungsvorstellung). Се час волі. Рівнобіжно з аперцепцією рухового представлення йде наростанє центрального, моторичного імпульсу, яке означає рівночасно початок відосередної стадії цілого процесу“.

Тут остаточно насуває ся потреба заняти ся тим, що таке з нашого становища сей „орган свідомости“, її „інерція“, її „поле і пункт видженя“, „внутрішнє око“ і т. д. На разі скажемо лише, що свідомість, се ані орган, ані часть тіла, ані агрегат комірок, а тим менше живуче єство або здібнє до життя, яке сидить у мозковій корі або в нервах. Свідомість, се] стан, такий саме добрий, як здоровє, хороба, оп'янінє, закоханє і т. д. Нас обходитимє тому розслідженє справи, при яких зовнішніх обставинах, при яким складі організму можливі такий стан або иньшими словами старатимемо ся означити, що мусить діяти ся з організмом і в організмі, коли він має бути свідомий, що з ним, або в нім щось зайшло.

(Далі буде).

ТРИ ЕСКІЗИ.**I. Гафіз¹⁾ у шинку.**

Одного дня, коли Гафіз сидів у винному шинку, ввійшов тудж чужий мандрівець, усів на килимі і попросив снідання. Гафіз в разу придивляв ся гостеві дуже уважно, потім завязав із ним розмову і невтомно в слухував його оповідання про його пригоди та бажання.

При тім чужинець оповідав такі річи, які можна почути від тисячі інших людей, бо його пригоди були зовсім звичайні. Надто був се чоловік зовсім невчений і на Гафізові запитаня все давав дуже недоладні відповіді.

Та про те Гафіз велів подавати йому найліпші вина і коштовні страви і потім, коли сей рушав у дальшу дорогу, попрощав ся з ним немов із наймилішим другом молодости.

Старий властитель шинку запитав його :

— І що ти, Гафізе, побачив таке на тім вандрівнім ?

— Хиба не тямш Абу-Гаруна ? — відповів Гафіз. — Абу Гарун був один із моїх найвірніших приятелів. Кілька літ тому він розстав ся зо мною і пішов у світ, і від тоді я не маю про нього ніякої вісти, не знаю, де він і як йому поводить ся. Ну, отсей чужинець до тої міри подібний до Абу-Гаруна, що в першій хвилі я був певний, що се він сам. Правда, розуму і вчености у сього чужинця обмаль, а в Абу-Гаруна дуже багато. Та хоч і як на вид сього чужинця проняв мене жаль за моім другом, то рівночасно владувала мене та подібність їх зверхнього вигляду. Сам привид присутности Абу-Гаруна надихав мене таким щастем, що в вдячности за се велів я того чужого чоловіка угостити стравою й напоєм.

II. Поет Абу-Гарун оповідає про смерть Гафіза.

Халіф мовив до Абу-Гаруна :

— Отсе ми вислухали чудові вірші Гафізові і вони розрадували нашу душу. А тепер скажи таи, як збідли ті цукрові

¹⁾ Гафіз, славний перський поет XIV віку.

уста? Тиж був приятелем того божеського чоловіка і стояв біля його смертної постелі.

Тоді всі двораки похилили ся наперед і навіть співачки і танечниці заслухали ся в слова Абу-Гаруна, а сей почав ось як :

— Коли Гафів лежав на смертній постелі, то ми, його други, стояли довкола його постелі і не могли майже на ногах удержати ся в болю. Було нас коло двадцять, старших і молодших ; наймолодший із його приятелів, і то не найгірший, мав дванацять літ. Бачучи ото Гафіва в недугі і велике число його приятелів, згадав я, що сей чудовий чоловік говорив мені раз, коли ми ще молоді і здорові сиділи в шиночку. „Слухай, — сказав він, — дехто говорить, що не можна мати більше як одного приятеля. Не вірю сим словам ; ті люди не розуміють, що таке правдива приязнь. Приязнь не така вузка як любов, що віддасть ся одному чоловікови і маловажить увесь світ. Вір Гафізови, він знає любов не агірш усякого иншого і приязнь ліпше як усякий инший. Ми приятелі терпимо взаємно свої хиби і тішимо ся своїми добрими прикметами ; забуваємо свої дрібні суперечки і любуємо ся споминами своїх спільних радощів, підтримуємо і боронимо один одного і в щасливім огляданю втішаємо ся красотами життя, любощами жінщин і пишнотами поезії. Могло б нас бути стільки, як звізд на небі, і жаден із нас на тім не стратив би нічого“. Отсі слова я пригадав собі і знов поглянув на Гафіва. Він був уже до того ослаблений, що не міг говорити, а тільки легенько піднявши голову, оглядав уважно кожного приятеля одного за одним. Що кождий із нас говорив йому в тій хвилі не відчиняючи уст, се, володарю вірних, pozwоль мені промовчати ; десять тисяч слів було би для сього за мало. Обійшовши отак зором усіх за чергою пробув відтак хвилину спокійно вперши очи перед себе, а потім виступили йому слюви на очи і він почав плакати і хлипати як дитина.

Ми не могли дивити ся на се і поватуляли свої лица долонями, а слюзи річками плули по наших щоках. А коли ми повідіймали руки від лиць і вирнули на Гафіва, то він уже війшов був до раю Всемогучого.

Сим оповіданєм Абу-Гаруна так були зворушені халіф і двораки і навіть танечниці та співачки, що майже оmlівали. А по хвилі король устав із престола і мовив :

— Тісно мені, що маю власть над вами. Невільники й не-
вільниці, хто з вас хоче бути вільний, пускаю вас на волю.
Але ніхто не хотів покинути його.

III. Судьба Абу-Гаруна.

Абу-Гарун мав звичай говорити: від чоловіка, що любить чужих жінок, ніхто не повинен приймати запросин у гостину, бо ніхто не знає, чи часом не стане йому в дорозі.

Отже про сей вислов Абу-Гаруна почув Абдаллаг, поважний і багатий купець, що недавно оселив ся в тім місті. Вислав до нього посланця і велів запросити його в гостину до свого дому, бо хотів засягнути його поради в важній справі; бо з того вислову, який перечув, мусить догадувати ся великої мудрости Абу-Гаруна.

Сей прихилив ся до Абдаллагових запросин; а коли оба закінчили препишний обід і почали пити, мовив купець:

— Доси я не мав іще щастя товаришувати з вами; алеж поети і мудрці такі як ви самою природою сотворені на дорадників усіх людей, і тому я маю таке довіре поділити ся з вами своїми найінтимнішими справами і просити у вас поради, як коли-б ви були від молоду моїм найщирішим приятелем.

Абу-Гарун запитав, що се за справа, і Абдаллаг сказав:

— Не більше як вісім день тому я прибув сюди, щоб закупити товарів для моєї вітчизни. Одного вечера, покінчивши свої діла і прохожуючи ся вулицями, здивав я жінчину такої краси, що майже сам себе не стянув. Я пішов за нею, намовив її, і вчора, мавши вже кілька разів із нею інтимні зносини, почув я її признанє, що вона замужна. Зараз я пригадав собі ваш вислов і тому велів просити вас до себе і питаю отсе вас: чи могли-б ви любовникови такої гарної, замужної жінки взяти за зле, коли-б наставляв на жите її мужа?

Абу-Гарун відповів: „Не беру йому сього за зле, бо пристрасть попилає його, але остерігаю кожного, щоб не входив йому в дорогу“.

Тоді Абдаллаг живо схопив ся зі свого сидження і сказав з наругою:

— В таких разі ви були-б краще зробили не приходячи сюди. Бо знайте, жінка, що її кохаю, се ваша жінка, а вино, яким я напоїв вас із отсеї фляшки, було затроєне.

Переклав І. Ф.

ДР. Т. МАСАРИК.

ПРОМОВА ДО СТУДЕНТІВ ПРО НАУКУ, РЕЛІГІЮ І ШКОЛУ.

(виголошена на студентських зборах, перекладена за уповажненням автора.)

Велике зацікавлення серед чеської суспільності викликали з початком цього року два процеси професора філософії на чеськім університеті в Празі, д-ра Масарика, один за обиду чести, внесений 308-ма катехитами, а другий за злочин порушення релігії § 122 б к. з.

Справа була така :

З нагоди вистави образів чеського маляря З. Купки, устроюваної по більших містах Чехії і Моравії, видав проф. реальної школи в Простівні на Моравії, де також устроювано виставу, д. Карло Юда, її катальог і обговорюючи в загалі значіння образів Купки між иньшими про цикль „Релігія“¹⁾ сказав так: „Се не сатира, не насмівання. Се чиста, чистісенька правда... Людська релігія ніколи не була і не є нічим иньшим, як тільки ремеслом, як тільки торгівлею. Ми всі, інтелігентні люди, знаємо се, пересічний ученик V кл. середньої школи вже переконав ся про се, але ми се таїмо. „Релігія — се один із чинників, що підтримують держави“, сказано нам — а ми мовчимо і хіба журимо ся в душі. Але Купка сказав се отверто своїми образами“. — За ті слова доніс на нього до шкільних властей тамошній парох, Досталь-Лютінов, хоч проф. Юда підписав ся псевдонімом.

Вість про сю денунціацію обурила цілу чеську суспільність; по всім краю устроювано збори і вислано протести проти слідства, яке заряджено в наслідок доносу. Під впливом публічної опінії мусіли власти уступити, і проф. Юді не стало ся нічого.

Одно таке віче урядила чеська університетська молодіж д. 24 січня в Празі. На вічу говорив проф. Масарик; обговорюючи справу з педагогічного становища сказав, що в усіх сторін краю дістає відомости, як катехети денунціюють учеників і учителів: „З того виходить, що катехети — се денунціанти оплачувані правительством“. За сі слова розв'язав присутній комісар поліції віче, а клерикали знайшли собі в тім вислові заціпку, якої вже давно шукали, щоби знищити ненависного їм чоловіка, що на кождім кроці остро пятнував їх поступування. Зараз внесло 308 кате-

¹⁾ Образи поділені на три циклі: 1. „Гроші“, 2. „Релігія“, 3. „Мир“; характер образів сатирично-генденційний.

хетів на проф. М — а жалобу за обиду честі, а рівночасно обжалував його ц. к. прокуратор за злочин нарушения релігії.

В першій процесі увільнив суд проф. М — а в двох інстанціях, а також із другого процесу вийшов проф. М. чистий. Сей другий процес має о стілько важніше значіння для ширшої, не лиш для чеської суспільности, що в ній порішено kwestію, чи публично можна говорити про релігію. В увільняючих мотивах засуду підносить ся, що проф. М. ужив інкрімінованих слів лише в тій цілі, щоб „висказати свій загально знаний погляд на конечність відділення науки релігії від иньшої шкільної науки“, та що наведені місця вільно осуджувати лиш у звязку з цілою мовою, а не виривати їх із контексту“. Подаємо тут у перекладі сей інкрімінований реферат проф. Масарика, опублікований по чеськи в „Альманасі чеських студентів“.

Перекладчик.

Не буду говорити про аферу проф. Юди, бо в тій справі запала вже резолюція. Я хотів би доповісти дещо про педагогічну сторону kwestії, яку стрічаю в однім вислові проф. Юди. Позвольте мені прочитати сей вислов. Маю осьде каталог Купкової вистави; проф. Юда, висловивши свій погляд на релігію, каже там про релігійну гінокривію в школі: „Ми, інтелігентні люди, знаємо се, пересічний ученик V кл. середної школи вже переконав ся об тім, але ми се таїмо“. „Релігія — се один із чинників, що підтримують держави“, сказано нам, і ми мовчимо, та хіба журимо ся в душі. Але Купка сказав се отверто своїми образами“.

Буду тепер говорити до вас як професор. Маю перед собою громаду будучих учителів середніх шкіл; тому хочу говорити про педагогічну kwestію, яку порушено словами, що пересічний ученик V класи переконав ся вже про те, але ми се в собі таїмо, ми не отверті, як парижський артист. Що-ж ми таїмо? Професор таїть те, про що пересічний ученик V кл. переконаний, і для того також сей пересічний ученик спостерігає ту нещирість професора — се як раз педагогічний проблем. Не буду класти натяску на слово „ученик V кл.“; може се бути часом ученик із висших клас; я чув недавно проповідь О. Ємельки¹⁾, як він сказав, що в VII або в VIII кл. переходять ученики релігійну кризу. По більшій часті приходить та криза багато скорше. В тій справі

¹⁾ Славновісний проповідник з Кор. Градця (пр. пер.).

кожна дійти до різних вислідів, але се факт, що клерикали і ліберали згідно признають, що в школі (говорю про середню школу) настає релігійна криза. Як раз про ту релігійну кризу говорить проф. Юда.

В чім лежить отся релігійна криза? Маю перед собою виписки з вашого студентського альманаха з 1904 р. Се цитував я вже раз у моїй „Боротьбі за релігію“¹⁾ і до сеї книжки відсилаю взагалі (також до „Перегляду найновішої філософії релігії“²⁾) що до деяких основних річий, в які тут не можу входити. В тім альманасі (стаття: „Студент і релігія“) читаю, що ніби то більша часть чеських студентів іще перед приходом на університет помимо науки релігії, помимо сповнювання різних церемоній покинула не лиш католицьку церкву, але й віру взагалі.³⁾ Читаю далі, що більша часть чеського студентства стає байдужною для релігії та доходить до релігійного нігілізму. Просто кажучи: студенти вже приносять релігійний нігілізм на університет! На питанє, поставлене вашому товаришеви, чому покидає віру, він відповідає, що вірив і вірив довго і горячо, не лиш розумом, але й цілою душею, однак катехет привів його до сього релігійного нігілізму наукою релігії, а сповнюванє церемоній віддалило його не лиш від церкви, але й від віри взагалі.

Се цінне признанє вашого товариша походить з гіркого досьвіду.

А тепер поставте собі питанє: хто подасть пораду в тім життєвім переході такому нещасливому ученикови пятої класи? Ся криза рішає часом про ціле його житє, а відповідно до науки християнського катехізму про цілу вічність сього чоловіка. Чи вільно тому ученикови порадити ся над тим зі своїми учителями, а особливо з учителем релігії? І що порадили-б йому ті учителі? Ученик сходить легко на бездорожа, упаде морально, його характер тернить, але все те мусить бідний ученик сам у собі пережити; се житава кри-

¹⁾ „Voj o náboženství“ (Пер.).

²⁾ Добру ілюстрацією до викладу проф. М.—а був вислід статистичної анкети в справі реліг. кризи у студентів, яку урядили члени одного чеського академічного товариства. На 42 членів, що віддали квестіонарі, було після метрики: катол. 35, реф. еванг. 3, жидів 3, безконф. 1. Після власного переконання було: зовсім індіфер. 15, атеїстів 15, віруючих християн (розуміть ся, не по католицьки) 5, деїстів 3, пантеїст 1. — На питанє, чому втратили віру, відповідали переважно, що наука релігії привела їх до сього. (Пер.)

за і до того — шкільне „*noni me tangere*“. Знає певно ціла класа, ціла школа, бачуть се вчителі, але вони се „затакують“, а журять ся „хвиба в душі“. Про се не говорить ся, кожний боїть ся, бо не вільно йому сього говорити. Про мертві грецькі аористи говорить професор, але про житеву квестію ні. Чи-ж се не страшний стан, нестерпний з педагогічного становища? Що тут робити з учительського становища і як маєте поступати ви, будучі учителями? Говорю, розуміть ся, про учителів, для яких релігія не байдужна. Я сам не байдужний під релігійним оглядом та думаю, що в учительській стані є досить людей, для яких релігія не байдужна; сей наш чеський лібералізм пропадає, а інтелігенція займаєть ся квестією вічності.

Вихідною точкою стоїть тут питанє, які можуть бути відносини інтелігента, знаня і філософії до позитивної релігії? На се маємо ріжні і досить штучні теорії. Не пора їх тут розбирати; скажу вам свій погляд так, як я формулував його вже частійше перед вами. Нема вченого професора, який би вам не сказав, що вся новочасна наука опирає ся на досьвіді; се я вам говорив нераз і буду все говорити. Буду вам викладати, що всі мислителі, зачинаючи від Декарта, від Бекона та Канта аж до сучасних філософів виводять наше пізнанє, чи то дотично природничих, чи духових проблемів, з досьвідів, з експеріментів, та що без емпірізму не можемо науково поступати наперед. Ви чуте далі від нас, що сьвіт опираєть ся на детермінізмі та що в науці обовязує причинний закон; ми переконані, що всю природу й історію суспільности будемо студіювати і пізнавати лиш тоді, коли приймемо, що в природі й історії панують закони. На тій підставі поясняємо сьвіт теоретично і будемо свою практику. Сю практику заporučає нам передвиджуванє після причинного закона. Коли-ж емпірізм, досьвід і тільки досьвід є для нас жерелом пізнаня, ми відкидаємо в науці всі иньші жерела, особливо-ж авторітети, нехай собі вони будуть, які хотять, відкидаємо особливо обяву чи то в теорії, чи в практиці (чудеса). Ні один професор фізики не буде вам викладати, що в природі діють ся чудеса, тільки буде покликувати ся на закони. Сей строгий детермінізм, сей порядок передвиджуваня в природі приймаємо вже також для суспільности й історії. Се для чоловіка науково образованого, як говорять ся, труїзм — розуміть ся само собою. Одинокий льогічний висновок із сього той, що теології і релігії, церковної релігії, щоб сказа-

ти точнійше, опертої теоретично і практично на об'яві, чудах і авторитетах, не можна погодити з наукою, — що вони стоять з собою в суперечности. Думаю, що се ясне, а мусить бути ясне, як лиш трохи застановимо ся: тут досьвід і тільки досьвід — там теоретична і практична обява, отже авторитет, головно церковний. В науці: $2 \times 2 = 4$, в теології в данім випадку 5; для означеня суперечности покликую ся частійше на сей знаний вислів Турґенева. Питаю ся, чи ті суперечности можна погодити? Розуміть ся, що якийсь штучний і тимчасовий компроміс можливий, але вирівняти, дійсно вирівняти сі суперечности неможливо. Се точка, на якій люди будуть розходити ся. Але хто хоче говорити отверто і думати щиро, мусить порішити, що церковна релігія і знанє — неалучимі. Се-ж нам кажуть самі духовні, що в тій справі пишуть, говорять і проповідують. Нема теологічної книги, яка не констатувала би того дійсного стану річий, себ то що філософія і наука, так як їх викладаєть ся на університеті, а церковна наука не годить ся з собою. На філософічнім факультеті і на теологічнім можете слухати викладів філософії; від мене почуєте, що нема иньшого жерела знаня як лиш досьвід, а в иньшій залі почуєте, що досьвід мусить підпорядкувати ся церковному авторитетови, опертому на об'яві. Чи-ж се не суперечність і чи не страшна вона для чоловіка наділеного даром мислення? А прощу-ж вас: та сама держава удержує наукові і теологічні факультети. Повтаряю, що говорю про церковні релігії, у нас головно про католицизм, хоч те саме відносить ся і до иньших церков.

Маю перед собою „Сіллябус“ із 1864 р.¹⁾ Коли не помиляю ся, то частина з нього переложена в Дреперовій „Історії боротьби між релігією і наукою“. Отже Сіллябус проклинає зараз у першій уступі пантеїзм і натуралізм; я не пантеїст, але придержую ся абсолютного раціоналізму в тім поетичнім зміслі, як установляє Сіллябус. Сіллябус власне виклинає кожного, хто вірить, що людський розум, се одиноке мірило і судія між правдою і неправдою, між добром і злом; проклинає кожного, хто вірить, що релігійні правди походять з уродженої здібности духа і т. д.

Але Сіллябус проклинає не лиш абсолютний, але й уміркований раціоналізм. В §. 14 проклято правило: „філософію треба плекати без огляду на надприродну обяву“. Сіллябус проклинає

¹⁾ Енцикліка папи Пія IX, видана під сим титулом.

кожного, хто каже, що „церков не має права уживати насилля“ (§. 24), проклинає в кінці лібералізм у загалі, а особливо кожного, хто не хоче признати католицьку релігію одинокою державною релігією з виключенням інших, т. є. проклинає також — австрійську державу тому, що вона признала побіч католицизму також кілька інших релігій, навіть і нехристиянських. Австрійський канцлер Байєт запротестував цілком льогічно проти Сіллябуса і закинув папі Пієви ІХ, що він проклинає австрійські закони що до церковної свободи. Що в кінці Сіллябус проклинає не лише лібералізм, але також науку про поступ і всю нову цивілізацію, се зрозуміле само собою.

Тепер питаю я: Чи льогічно, в честь та щирістю можна з'єднати церковну релігію з філософією і знанєм? Прочитайте собі лише, прошу, цілий сей Сіллябус, проголошений церковними достойниками в Австрії помимого згаданого протесту. Все те, що я вчу на університеті — „anathema sit“ у найстислішійм значіню слова; я цілком сьвідомий сього і не дурю себе нічим.

Ось маю ще друге жерело до освітлення сеї ситуації. Багато з вас чуло про Індекс — ось Індекс, поправлений Львом ХІІІ. З Індексу прочитаю вам імена значнійших філософів, яких науку маю вам викладати; розуміть ся, я їх науку критикую, багато з неї відкидаю цілком, але Індекс закаує їх просто і проклинає. В тім власне лежить ріжниця між філософією і теологією. Отже: Альгазій, Бекон, П. Байль (Bayle), Беккарія, Бентем (Bentham), Берклей, Больцано, Кабаніс (Cabanis), Кабе (Cabet), Шаррон (Charron), Мореллі (Morelly), Кант, Кондорсе, Кондіяк, Консідеран, Кузен (Cousin), Кедварт (Cudworth), д'Аламбер, Декарт, Десті де Трасі (Destut de Tracy), Гольбайн, Дідрот, Дідротова Енциклопедія, Монтескіє, Фрошамер (Frohschammer), Джіоберті, Грацій, Герберт оф Шербері (Cherbury), Юм (Hume), Кант, Ля Метрі, Ляволь (Lassaulx), Льок, Мальбранш (Malebranche), Мішле (Michelet), Дж. Ст. Міль, Монтень (Montaigne), Паскаль, Пуфендорф, Ренав, Росміні, Сербаті, Сабатіє, Спиноца, Вольтер і т. д. Чуте — ціла історія нової філософії на Індексі!

Але також автори: Альфієрі, Бальзак, Діма батько і син, Фльобер, Гайне, Лямартін, Ляшене, Лянау, Міцкевич, Ада Негрі, Кіне (Quinet), Річардсон („Памеля“), Золя.

Історики: Ранке, Льюренте, і теологи, що прямують до реформи, пр. Гінтер, Шель — словом, усе новочасне думанє і чутє

стоїть на римській Індексі. Розуміть ся, сей Індекс — се досить дивна мішанина; складали його люди без образования і без наукової консеквентности, але його принципи для кожного очевидні. Що в Індексі шев тихенько прии. Галілеї, тому що се вже занадто було голосне, — про се згадую лиш мимоходом.

Я кажу: римська теологія, збудована на тій основі та на тих підвалинах (Індекс і Сіллябус), і філософія в наших розумінь не дають ся погодити, т. зн. що се неможливе для критично просвіченого чоловіка. Розуміть ся, я знаю і хочу про се також говорити, що роблять ся проби якогось погодження; держить ся погляд, що приймає подвійну правду. Сей погляд подає нам не лиш теологія, але також компромісова філософія і наука. Подвійна правда! Се нині дуже розповсюджені проби, хоч походять іще з XII ст. Се проби погодження якою будь схолястиком того, що — на мою гадку — не дасть погодити ся. Власне ті проби ще більше розкривають роздвоєнє. Таких проб робить ся дуже багато, се правда; просто виказує ся, що наука й філософія і церковна релігія годять ся, розуміть ся, що лиш „правдива“ філософія і наука.

Для характеристики сеї літератури подаю за примір брошуру Цама (Zahn): „Наука і католицькі вчені“, що вийшла в Празі в 1899 р. в „Католицькій науковій бібліотеці“. Там наведено випадок, який часто стрічаємо в клерикальних часописах: Пастер (Pasteur) — о. Ємелька цитував його також — Пастер мав умерти в хрестом у руці, мав бути добрим католиком, а притім великим ученим. Отже як се? Передівсім я не тверджу, щоби в загалі не можна було получить науку з католицизмом, але питає, як їх лучить ся, чи з привычки й індивідуальної потреби, чи може на основі критичного, філософічного розважування й освідомленя? Є і будуть люди, що не здають собі ясне справи в боротьбі між наукою і релігією, але того не вільно наводити на доказ, що проблем роздвоєня розв'язаний. Отже в тій брошурі Цама маєте ось який вислов Пастера: „Наука, оперта на досвіді, в своїй істоті позитивна, бо в обсяг своїх понять ніколи не вводить уваг про істоту річій, про початок сьвіта і про його призначенє“. Що се значить? Значить, що Пастер привнає ся в науці до позитивізму, після якого наука не має нічого до говореня про причини в загалі і послідні причини. Ся гадка по жойому несправедлива; чому-ж би то науці не було вільно заглибляти ся в ті

речи і розсліджувати початок світа і причини в загалі? Чим є прип. гіпотеза Ляпласа і Канта? Розуміть ся, сей позитивістичний агностицизм, прикмета компромісових мислителів і філософів, дасть ся яко тако сполучити з теологічною наукою; також компромісові теологи уживають сього агностицизму для своїх цілей. Але коли-ж бо ті теологи і коханій Пастер із тим своїм позитивізмом стоять у суперечности з католицизмом, консеквентно понятим і переведеним. Ви чули між іменами на індексі також і Канта, творця того позитивізму, якого придержує ся Пастер. Індекс консеквентнійший від Цама й Пастера; адже католицизм учить, що розум сам не в силі пізнати Бога і що тим оправдує ся обява — т. є. на думку католицькому прироблений теїзм можливий лиш на неопозитивістичній основі. Отже Пастер помер із хрестом у руці як католик, але вчив не по католицьки; Пастер був дійсно великий чоловік і став добродієм людства, але не можна його цитувати як авторитет, що розв'язав філософічний проблем релігії. Се несправедливість, і як раз із католицького становища безпідставна. Отії теологи просто не розуміють речи, але зі своєї привички радо хвалять ся за авторитети.

Майте тут другу брошуру. Професор університету¹⁾ др. Евґен Кадержабек видав перед переходом у стан спочинку працю: „50 професорів висших шкіл, щирих католиків в 19 ст.“ 1904. Цян професор прислав мені сю брошуру, щоб я нею вразив ся, а як ще можливо, то й цілком навернув ся. Я переглянув її уважно. Мені впало в очи, що не бачу ні одного значнійшого австрійського професора; щоб не зробити нікому кривди, згадаю, що зацитований тут педагог Фірталер (Vierthaler). Не буду поясняти, чи він дійсно визначний учений; дивно, що проф. Кадержабек місцями мусить послугувати ся XVIII столітєм, хочачи повишукувати свої авторитети для XIX ст. Наводить також і Файта (Veith) — дуже справді інтересний і поучаючий примір, але для нас, бо Файт фігурує на Індексі! Те, що я сказав про Пастера, повтарає ся також і тут. — Зацитовано знаного математика Коші (Cauchy), що нав бути добрим католиком і тим доказав, що науку й теологію можна погодити. Прочитайте лиш, прошу, що говорить Коші сам про себе: „Я християнин, т. є. вірю в божество Ісуса Христа, разом із Тихоном де Браге, Коперніком, Декартом, Ньютоном, Ферма-

¹⁾ Чеського теолог. факульт. в Празі (прим. пер.).

том, Ляйбніцом, Паскалем і т. д. Я щирій католик, такий якими були Корнейль, Расін, Ля Брієр (Bruyère), Боссюе, Бурдалю (Bourdalone), Фенельон і т. д.“ Не хочу сього підносити, що Коші помиляє ся, бо прии. Ньютон, досить сумнівний, бодай уважає ся творцем унітарізму, релігії чисто раціональної; але головна річ у тім, що Коші цитує Декарта і Паскаля, кажучи, що він християнин в їх розумію, а погляньмо знов, прошу, в Індекс — і Декарт і Паскаль стоять там! А коли Коші цитує Корнейля, Расіна і н. старших письменників, то вони те-ж були мало правовірні; але прийїм, що були, то чому в філософії і теології придержує ся старих авторитетів, коли-ж в астрономії певно не держав ся би Птольомея і н.? Словом, коли річ візьмемо критично і лиш трохи докладно, то всі теологічні апології для думаючих людей — без значіння. Маю тут іще одну брошуру, щоб побіч католиків навести також і протестанта, Англичанина, званого Роменса (Romanes), еволюціоніста і дарвініста. Роменс навернув ся при кінці житя до англіканської віри. Розуміть ся, що для науки є ріжниця між католицизмом і протестантизмом. В Льондоні кождий певно поливить ся до вестмінстерської катедрі, а там побачить також могилу — Дарвіна. Се вже иньша церква, що ховає Дарвіна на своїм найсвятійшим місці, хоч така сама суперечність стоїть між її наукою і Дарвіновом. Але подивім ся на брошуру Роменса: „Gedanken über Religion“. В англійськїм оригіналі з 1899 р. на 86 стор. читаємо такі слова: „Чисті агностики — на се чисті кладу натиск — мали-б розслідити релігійне знанє християн як появу, що, як в се вірять самі християни, є може божого походженя. А се можна робити навіть так, щоб цілком не чіпати квестії обьєктивної ваги християнських догм. А тепер прошу вважати: християнська метафізика могла-б бути дійсно хиба, але християнський дух у самій сути річи може бути правдивий, т. є. може бути найліпшим і найвисшим даром із неба, який був чоловікови колибудь даний. Моя теперішня ціль подібна до Сократової; не хочу подавати ніякої філософічної системи або навіть позитивного руководу, але хочу представити стан духа, який я назвав би чистим агностицизмом, для відріжненя його від того, що звичайно називає ся агностицизмом!“ От і бачите: Роменс не правовірний християнин, лише „чистий агностик“: на його думку поодинокі догми можуть бути хиби, але в церковного християнства він бере „духа“. Я також не вірю, щоб у християнстві, що

розвивало ся 2000 літ, все було лихе; з нього можна випрепарувати сей „дух“ (се нині не один робить), але се не погоджене науки й релігії. Церков вимагає віри в найменших подробицях, а не по розуму; в школах подають катехети ученикам певні догматичні науки, подають їх обовязково; ученик не сміє філософувати про релігійні догми, які розуміє то так, то инакше, а мусить їх розуміти тільки так! Компромісові філософи можуть уживати символів, алегорій, „обясняти“, — але хто не хоче задовольняти ся словами, сей мусить собі признати, що наука і філософія і церковна релігія, се непримирені вороги.

Також проби з боку філософів і учених, що перед церковною наукою запалюють свою свічку, дивні собі; здасть ся, я їх добре і докладно передумав, але не знаходжу ні одної, яка-б видержала критику. Подам примір із нашої літератури: проф. Ценгер (Zenger) „Про нову систему світа на основі електродинамічних законів“ знаходить уподобане в тім, що буцім то новочасна астрономія обяснила, як Ісус Навин міг молити ся, щоб сонце стало на небі на час битви, що буцім то в тім часі і на тім місці, де Ісус Навин стояв із військом, була перед заходом сонця повна затьма, так що коли місяць переходив через сонце, здавало ся, мов би воно стояло нерухомо на горизонті, бо перед тим виглядало так, що воно заходить, а опісля знов показало ся. Наші теологічні часописи видрукували сей виклад проф. Ценгера з певними побідників — бідна Біблія, бідна астрономія, бідна та чеська теологія, що не знає Біблії! На дотичнім місці книги Ісуса Навина (X розд.) є, розуміть ся, мова про чудо. На дотичнім місці написано, що сонце стало не перед заходом, але в полудне і що стояло весь день, отже ночі не було; а дальше стоїть на цитованім місці виразно, що не було ні перед тим ні потім такого дня, щоб Єгова в сей спосіб вислухав був чийсь просьби. Се знов типічний примір, як то компромісові теологи орудують наукою. Коли церкві буде дозволено інтерпретувати Біблію дословно, то мені не зашкодить поетичне задержане сонця, але буде мені шкодити компромісова наука, що зміняє змісл Біблії і змісл науки.

Подаю тут, що правда, лиш один одинокий примір того штучного погоджуваня науки і церковної теології, але в чистою совістю можу сказати, що всі инші подібні до нього. Однак се викликає таку прикру ситуацію, що неможливість сього погодженя від-

чуває і пізнає вже трохи поважніше думаючий ученик середньої школи — сей „квінтан“ Юди. Бо всі школи, навіть і народні, вчать і будують знанє на науковій підставі, а наука й теологія виключають себе і то виключають непримиримо.

З тої прикрої і страшної ситуації не бачу иньшого виходу для школи, лиш тільки: divorçons — розійдім ся. Як у національнім питаню, ми, Чехи і Німці стоїмо проти себе, тому: ти йди туди, а я сюди і даймо собі спокій, — подібно одинока чесна і для педагогів можлива розв'язка — усунути релігію зі школи. Не потребує говорити виразно, що я не ворог релігії; по мому переконанню можна науку й релігію погодити, але розумієть ся, не правдиву релігію в розумію церкви. Се говорю стало. Але такої релігії у школі не вчать. Релігії, кажуть, не можна з шкіль викинути, ніби то тому, що без неї неможливе вихованє характеру. Я кажу: власне в інтересі виховуваня характерів мусить бути релігія усунена зі школи, для того, щоб сього „квінтана“ не вводити в блуд тою дволичністю і нещирістю.

Було-б добре, коли-б панове, що сею справою інтересують ся, написали свої досьвіди що до релігії в школі, цілком щиро; се був би цінний і поучаючий матеріал. Я сам перебув дуже живі досьвіди в школі. Ми мали в бернеській гімназії катехета, знаного о. Матвія Прохазку; я звірив ся йому зі своїх сумнівів; він пожалував мене, давав науки, але се не помогло. Любий чоловік, мило його згадую! Я не міг і не хотів іти до сповіди. Се було в четвертій класі; справа тягла ся аж до шестої, я відтягав ся від виконуваня релігійних функцій. В кінці мусів я таки покинути гімназію; знайшли собі зачіпку. З якою відразою згадую сю систему неправди і брехні, се лицемірство і удаване свѣтості, що ним переслідували мене ліберальні професори! Які підлости насувано мені... О. Прохазка, се мушу сказати на його похвалу, не прискаржував мене в поганий спосіб, але таких катехетів незвичайно мало — правило таке, що катехет у такій кризі просто заденунціє ученика перед директором і учительським збором, і ціла криза скінчить ся чисто по бюрократичному... Ученик дістане лиху ноту в релігії (треба, щоб катехізм знав ліпше від грецької та римської мітології), дістане лиху ноту з обичаїв і т. д. Алеж дуже часто ті ученики, що гідно відчувають отсю релігійну кризу і кінчать її в чесний спосіб, стоять під моральним оглядом далеко висше від тих, що для свѣтого спокою і вигоди по-

лагоджують цілу справу компромісом.

Перейшов я до Відня до академічної гімназії; там мав ліберального катехета і йому звирив ся; добрий чоловік, але справді анархіст у релігії, науку збував, як лише вдало ся. Се було в 1870 р., коли оголошено догму про непомильність; писано про се широко в часописах, і я, розумієть ся, читав, як проти догми виступив пражський кардинал Шварценберг, Штросмаєр і и. Я сказав катехетови, що не можу прийняти нової догми, що вістану „старокатоликом“ (при тім грали певну ролю мої тодішні неясні русофільські погляди); він дав мені спокій і я цілу шесту, сему і осьму класу не потребував ходити до костела і на екзурту. Катехет питав мене нераз, я сказав йому, як представляю собі річ — і було добре. Справді і сям разом був се виїмок, що я трафив на такий ліберальний шкільний режим. Але нині маю цілком иньші досьвіди з середньої школи. Що хвилі дістаю вісти про релігійні конфлікти учеників зі школою. Алеж ученики протиставлять ся релігії власне через принус. Ніхто з учителів не чує ся на силах говорити про сю справу. Відповідно до державних законів вільно ученикови до 14 році житя виступити з церкви, вільно рішати про цілу свою вічність після науки церкви, але про се не вільно говорити в школі, де, як кажу, всі вчителі світа не бачуть поза грецькими аорістами! Отже кажу ще раз: не остає нічого иньшого, як лише відділити релігію від школи. На закид, що моральність вимагає релігії, відповідаю: я перекований, що кождий, хто щиро вірить, сей має з того користь. Але не пожиток, а шкоду виносить той, хто не вірить, а мусить удавати віруючого. Відповідно до моїх досьвідів і обсервацій тверджу, що значна більшість учеників не лише в висшій, але і в низшій гімназії вже не вірить щиро. Відразу викликує в них по части цілком схиблена наука — певно у учеників більше думаючих і здібніших викликує сю відразу практичне виконуванє релігії, а в кінці роз'яснює ся їм у головах від науки з усіх галузей знаня; професор не потребує говорити безпосередно проти теологічних і релігійних поглядів і звичаїв, та вже тим самим, що вчить довіряти досьвідови і висновувати з нього логічно консеквенції, вказує на порядок і причиновість у природі й історії, підриває посередно, але часто тим сильвійше ґрунт під старими проти-емпіричними поглядами теологів. Тому то ліпший ученик, що читає також ріжні позашкільні річи, конче доходить до релігійної кризи. Се дійсний стан річий, а сей стан вимагав би власне з боку

осьвічених катехетів не скарги і денунціяції на учеників і учителів, але благородного виясненя і сьмілого, а чесного обговореня справи — таж нависше і зі злої волі ніхто з тих бідаччисків не попадає в ті болючі перевороти! Що правда, ті переходи в школі, се лише частина загальної релігійної кризи, найважтійшої в католицьких краях. Історія розвою релігії подає нам класичні випадки. Подивім ся на Францію: чому-ж то Французи працюють над відлученем церкви від держави? „Архикатолицький“ нарід! Прийшли до пізнаня, що держава і церква мусять розстатися в інтересі народнього вихованя. Подивіть ся на політичний, господарський та національний упадок Франції; чи-ж сей унадок не даєть ся від часу, коли церква прийшла до власти? Нині республіка не має иншої ради, як лиш увільнити державу від церкви, щоб наука і вихованє мали сьвітський характер. Ідіть до Америки. Там не вчить ся релігії в школі, держава не визнає ніякої державної релігії, але Американці проте, а властиво через те побожні. Прочитайте собі інтересний опис Токвілля (Токувілля) „Демократія в Америці“. Читано його багато як раз в Америці, що коли релігія має успішно розвивати ся, то потребує також свободи, що до релігії не вільно примушувати. Се також страшна помилка думати, що релігія не устояла-б ся без поліції, без держави! Який би то був Бог, щоб його визнавано лиш за принукою? Ми всі вчителі мусимо сьвідомо працювати над тим, щоб релігію відірвати від держави і школи; релігійний конфлікт псує дітей, і не лиш дітей, але й учителів і цілу шкільну систему.

Коли я не хочу мати релігії в школі, то не виступаю проти релігії, повтаряю се. Не проповідую утиску позитивної релігії, ані католицькому, ані протестантизму, ані жидівської віри, але домагаю ся сього в інтересі науки, школи й релігії. Нехай релігії вчать у церкві, в родині, дебудь, але не в виховуючій системі, що опирає ся на науді. Та-ж уже саме понятє: „учити релігії“ є в суперечности з тим, що церква хоче; релігією мусить ся жити, а учимо ся її житєм — приміром, а не бубненем катехізму на память! Коли-б релігію викинено з середних шкіл, тоді родичі самі мусять старати ся о релігію свого сина; як раз тоді ті матері, що ніби то так плачуть над вами, що університет відбирає вам віру, будуть мусіли подумати над релігійним вихованєм своєї дитини — то буде може невигідне, але піднесе релігійне житє.

Для здорового розвою характеру конечно потрібно, щоб була

свобода совісти та щоб можна було вірувати по совісти. Знаю свою дорогою, що в тім Сіллябусі є один параграф (55), який проклинає кожного, хто жадає відлучення церкви від держави, а держави від церкви. Римська церква буде руками й ногами тримати ся держави — отже наша релігійна і педагогічна програма не легка, але й не неможлива. Передівсім ми, інтелігенти, мусимо поборювати байдужність до релігійного і морального вихованя, — знав се вже Гавлічек, що тоді настала-б поправа в народнім вихованю.

Коли будете учителями по школах, то провадьте клясу в порядку, виконуйте совісно ваші шкільні обовязки і будьте в приватнім і публичнім житю все приличні й чесні; анї катехети, анї директори, анї інспектори, анї церков, анї держава не будуть могли проти вас виступати, коли будете вчити правди, якої вчите ся по університетах. Розуміть ся, не сьмієте бути байдужними! Працуйте по змові також як горожани над тим, щоб школа виеманципувала ся від церкви, поучуйте родичів, ваших товаришів та кожного, що в інтересі здорового вихованя лежить віддалити із шкіл те, чого не можна піддержати знаням, а що суперечить із наукою — а се нинішня церковна теологія. Ціла історія дає одну дуже велику науку, а то, що релігійний примус, власне тому що він примус, не виховує переконань, а лицемірство, неправду, лож; уся чеська історія, се скарга, кривава скарга проти релігійного насилля — тут жеде нас політична праця, справді філософічна праця в інтересі нашого народу.

Дехто скаже, що відлучене релігії від школи не розвяже релігійної кризи. Не розвяже її; не говорю також і сього, що се одно, цілком механічне і нагле відлучене вже вистарчить вповні до виховуваня сильних характерів. Але відкине ся ту систему релігійного лицемірства, неправости і поверховости, а се вже значить багато. До сього відлучена, кажу, дійде ся лише правдою, працею і жертвами — тому поступовий клич: „Школа в руках ляків!“ се для поважно думаючих людей ціла політична і житєва програма. Як ви, професори історії, будете викладати своїм ученикам нашу чеську минувшину? Чи скажете їм відповідно до переконаня і науки Палайцкого, батька народу, що Гус і чеська реформація були вершком слави в нашій історії, скажете їм, що Гус стремів до релігійного і морального поступу, що середньовічна церков попала була в bagno і що сама церков не мала вже спроможности.

ні сили до релігійної реформи? Скажете їм, що нарід насильно на-вертано на католицьку віру та що сей католицизм не приніс і не приносить морального хісна? А може будете „мовчати і журити ся хіба в душі“? А коли прийде до вас отой „квінтан“ і скаже вам: пане професор, я вже не могу вірити після катехізму, — то скажете йому, що має вірити після розуму чи після припису? Чи скажете йому те, про що ви самі переконані, чи порадите йому, щоб поступав так, як хоче катехет?

Се та прикра ситуація, в якій ми знаходимо ся, а яку всі вчителі середних і народних шкіл мусять відчувати найбільше болючо, бо їх покликане — подавати правду. Роздумуючи над тим прикрий положенням доходжу до заключення, що мусимо працювати над розлученням держави і церкви, а то, щоб усунуто зі школи релігію як т. зв. предмет науки, і то з усіх шкіл, навіть і з народних.

Не домагаємо ся нічого нечуваного, чого-б иньші народи не були передумали і не перевели в практиці. О скільки знаю, сю квестію розв'язано по різних краях на чотири способи: В Сполучених Державах, у Франції й Голяндії не вчить ся релігії в державних школах; в Італії, Швайцарії й Англії не примушує ся в загалі до науки релігії; в Бельгії наука рел. обов'язкова, але до увільнення дитини від неї вистарчить зголошене родичів; в кінці маємо Австрію, Росію і часть Німеччини, найбільше зацофані держави, де наука рел. примусова. Але Німеччина власне телер еманципує ся з того; в державній раді прийнято проєкт закона, що дітий не вільно смлувати проти волі родичів до науки релігії. Сей проєкт закона приймили і католики: провідник центра фон Гертлінг сказав, що тим покидає ся стару засаду католицької церкви, але се й для католиків вигідне. Всюди поступ — лише здаєть ся, що Австрію під духовим оглядом випередить навіть Росія; у нас зачинає ся така нова ера, що майже не буде нам вільно говорити про річи, які деінде самі собою розуміють ся. Справді само собою розуміє ся, що релігія чиста і ненарушена, релігія правдива, що пливе з переконання, не вносить насилля. Тому то задача наших професорів усіми силами працювати над тим, щоб т. зв. науку релігії усунуто з усіх шкіл, щоби школа в загалі була від церкви незалежна. Розумієть ся, се стоїть у тіснім зв'язку з політичним прямованем до розлуки церкви і держави.

Переклав М. Ч.

СУД ЧОТИРЬОХ.

ПРОЛЬОГ.

РЕМЕСЛО ТЕРІ.

Йдучи від „Plazza del Mina“ вузкою улицею, де від 4—6 години повіває фляга Злучених Держав на домі американського консуляту, і далі сквером, на яким стоїть гостиниця „Hôtel de France“, ви обійдете церкву і пройшовши ще головну вулицю Кадикса, потрафите просто на національну каварню „Café des Nations“.

О п'ятій годині буває тут звичайно дуже мало гостей і зала з колонами все пуста так само, як і маленькі столики, що стоять перед входом.

Раз пізнім літом одного неврожайного року сиділи в тій каварні при столику чотири мужчини і вели горячу розмову. Перший з них був Леон Гонзалес, другий Пойкарт, третій був знаменитий Жорж Манфред і в кінці четвертий був Тері або Саймонт. Із цілого того квартета тільки один Тері не потребує ніяких описів. Його знає кождий, хто знає сучасну історію. У всіх судових місцевостях знайдете звістку про його діла і там він відомий під назвою Тері alias Саймонт.

Коли ви дуже цікаві і маєте потрібний дозвіл, то можете розглянути його фотографії в 18 ріжних позах: із руками, перехрещеними на широкіх грудях, en face, з борідкою, що лиш починає рости, з ...але на що описувати всі пози?

Існує навіть фотографія його вух, неввичайно великих і неввичайно поганих, а також подрібна і блискуча історія його життя.

Сіньор Паольо Мантегацца, директор національного музею у Фльоренції, зробив честь Тері і згадав про нього у своїм замітнім творі, в статі під назвою „Інтелектуальне значінє лица“, тому то, повтаряю ще раз, кождому, що займаєть ся кримінологією і психологією, Тері повинен бути безумовно відомий. Тепер сидів Тері при маленькім столику і почував себе очевидно дуже ніяково. Він то погладжував свої товсті щоки, то порушав густими бровами, то потирив свій гладкий підбородок... словом поводитив ся так, як чоловік, що понав у товариство людей, які стоять далеко висше від нього і своїм становищем і освітою; і треба сказати правду,

що хоч Гонзалес зі своїми ясно-голубими очима та неспокійними руками, Пойкарт важкий, похнюпавий та підворливий і Жорж Манфред зі шпаковатою бородою та моноклем і не були так значені посеред криміналістів, то все таки кождий з них був сам по собі дуже замітним чоловіком.

Манфред, що читав газету „Herald di Madrid“, поклав її на бік, вдіймив монокль, витер його чистим платочком і засьміявся тихцем.

— Сьмішні ті Москалі! — сказав він.

Пойкарт захмурился і взяв газету.

— Хто син разом?

— Убили губернатора одної полудневої губернії.

Манфред усьміхнувся згїрдливо.

— Скажіть, коли то бувало, щоб чоловіка вбивали бомбою?

— Так, так, я знаю, бували такі випадки, але як усе те виходило по дурному! Хиба можна припускати, закладаючи міну під стїну, що тягнеться довкола гїрода, що вона справі уба з иньшими особами й мойого ворєга?

Пойкарт читав уважно і не спїшачись телеґраму.

— Князь ранений небезпечно, а злочинцеві відірвало руку — читав він і похитував незадоволено головою.

Руки Гонзалеса порушалися нервово, що у нього було признаком великого свильованя.

— Тут наш приятель — сказав Манфред, показуючи у сторону Гонзалеса, і засьміявся, — він має щось на сумлїню...

— Так, дійсно — перервав йому швидко Леон — але се було проти мого бажаня! Ти-ж памятаєш, Манфреде, і ти також, Пойкарте? (До Тері він не звертався). Я був сильно противний тому, памятаєте? — Він видимо хотїв оправдати ся, хоч обжалуване не було висловлене. — То була маленька бомба, діло було в Мадридї — говорив далї сильно хвилюючись. — До мене прийшло кілька робїтників із барчельонської фабрики і оповїли менї про те, що хотять зробити... Я здивувався їх невідомости і цілковитому незнаню законів хемїї... я написав їм складовї частини... я благав їх... так, благав, мало що не на колїнах, аби придумали щось иньше. „Дїти мої — сказав я їм — ви берете ся за діло, в яким навіть хемїки поведать ся зі страхом. Коли директор фабрики лихий чоловік, то очевидно убийте, — ну, застрільте його; підїть до нього по обїдї, коли він сидить умучений, подайте йому.

правою рукою просьбу... ну, а лівою... ось так!" — Леон стиснув кулак і зробив жест, немов стріляє. — Та вони не послухали мене!

Манфред пошішав ложечкою у склянці і кивнув головою; в його сірих очах появилася усмішка.

— Так — сказав він — я пам'ятаю, що було вбитих кількох людей, але головним свідком у тій процесі був фабрикант, для якого призначувано бомбу!

Тері закашляв. Усі поглянули цікаво на нього.

— Я не маю претензії бути такою відомою особою, як ви, сеньори — сказав він і в його голосі прозвучала досада — ви говорите про різні правительства, королів, конституції, і дуже часто я не розумію вас цілковито, але... коли чоловік робить мені шкоду, то я розіб'ю йому голову — він запнув ся — я не можу висловити ся, але я хочу сказати, що ви убиваєте людей без усякої ненависти, які ніколи вас не тикали, з тим я не можу погодити ся. — Він знов пристанув, очевидно хотів іще щось сказати, доброяючи виразів, поглядав пильно у гору, а в кінці похитав головою і замовк.

Усі поглянули допитливо на нього, а потому всміхнули ся і переглянули ся поміж собою.

Манфред вийняв із кишині поганеньку папіросницю, узяв папіроску, запалив її і почав курити.

— Твій спосіб убійства, дорогий Тері — пробуркотів він — дурацький спосіб! Ти вбиваєш людей для своєї вигоди, а ми вбиваємо їх задля справедливости, і се власне визначає нас із поміж маси професіональних убійців. Коли ми бачимо чоловіка, що обиджає своїх ближніх і грішить проти Бога й людей — Тері перехрестив ся — і знаємо, що відповідно до людських законів він уїде кари, то ми самі караємо його.

— Послухайте, — перервав йому Пойкарт, що мовчав доси — раз була дівчина, молода і гарна; вона жила там — він показав рукою на північ, — а він був священиком. Розумієте, священик обидив її, родичі її мовчали, то так часто буває!... Але душа дівчини була переповнена проклятем і соромом, вона не згодила ся йти більше до нього; тоді він силою протримав її в своїм домі, поки вона подобала ся йому, а потім викинув на вулицю; тоді я знайшов її. Вона була для мене чужа, але я сказав собі: „Тут влочин, якого не признають закони“. Одного разу нічю я зайшов до священика

і сказав йому, що один подорожний умирає і просить його прийти; він очевидно був би не пішов, але я запевнив його, що той подорожний багатий і значна особа; тоді сіли ми на коні, що я привів, і поїхали в гори до маленького дімка. Приїхавши туди я загнув двері, а він обернувся і... зрозумів, що був злапаний.

— Що ви хочете зробити зі мною? — спитав він мене.

— Я убю вас, сеньор, — сказав я, і він увірив мені. Я пригадав йому історію з дівчиною... Коли я підійшов до нього, він закричав, але то даремно...

— Позвольте мені бачити священника — просив він.

— Я подав йому зеркало... Другого дня знайшли його мертвого без усяких признаков насильної смерті!... — закінчив просто Пойкарт своє оповідане.

— Як?

Усі споглянули на нього з цікавістю. Пойкарт мовчав уперто. Тері захмарений слідив підзорливо за ними.

— Коли ви вмiєте так убивати, як говорите — сказав він — то чого ви послали за мною?... Працюючи у фабриці вин у Хересі, я був щасливий... Там є дівчина; мене називають там Хуан Самарец. — Він обтер собі чоло і поглянув на них. — Коли я дістав ваш лист, мені здавалося, що я хочу вбити вас усіх, ким би ви не були; ви розумієте, я був щасливий... і є дівчина... а давнє житє я забув...

Манфред перервав його нескладну бесіду.

— Слухай — сказав він приказуючи — не тобі міркувати про причини наших поступків. Ми знаємо добре, хто ти й що ти, ми знаємо про тебе навіть більше, як знає поліція, і можемо легко вислати тебе на шибеницю!

Пойкарт кивнув на те потверджуючи головою, а Гонзалес, як великий знавець людської натури, поглянув цікаво на Тері.

— Ми потребуємо четвертого — говорив далі Манфред — до діла, яке збираємося виконати, потребуємо такого чоловіка, який не знав би інших стремлінь крім жадоби справедливости, а що такого ми не знайшли, то мусимо взяти злочинця, або докладніше, убійця.

Тері розняв рот, але не промовив ані слова.

— Такого чоловіка — говорив Манфред — якого можемо одним своїм словом погубити, коли він обманить нас! Такий чоловік — се ти. Ти не ризикуєш нічим і будеш добре винагородже-

ний, а може від тебе й не зажадають убійства!... Слухай — сказав він, бачучи, що Тері хоче щось промовити — ти знаєш Англію? Бачу, що ні! Знаєш ти Гібральтар? Ну отже... то такий сам народ, їх земля там — і рука Манфреда вказала знов на північ — оригінальна земля, скучна, з оригінальними і скучними людьми! Там є чоловік, член правительства, але є й люди, про яких правительство ніколи там не чувало! Памятаєш одного: Гарсія, Мануель Гарсія, провідник карлістівського руху. Він тепер в Англії — єдиній країні, де він безпечний, і в Англії управляє тутешнім великим рухом! Знаєш, про що я говорю?

Тері кивнув головою.

— Сього року, як і минулого, був голод, люди виірвали під церковними дверми, на площах, вони були свідками, як міняло ся здеправоване правительство і як переходили мільони народніх грошей у кишені дипломатів. Сього року повинно щось стати ся і старий режим повинен бути усунений. Правительство знає те, а також знає, в чім лежить небезпека; воно розуміє, що його спасенє залежить від того, чи Гарсія попаде йому в руки швидше, поки буде зорганізований бунт. На разі Гарсії не гровить небезпека і він міг би так прожити увесь вік, якби не один із членів англійського правительства, який збираєть ся перевести в парламенті новий закон. Коли той закон перейде, Гарсія буде засуджений на смерть і тому ти повинен допомгти нам та зробити все, щоб той закон не був ніколи прийнятий! Ось причина, задля якої ми післали за тобою!

Тері прошепотів розсіяно:

— Але як же?..

Манфред вийняв із кишені карточку і передав її Тері.

— Я думаю, що се — сказав він із натиском — докладна копія поліційного опису твоєї особи.

Тері знов кивнув головою.

Манфред нахилив ся до нього і показав на слово, що стояло на середній сторінки.

— То твоє ремесло? — спитав він.

Тері поглянув здивовано.

— Так — відповів він.

— Чи ти дійсно розумієш ся на тім ремеслі? — спитав Манфред серіозно, а пнєші нахилили ся також до них, аби почути його відповідь.

— Розумію ся — сказав Тері помалу — я знаю все, що лише можна знати, і якби я не помилив ся, то заробив би значні гроші.

Манфред зітхнув із полекшею і махнув до своїх двох товаришів.

— Ну — сказав він — тепер англійський міністер може вважати себе жертвою чоловіком!

РОЗДІЛ I.

ГАЗЕТНА ІСТОРІЯ.

14 серпня 1905 р. появилася на стовпцях одної серйозної льондонської газети невеличка стаття, в якій була мова, що міністер заграничних справ незвичайно занепокоєний отриманнями кількох листами з погрозами і готов дати нагороди 50¹⁾ фунтів тому, хто подасть вказівки, потрібні для арештованя винуватця або попросту вкаже місце його пробуваня.

Невеличка група людей з висшої аристократії, що читала ту газету, була страшно здивована по перше тим, що міністер загалом міг чогось налякати ся, а по друге вразила їх заява міністра про своє занепокоєня. Невже він міг хоч на хвилину повірити тим листам? Невже заява про нагороду може що допомогти?

А люди з нижших верств, що читали менше серйозні, але більше розширені газети, переглядаючи машинально їх скучні стовпці затримували ся з особливою цікавістю на тій заяві.

— Ого! А се що? — крикнув редактор „Комети“ Сміт і прочитавши її вирізав зараз ту замітку великими ножицями, наклеїв її на картку білого паперу і написав наголовок:

„Хто кореспондент сера Філіпа?“

Тому, що Сміт стояв у ворожих відносинах із видавцем серйозної газети, то продумавши все добре написав статтю, в якій жартовливим тоном висловив здогад, що листи правдоподібно написав якийсь енергійний виборець, котрому надоїло правительство, що працює так повільно.

Видавець „Заходу“, цілковито сивий чоловік, із повільними руками, прочитав ту замітку два рази, вирізав її обережно, прочитав іще раз, положив помалу під притискач і швидко забув

¹⁾ 1 фунт має 24 корони.

зовсім про неї.

А видавець передової газети „Мегафон“ прочитавши і швидко вирізавши ту замітку, задзвонив і казав прикликати до себе репортера, якому, задихаючись від зворушення, давав відразу кілька поручень.

— Ідіть зараз до міністерства і старайтеся побачити сера Філіпа Рамона. Провірте, чи вірно описана вся та історія, за що йому грозять і в чім лежить та погроза; коли можна, старайтеся дістати копію з одного такого листа. На випадок, якби вам не вдалося побачити ся з міністром, відшукайте котрого його секретаря і поговоріть із ним.

Послушний репортер полетів заразіснько виконати ті припоручення. За годину вернув ся в такім сильнім схвильованю, яке звичайно нападає репортера, коли думає, що натрафив „на слід“ злочину.

Молодший редактор дав подрібне справозданє про все те старшому редакторови, а сей великий муж промовив: „Дуже гарно, то дуже гарно“, що в його устах було великою похвалою.

Про те, що було по словам редактора „дуже гарно“, можна було довідати ся зі стовців газети „Мегафон“, що вийшла другого дня рано:

„Міністер у небезпеці!... Погрози забити міністра заграничних справ!...

„Суд чотирьох“!

„Заговор можна усунути відкликанєм проєкту про видачу переступників чужих держав.

„Замітне відкритє!“

„Багато розмов викликала статя, що появила ся у вечірнім числі „Національної Газети“ такого змісту:

„Міністер заграничних справ, сер Філіп Рамон, отримав останніми часами кілька листів із погрозами, написаних очевидно одною особою. Ті листи на стільки серйозні, що міністер заграничних справ не міг не звернути на них уваги, а наслідком того він визначав 50 фунтів штерлінгів тому, хто подасть можливість відкрити і арештувати автора тих анонімних листів.

„Таке оголошенє видавало ся дуже дивним, бо між кореспонденцію кожного державного діяча і дипломата попадає щоденно маса анонімних листів із погрозами, тому „Мегафон“ поробив зараз розвіди про причину такого невичайного оголошеня. Кореспондент

поїхав навіть до дому сера Філіпа Рамона і був дуже чемно прийтий.

„Робити так, як я поступив, очевидно не прийнято — сказав знаменитий міністер заграничних справ у відповідь на запит нашого кореспондента — але я сим разом поступив так за згодою своїх товаришів у парламенті. Ми маємо деякі причини підозрівати те, що криється за тими погрозами, і я повинен додати, що та справа вже від кількох неділь є в руках поліції. Ось маєте один такий лист — сказав сер Філіп, виймаючи з портфеля картку заграничного паперу, і був навіть такий ласкавий, що дозволив нашому кореспондентові зробити в нього копію. Лист був без дати, написаний гарним англійським стилем. Ось він:

„Ваша ексцеленціє!

„Проект закона, який ви хочете провести в парламенті, несправедливий! Силою того закона люди, що знайшли собі тепер захист в Англії, де ховають ся перед переслідуваннями деспотів і тиранів, мають бути їм видані. Нам відомо, що про той проект в Англії існує дві ріжнородні думки та що від вашого впливу і тільки від вас залежить, аби той проект прибрав остаточно форму закона. На жаль, ми мусимо упередити вас, ексцеленціє, що коли ваша партія не згодить ся взяти назад той проект, ми будемо примушені усунути вас, і не лиш вас, але й кожного, хто рішив би ся дати тому проекту законну силу“. Підпис: „Суд чотирьох“.

„Очевидно, в проєкті, на який вони натякають — сказав сер Філіп — говорить ся дійсно про видачу державних переступників, і якби опозиція противної мені партії не була так сильна, то я ще минушого засідання був би перевів його в закон.

„Сер Філіп поясняв іще довго, що той проєкт викликаний певним положенем королівського дому в Еспанії.

„Дуже важно — говорив він — аби ані Англія, ані ніяка иньша держава не давали захисту пропагандистам, людям зовсім нешкідливим для чужої держави, але таким, що можуть своїми поступками підбурити всю Европу. Тепер переводять такі проєкти у всіх європейських державах і відповідно до договору мали бути оголошені рівночасно ще минулого року разом із нашим проєктом.

„Чому надасте ви таке значіне тим листам? — спитав міністра кореспондент нашої газети.

„Тому, що нашій слідчій поліції і поліції иньших держав відомо, що люди, які писали ті листи, постановили дійсно зробити

те, про що говорять. То серйозна справа! „Суд чотирьох“, як підписують ся ті люди, відомий майже всій Європі, а ми страшно бажали би знати, хто вони такі в дійсности. Чи вони справедливі, чи ні, се ще питанє, але вони переконані, що наша справедливість беззаконна і вони постановили поправити її. Ті люди убили вже генерала Треловича, повісили доставця французької армії Конрада на Place de la Concorde у присутности цілої сотки поліцаїв, що оточували їх! Вони застрілили Германа де-Блюа в його кабінеті за те, що він своєю філософією пеував усю молодіж.

„Потім міністер заграничних справ передав нашому кореспондентови реєстр злочинів, довершених тим дивним кватетом.

„Наші читачі пригадають собі правдоподібно всі ті вбійства, але дивно, що до нинішнього дня подіція всіх країв переховує так уперто тайну про „Суд чотирьох“. Ні один злочин не мав нічого спільного з другим, у пресі не подавано ніколи ніяких подробиць про ті вбійства, а може читаючи їх хтось із публіки давно відкрив би тайну тої предивної шайки!

„Тепер газета „Мегафон“ може надрукувати подрібний реєстр шіснацятюх убійств, докочаних тим „Судом чотирьох“.

„Два роки тому назад — говорив далі міністер — по вбійстві де-Блюа якимось щасливим випадком, не вважаючи на зручне перодяганє, один із тих „чотирьох“ був пізнаний агентом, який признав у нїм чоловіка, що виходив із дому де-Блюа на „Avenue Kléber“; його слїдили три дні в надії, що разом із ним зловлять і всіх иньших; але він завважав у кінці, що за ним слїдять, і постановив ратувати ся; хоч його вже були оточили в одній каварні в Бордо, куди за ним приїхали агенти з Парижа, та поки рішили ся вбити його, він сам застрілив одного поліціянта та двох жандармів і сам убив себе. Тоді здохмили з нього фотографію, яку ровіслали по всій Європі, але доси лишило ся тайною, хто він був і навіть його національність невідома.

— Але-ж їх усе такі чотири? — спитав кореспондент.

„Сер Філіп лише стиснув плічми.

— Вони звербували собі мабуть когось або працюють тільки під давною фірмою! — сказав він.

„Потім міністер додав: Я умисно опублікував у пресі отриманє тих листів по перше, аби небезпека, що грозить не лиш мені, але й кождому громадському діячеви, який іде проти бажань тої сили, була йому відома, а по друге, аби публіка знаючи, на що ми

наражаємо ся, помагала сама піддержувати порядок і своїм співділанем облекшувала обовязки тих, що силою свого положеня мусять старати ся уривати дальші незаконні проступки.

„Не вважаючи на всі змагання нашої поліції, що працювала дуже енергічно, вона не добила ся нічого, крім непереривно усталених зносин зі всіми визначнішими поліційними агентами Європи.

„Додаємо повний реєстр убійств, dokonаних „Судом чотирьох“ в усіх подробностях, які лиш поліція могла дістати! Дозвіл надрукувати той реєстр ми дістали завдяки ласкавости міністерства заграничних справ.

„Льондон, 7 жовтня, 1899 р.

„Томас Кутлер, кравець, властитель склену. Знайдений мертвим. Підозрівають убійство. Окружний слідчий судя дав таке резюме: умер насильною смертю, злочинець невідомий. - (Потім причина убійства справджена поліцією. Кутлер, якого правдиве імя Бентвіч, був доволі заможний чоловік, але лютий експлуататор робучої сили. Три рази його обвиняли за використуване його-ж слуг, а крім того поліція підозріває ще серйознішу причину того убійства, яка дотикає поведження Кутлера з його робітницями).

„Лісж, 28 лютого, 1900 р.

„Жак Еллерман, префект. Застрілений по дорозі в „Опері“ до дому. Еллерман був відомий як бонвіван і гуляка. При розборі діл по його смерті вяснило ся, що він розтратив майже пів міліона франків із народного фонду.

„Сеттел (Кентукі)... жовтня, 1900 р.

„Судя Андерсон. Знайдений задушеним у власній хаті. Андерсон ставав три рази перед судом обжалований за вбійство. Він був провідником Андерсонського бунту у ворожнечі між Андерсоном і Гора. Три рази був увільнюваний судом і признаваний „невипним“. Не належить забувати, що останнім разом, коли його обжаловувано за вбійство видавця газети „Звізда“, він по скінченю процесу стискав руки всім судям, повдоровляючи їх.

„Нью-Йорк, 30 жовтня, 1900 р.

„Патрік Узелч. Відомий лихвар і злодій громадських грошей; був якийсь час міським касіером. Головний учасник безчесної умови про брукування улиць. Здискредитований „Нью-Йоркською Газетою“. Узелча знайшли повішеного в маленькім ліску на острові. Тоді думали всі, що він скінчив самовбійством.

„Париж, 4 марта, 1901 р.

„Паві Деспард. Задумана. Сей випадок брали також довго за самовбивство, поки в руки поліції не попали різні цікаві подробиці. Про паню Деспард не можна нічого доброго сказати. Вона була відома своєю „торговлею живим товаром“.

„Париж, 4 марта, 1902 р. (рівно в рік).

„Пан Габріель Лянфін, міністер залізниць, знайдений застріленим у своїй колясі в Бульонським Лісі. Його візник був арештований, але випущений швидко. Він кляв ся, що не чув ні вистрілу, ні крику свого пана. Тоді падав дощ і в парку було мало осіб. (Крім сих у реєстрі було ще 10 випадків інших убійств, усі подібні до описаних, із включенням тут смерти Треловича й де-Блюа)“.

* * *

Се була дійсно дивна історія. Головний редактор сидючи у себе в кабінеті, прочитав її ще раз і сказав:

— Дуже, дуже гарно!

Редактор, по імені Сміт, прочитав також другий раз статтю і в радості та успіху увесь почервонів.

Міністер заграничних справ читав ту статтю в ліжку, попиваючи чайок, але опісля нахмуривши ся почав пригадувати собі, чи дійсно сказав був так багато.

Начальник французької слідчої поліції прочитав усе в телеграмах, перекладених із англійського, в газеті „Temps“, і став злобно проклинати балакучого Англичанина, що знищив усі його пляни.

В Мадридї, в „Café de la Paix“, на площі Сонця, Манфред із цинічною і саркастичною усмішкою читав також відривки тої статі своїм трьом товаришам, із яких два сьміяли ся весело, а третій, неграбний і валуйковатий, сидів мовчки з виразом страху в очах.

РОЗДІЛ II.

ВІРНІ ТОВАРИШІ.

Не знаю напевно, але здаєть ся, що то лорд Гледстон сказав був, що нема нічого страшнішого, лютішого і небезпечнішого від сказаної вівці, а ми додамо зі свого боку, що нема більш недержливого і балакучого чоловіка, як дипломат, що стратив ґрунт під ногами.

У кожного чоловіка, не вважаючи на привычку тримати язик за зубами і простувати до визначеної мети в усяких можливих хитроцтвах, як прийнято поступати у всіх дипломатичних кружках європейських держав, надходить усе таки хвиля, коли він забуває всяку обережність і поводить себе як звичайний смертельник. Звідки походить такий переверот, невідомо досі і люди, що займають ся психологією і мають масу наукових даних, не можуть досі пояснити того умового процесу.

Сер Філіп Рамон був оригінальний чоловік і я сумніваю ся, чи є на світі сила, що могла б його приневолити змінити постанову, яку він раз зробив і у справедливості якої був переконаний.

Сер Філіп мав велізню волю; він був високого росту, з великим підбородком і великим ротом; його очі визначали ся сталевим подиском, таким власне подиском, який подибуєть ся або у знаменитих генералів, або у лютих злочинців. Та не вважаючи на те, хоч очевидно сього не міг ніхто підозрівати, сер Філіп Рамон бояв ся тих наслідків, які зайдуть, коли задумане ним діло буде доведене до кінця.

Багато людей мають вид героїв, а в самій річі вони величезні боягузи; сміють ся з небезпеки, але в душі живуть вічно під страхом смерті.

В судових процесах подибують ся постійно оповідання про таких субектів.

Але міністер заграничних справ був цілковитою суперечністю з тими особами, хоч люди, обдаровані фізичною силою, назвали б його боягузом за страх перед смертю...

— Коли проведенє вашого проєкту грозить вам такою небезпекою — сказав серу Рамону премер-міністер, сидючи з ним на дружній балачці два дни по надрукованю газетної статі — то чому не відкличите його? В парламенті тепер далеко важніші справи, тим більше, що наші засідання кінчать ся незабаром.

Всі присутні згодили ся з тим.

— У нас багато причин, аби відложити той проєкт. Передовсім мусить бути порішене кольоніяльне питанє, яким заінтересований увесь край.

— Ні й ні — при тим міністер заграничних справ ударив кулаком по столі — я так постановив і мій проєкт мусить перейти. Ми не додержуємо слова даного Еспанії, хитримо з Францією й

иньшими заприязненими державами; я обіцяв провести той проєкт і проведу його за всяку ціну, хоч би там була й тисяча небезпек для мене.

Прем'єр міністер стиснув плічми.

— Даруйте мені, Рамоне, що й я вмішаюся — сказав присутній при тім міністер справедливости — але я думаю, що ви поступили необережно, давши пресі так багато подробиць. Я знаю, ми давніше згодилися в тим, аби в сій справі ви поступали виключно відповідно до свого погляду, але все таки я не припускав ніколи, аби ви — якби то ліпше сказати? — дійшли до такої щирости.

— Моя, як ви висловили ся, сер Джордже, щирість, не може бути тепер предметом дискусії — відповів йому уперто Рамон.

Швидко потім, коли міністер фінансів проходив разом із молодим канцлером вулицею, останній прошептав: „Старий осел“, на що зберегач британських фінансів весело усміхнув ся.

— Правду кажучи — промовив він — Рамон дійсно в страшно прикрім положеню. Історія „Суду чотирьох“ циркулює по всіх клуббах і один добродій, якого я здибав нині у карльтонськїм ресторані, переконував мене, що небезпека для Рамона існує дійсно. Той добродій говорив зовсім серіозно, він лише що вернув із Полудневої Америки і бачив, як ті люди рили там.

— А шож то була за робота?

— Перед вісьмома місяцями — ви знайдете се в реєстрі їх злочинів — вони повісили президента одної маленької забутої республіки. А що, чи не дивний випадок? Вони забрали його серед ночі з постелі, заткали рот, завязали очі, віднесли до міської тюрми, куди дістали пропуск, і там повісили його на міській шибениці, а самі втекли.

Міністер справедливости представив собі ясно всю трудність виконання такої штуки і що лиш хотів розпитати канцлера про всі подробиці тої справи, коли другий член парламенту, дігнавши їх, забрав його з собою.

— То все дурниці — проворкнув злбно міністер справедливости.

Коли міністер заграничних справ під'їздив під парламент у своїй колясці і минав їх, нарід витав його гучно. Але його не тїшило те, бо він не добивав ся зовсім популярности. Ті крики, доказуючи, що всім зрозуміла небезпека, на яку він виставляв себе,

гнівали його і огортали холодом. Йому приємніше було би думати, що ніхто не вірить істнованню того таємничого „Суду чотирьох“, а думка, що нарід постарасть ся усунути їх із його дороги, тішила б його. Бути популярним або не бути, се не було важне для його плянів, але він усе таки вірив у грубе народне чуте.

На корігорі парламенту окружило його кілька членів із його партії; схвильовані, бажаючи дістати від нього ще нові відомости, вони в душі всі бояли ся його острого язика.

— Слухайте, сер Філіп — спитав його один із них, товстий і неповоротний — що то за грізні листи? Невже ви будете звертати на них увагу? Я на протязі своєї кар'єри діставав також два чи три рази листи.

Міністер відвернув ся нетерпливо від тої групи, але Тестер зловив його за рукав.

— Слухайте! — знов сказав він йому.

— Ідїть до чорта! — буркнув виразно міністер заграничних справ і звернув ся швидким ходом до свого кабінету.

— Що за неприємний характер у того чоловіка! — з розшукою промовив Тестер. — Але се факт, що старий Рамон упадає на силах! Хочеть ся йому звертати увагу на якісь листи з погрозами! Адже я також дістаю їх!

Група мужчин, що сидїла в фойє, обговорювала питання „Суду чотирьох“ зовсім примітивно.

— Загалом ся справа не варта того, щоб із за неї тратити слова, — сказав один із членів глибокоумно.

— Якась мітична звїрка підійшла проти себе всі поліції усіх частин сьвіта!

— Крім Німеччини — перебив йому член парламенту Скот.

— О, прошу вас, полишім Німеччину на боці — сказав благально перший співбесїдник.

— Я бажав би, Скоте, аби ми хоч раз могли обговорити якусь справу, в якій не кладено би на ваір усіх німецьких інституцій.

— Того не можна зробити! — завважив веселий Скот, всїдаючи на свого улюбленого коника. — Пригадайте собі, що сам виріб стали і зелїва дає там робітникам на 43% більше, як у нас.

— Як ви думаєте, візьме Рамон назад свій проєкт? — спитав другий член парламенту, перериваючи йому.

— Рамон? О, ні! Він швидше умре, ніж зробить те.

— Се все дуже дивно — сказав перший і всі згодні ся з ним.

— За давних часів, коли старий Баско був іще молодим послем — і бесідник указав при тім на старого, згорбленого сенатора, що підходив до крісла — в ті часи...

— Я думав, що старий Баско уступив уже давно — перервав йому ровсіяно другий.

— В ті часи — говорив далі попередній — перед повстанем в Індії...

— Говорючи про цивілізацію, не можна сказати — промовляв далі з запалом Скот — що Німеччина осягнула ту точку розвитку, де...

— Як би я був на місці Рамона — сказав другий — я знав би, що робити! Я пішов би на поліцію і сказав там: „Слухайте“...

В тій хвилі задзвонено сильно і всі члени парламенту увійшли до середини.

По скінченню першої половини засідання, на яким ухвалено вже одну важну справу, всі повернули знов до перерваної розмови.

— Я все казав і ще раз повторюю — сказав один із членів — що правдивий державний діяч повинен зовсім забути про свої особисті інтереси.

— Справедливо! — крикнув хтось.

— Так, забути про свої інтереси — говорив бесідник. — Він повинен передовсім служити вітчизні! Пам'ятаєте, що я казав недавно Баррінгтону? Я йому казав: „Поступки міністра повинні бути передовсім одобрені збором виборців, яких делікатне розуміє... ні... не те, яких висші міркуваня... ні... знов не те... але на кожний випадок я йому казав і пояснив, у чім лежать „обовязки міністра“ — закінчив бесідник непевно.

— А ось я... — зачав другий, але в ту хвилию підійшов до них слуга із тацюю, на якій лежала сіра коверта.

— Не згубив хто з вас, панове, сього листа? — спитав він.

Один із тих, що сиділи ближше, взяв лист і настромив пенснє.

— До членів парламенту — прочитав він і поглянув на всіх.

— Се правдоподібно рекляма якогось товариства — сказав грубий панок — я дістаю їх сотками і кілька день тому...

— То занадто тонкий лист на рекляму — сказав перший, важучи лист на руді.

— Може просьба про патент — не замовкав перший — я дістаю їх кожного ранка. Минулого тижня прислав мені один панок...

— Та прочитайте-ж лист — запропонував хтось, і балакун послухав його. Він прочитав кілька стрічок і страшно почервонів.

— Чорт би се взяв — пробуркотав і став читати голосно:
„Горожане!

„Правительство задумало завести новий закон, що віддавав би в його власть найкрасших людей, які призначені бути спасителями своєї вітчизни. Ми повідомили вже міністра, в якого руках в сей проєкт (його імя стоїть на кінці листа), що коли він не відкличе його, ми убємо його.

„Не бажаючи доходити до такої крайности і знаючи міністра як чесного і сьмілого чоловіка, ми всіми силами силкуємо ся уникнути виконання свого присуду і тому просимо всіх членів парламенту ужити цілого свого впливу, аби приневолити міністра взяти назад той проєкт. Коли-б ми були прості убійці або дурні анархісти, нам легко було би піястити ся безкарно на всіх членах парламенту, але ми того не бажаємо, а на доказ, що наша погроза не простий жарт, просимо поглянути під столик коло вікна в тій кімнаті; там знайдете пекольну машину, доволі приспособлену, аби могла розірвати більшу частину парламенту.

(Підпис): „Суд чотирьох“.

„P. S. Ми не клали до машини ні розривного ключа, ні рурки, тому можна її безпечно рушати“.

Усі аблідли слухаючи того листу. Його тон був незвичайно переконуючий і всі поневільно звернули очи до вікна. Так, дійсно, там під столом стояло щось чотиригранне, чорне, від чого всі законодавці мимохіть відступили. Добру хвилю стояли так, як закопані, а потім відразу кинули ся всі до виходу.

* * *

— Що то за містифікація? — спитав премер-міністер на швидку прикликаного експерта, але той похитав тільки головою.

— Усе точнісінько як написано в листі — сказав він серіозно — навіть рурки нема дійсно.

— Отже вона...

— Була доволі сильна, аби висадити в повітре цілий парламент, сер — була відповідь.

Прем'єр-міністер заходив по кабінеті з зажуреним лицем. Підійшовши в задумі до вікна, звідки видно було терасу, він побачив на ній масу політиків, що говорили всі нараз і сильно жестикулювали.

— Так, се дуже, дуже серйозне, дуже, дуже серйозне — промовив він тихцем і додав голосно: — Ми так багато сказали, що можемо говорити й далі. Подайте газетам звістку про винішній випадок, яку вважаєте потрібною, а можете дати їм і текст листу.

Він подзвонив і увійшов тихцем його секретарь.

— Напишіть до комісаря — сказав прем'єр-міністер — і запропонуйте 1000 фунтів нагороди тому, хто pomoже арештувати того, що положив тут сю річ, і приобіцяйте цілковите прощєне, коли донощик буде співучасником.

Секретарь вийшов, але поліційний експерт чекав.

— Чи ваші люди відкрили, як дістала ся сюди та машина?

— Ні, сер, хоча всі дежурні поліцаї були переслухані поодинокю. Вони запевнюють, що ніхто з посторонніх людей не входив і не виходив із парламенту.

Прем'єр-міністер задумано гриз собі уста.

— Дякую вам — сказав, і експерт вийшов.

В тім часі йшла оживлена розмова на терасі.

— Я стояв зовсім близько — говорив грубий, поважний панок — і слово чєсти, і доси тремчу на згадку про се! Пам'ятаєте, Мелін? Я власне говорив про обовязки міністра.

— Я спитав слугу — говорив другий — що приніс лист: „Де ви знайшли його?“ — „На землі, сер“ — відповів він. — Я думав, що то просьба про патент і не хотів отвирати, але хтось...

— То я — обіввав ся гордо грубий панок — пам'ятаєте, я що говорив...

— Так, так, ви — згодив ся тамтой.

— Я отворив лист і прочитавши перші стрічки, сказав: „Чорт би се взяв“, потім прочитав увесь лист і зразу не міг зрозуміти його значіння, то є...

* * *

В кафешантані на Оксфордській улиці були закуплені три крісла першого ряду одно при другім. Пів до осьмої прийшов Манфред, одягнений скромно, о осьмій з'явив ся Пойкарт, подібний до доволі багатого чоловіка середних літ. Пів до девятої увійшов

Гонзалец і спитавши про програму найчистішої англійською мовою, сів між двох приятелів. У тій хвили, як галерія ревла оплескуючи патріотичну пісню, Манфред усміхаючися сказав звернений до Леона:

— Я прочитав усе в вечірній газеті.

Леон махнув бистро головою.

— Тоді мало не зайшла неприємність, — сказав він спокійно. — Коли я входив до парламенту, хтось сказав: „Я думав, що старий Баско уступив“ і один із них мало не підійшов поговорити зі мною.

Переклав В.

(Далі буде).

МАРІЯ ЮЛЬЧЕНКО-ЗДАНОВСЬКА.

П І С Н Я.

Пісня селянська, пісня людова
Просто від серденька щирого леть ся;
Віражна, давінка і надто чудова, —
Вільна, мов пташка, що по небу вєть ся.

То про сирітську злюю недолю
Чуло до серця вона промовляє,
То про козацьку вільную волю,
Про славу колишню по сьвіту лунає.

І про вишневий садок, і про зорі,
І про дівочу красу молодую...
Про Запорожця та синєє море,
Та про турецьку неволю тяжкую.

Дзвінко брєнить вона, широко лєть ся
Срібною хвилею, — впишу не має...
То по над ниву мов ластівка вєть ся,
То по над хмари з орлами літає.

Слухавш пісню ту любу та ширю
І яснії мрії знов в серці розбудиш...
І знов почувавш надію і віру
В правду сьвятую, і лихо забудеш.

Лий ся-ж, безхитросна пісне убога,
Дзвінко брєни там, де стомлені люди
Під тяжою праці вивають до Бога...
Влий їм утіху у стомлені груди.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

3 АВСТРІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ.

Виборча реформа. — Із страйкової боротьби. — В університетській справі. — Замкнене школи перед українськими дітьми. — Самовбійство учеників української гімназії в Тернополі. — Революція в Росії і «один університетський професор». — «Воля» в боротьбі з моїм «шовінізмом».

В міру того, як справа виборчої реформи до австрійського парламенту посуваєть ся наперед, мусить правительство збільшувати також проєктоване число членів парламенту, заспокоюючи апетити верховодних націй: Німців, Чехів і Поляків, які й чути не хочуть про рівність виборчого права, тільки дбають про забезпечення й розширення свого національного стану посідання. І так теперішній парламент числить 425 членів, проєкт Гавча підніс се число до 455, проєкт Гогенльоге-Бека до 495, а в кінці парламентарна комісія на останнім передвакаційнім засіданю (21 липня), аби усунути непорозуміння між Чехами й Німцями, ухвалила за згодою правительства утворити нових 19 мандатів, значить, число членів парламенту виносило би 514. З тих нових мандатів припадає: в Чехії 5 для Німців, 3 для Чехів; в Моравії 2 для Чехів, 1 для Німців; в Тиролі 2 для Німців, 1 для Італійців; в Стирії 1 для Німців; в Галичині 3 для Поляків, 1 для Українців. Чи вже на тім стане, се покажуть дальші наради комісії, які мають зачатися 12 вересня, але в кождім разі треба вазначити, що таке побільшуване числа членів парламенту не вийде парламентови на добре, бо, звісна річ, чим численніша законодавна інституція, тим менше здібна до позитивної праці, бо по перше дуже багато часу забирають дебати, по друге серед такого великого збору трудніше о згоду. А тимчасом до удержання національного стану посідання не треба аж збільшувати так безстанно число членів парламенту, — вистало би згодити ся на якийсь пропорціональний ключ і відновідно до нього розділити яке-будь, навіть найменше число мандатів поміж поодинокі нації. Але німецькі, чеські і польські державні мужі волять шлях ступневого прибільшування мандатів, бо при кождім таким прибільшеню виторговують щось для свого національного стану посідання.

І так коли візьмемо під увагу Галичину — інші краї поминаємо — то тут на найновішій приблизеню знов виграли Поляки. Із 4 нових галицьких мандатів припадає по одному для Львова і Кракова, а для двох має бути утворений у східній Галичині новий виборчий округ, у яким один мандат призначений для Українців, а один для Поляків. Значить, Поляки дістають 3 нові мандати, Українці 1. Внесене посла Василька, аби признати 2 мандати Полякам, а 2 Українцям, комісія відкинула. І так Галичина має дістати 106 мандатів: 78 Поляки і 28 Українці. Рівність виборчого права для Українців виглядати-ме тепер так, що в східній Галичині, на українській землі, Поляки мати-муть 30 (20 в міст і 10 в сіл) певних мандатів, Українці в найліпшій разі 28. Отже не тільки в цілій Галичині, в тім штучнім конгломераті польської й української території в цілі заповнення панованя Поляків над Українцями, але вже в самій східній Галичині, на українській землі український нарід буде зіпхнений на парламентарній арені й фактично й юридично до національної меншости.

Такий на разі результат тої виборчої реформи, що — як се так шумно заповідано — опираючи ся на загальнім, безпосереднім, рівнім і тайнім голосованю, мала усунути всякі політичні привілеї. По правді реформою являеть ся тільки безпосередність голосованя, бо загальність і тайність є і в теперішнім виборчім законі, а нерівности новий проєкт не то що не усуває, але ще надає фактичній нерівности юридичні основи. Які ще несподіванки ждуть український нарід, заки проєкт стане законом, побачимо. В кождім разі коли буде ще яка зміна, то хйба знов на гірше. Вже то „Коло польське“, до якого по словам проф. Гломбінського, сказаним на згаданім висше засіданю комісії для виборчої реформи, український нарід має таке довіре, що його членів вибирає своїми послами, подбає про своїх виборців.

Замітна річ, що австрійська соціяльна демократія против тої нерівности виборчого права між поодинокими націями зовсім не протестує, хоч де кривдять цілу націю, там найбільше кривдять пролетарія. Се найліпше видно на східній Галичині, де в користь польської буржуазії в місті і польських поміщиків у селі зіпхнено українського селянина і пролетарія на ступінь політичної меншости. Крім мінімальної програми, яка домагаєть ся абсолютної рівности виборчого права, австрійську соціяльну демократію обов'язує, видно, ще якась програма „субмінімальна“.

Хліборобські страйки, які почали ся сего року в східній Галичині від ранньої весни, в міру того як кінчить ся робота в полі, притихають, хіба що спалахнуть іще раз перед зимовим антрактом підчас осінних робіт. Дати докладний і повний образ сегорічного страйкового руху виходило би поза межі отсеого огляду; на се треба-б окремої статі, до якої нема навіть потрібного матеріалу; і тому я обмежу ся, як і в попередніх оглядах страйкового руху в V, VI і VII кн. нашого журналу, на схарактеризоване поодиноких моментів із страйкової боротьби.

Про терен страйків, становище політичних і судових властей супротив них писав я вже в висше згаданих оглядах, тепер остаєть ся згадати про характер страйків і докинути до характеристики політичних і судових властей супротив них кілька нових, найважніших фактів.

Від часу, коли зачала ся живіша агітація за виборчою реформою, т. є. від осени 1905 р. говорило ся в пресі й на вічах про евентуальність політичного генерального страйку в часі сегорічних жнив, аби ним примусити польську шляхту не противити ся виборчій реформі. Одначе в міру реалізованя виборчої реформи почала вона прибирати такі форми, що польська шляхта в східній Галичині вийшла-б на ній ліпше, як український нарід, і тому в даній політичній ситуації політичний загальний страйк показав ся безпредметовим. Але давніше обговорюване евентуальности такого страйку послужило польсько-шляхотській пресі за привід оголосити, що політичний генеральний страйк був назначений зрядом національно-демократичної партії, т. зв. „Народним комітетом“ на 37 липня, а що він не почав ся, то се значить, що українські політичні партії не мають на сільські маси ніякого впливу. По правді-ж політичний страйк не почав ся тому, бо ніхто його ані не пропагував, ані не організував, ані не проклямував, і весь сегорічний страйковий рух мав на скрізь економічний підклад, хоч, очевидно, національно-політичне становище тих, против кого страйк був звернений, т. є. польських поміщиків, і те, що по їх боці стали також галицькі власти, безперечно причинило ся до заострення руху.

Становище політичних властей супротив страйку схарактеризоване в звіснім маніфесті ц. к. намісника гр. Потоцького, обговоренім в VII кн. нашого журналу. „Я видав строгі припоручення, щоб кождий, хто хоче працювати, мав належиту оборону, а де

була би потреба, там виступлять жандарми і військо, які можуть відперти насильство ужитим оружжя" — заповів гр. Потоцький, а щоб політичну власть не стрітив przypadково закид, що „*mały Polak po szkodzie*", то жандарми і військо являли ся всюди, де лише заносило ся на страйк, очевидно на те, „аби кождий, хто хоче працювати, мав належиту оборону". Засудів „адміністративним порядком" на підставі передконституційних патентів не жалували — не лише за участь у страйковім русі, але й за всякі інші можливі „провини", коли „винний" був лиш чимбуть причасний до страйкового руху. При тім діставало ся *sum cuique*, що кому тяжше видержати: селянам високі грошові карі, інтелігентам арешт, — пр. за уділенє поради в справі зарібкової еміграції до Німеччини др. Володимир Бачинський у Бережанах дістав 10 днів арешту, а два селяни дістали за ту саму „провину" по 100 коров карі.

Або голосна справа дворазового арештованя о. Петра Петрицького, пароха в Колоколинні рогатинського повіта. О. Петрицький був давно вже сілю в оці тамошньої політичної власти, бо він, бачите, „дивак" на тій точці, що ні за що в сьвітї не хоче приймати урядових писем у польській мові, дарма, що за те „дивацтво" власти на підставі передконституційних патентів валять йому щораз висші грошові карі. Коли-ж у рогатинськїм повіті вибух страйк і згідно зі словами манифесту ц. к. намісника появили ся там скрізь жандарми і військо під начальною управою ц. к. комісаря дра Кантора, — тоді настала догідна пора приложити й до о. Петрицького всю „строгість закона". Найперше засуджує його ц. к. комісар др. Кантор на 8 днів арешту за зневагу жандарма, якої допустив ся 12 липня в читальні в Чагрові тим способом, що жандармови, який хотів розігнати дозволєні статутом читальняні сходи, заявив, що він, жандарм, не знає закона і нехай іде ліпше пильнувати порядку в селі. Намісництво наслідком рекурсу зменшило сю кару на три дні, видаючи рівночасно наказ „*patychmiast*" приставити засудженого до відбутя карі. І замість післати засудженому візванє, аби зголосив ся до карі, являють ся 1 серпня о 11 год. в ночи: др. Кантор, жандарми і гузари, виводікають неодоїтого й босого старця на двір і завитого в військовий плащ доставляють у горячці до арешту в Бурштині.

Другий раз являєть ся в нього др. Кантор 14 серпня в цілі дорученя якогось урядового письма. 17 серпня історія в дорученєм

урядового письма знов повторяєть ся, а що урядоване відбуваєть ся в польській мові і о. Петрицький не дає тому ніяких пояснень, то справа переходить в отворене при помочи коваля в неприсутности господаря й ревізію бібліотеки і в кінці знов арештоване о. Петрицького „за грізну поставу“, яка полягала на тім, що він і на урядові промови й на неурядові насміхи дра Кантора ні словом не відзивав ся, боячи ся знов чимось обидити урядову особу. Арештоване відбуло ся менше більше так само, як перший раз, тільки тревало коротше, бо слідчий судія в Бурштині, переслухавши арештованого, не знайшов причини арештованя його і випустив зараз на волю.

Згадаю ще, що таке поступуване з о. Петрицьким завуршило духовенством у рогатинськім повіті й воно, зібравши ся 29 серпця на довірочні збори, ухвалило цілий ряд резолюцій, а саме: вважати зневагу о. Петрицького зневагою духовного стану; відкликати ся до всего гр.-кат. духовенства в Галичині, щоб воно зсолідаризувало ся в сій справі до одноцільної акції; віднести ся телеграфічно до президента міністрів із протестом против арештованя о. Петрицького; віднести ся з жалобою до Митрополитичого Ординаріята і через нього до Апостольської Нунціятури; віднести ся до українських клубів сойшового у Львові і парламентарного в Відні, аби вони домагали ся покараня тих, що провинили ся в сій справі; віднести ся до українського парламентарного клубу в Відні, аби поставив пагле внесенє в справі внесеня подційного патенту з 1854 р., на якого підставі видає свої засуди політична власть.

Чи духовенство здобудеть ся справді на кравву акцію в сій справі, побачимо. Але в кождім разі справа о. Петрицького тому, що тут ходить о сьвященника, стала вже голосна. А скільки то подібних або й гірших справ не доходить зовсім до публичної відомости або збуваєть ся кількома словами в хроніці щоденної преси — тому, що вони дотикають чоловіка *minorum gentium*: селянина або якого студента, за якими нема кому підіймати акції на широкі розміри? Таких інцидентів — повторяю — маса і інцидент з о. Петрицьким добре характеризує загальну ситуацію не тільки на страйковім терені, але в цілій майже східній Галичині.

Роля судової власти в страйковім русі стверджує тільки ту характеристику її діяльности, яку я дав у попередніх оглядах.

Між політичною і судовою властю панує очевидно як найповніша гармонія. Прокуратурія скрізь добачує злочини, і хто лише чим-будь зверне на себе „око власти“, той зараз іде до слідчого арешту. А що судова розправа при всій строгості дуже часто не може тих злочинів дошукати ся, то виходить таке, що слідчий арешт требає кілька разів довше від виміреної опісля жару. Щоденна преса подає в кождім числі такі факти. Ось для інформації на ру з них, взятих в інтерпеляції посла Яворського з 27 червня („Діло“ ч. 162 і 163): В підгаєцькім повіті на дорозі між селами Юстинівкою й Александрівкою селяни Павло Лупинець і Федько Бабій побили Яська Ковальчука, залагоджуючи з ним приватні рахунки. Побитий зізнав, що підчас битя говорили йому: „Чому ти не хотів страйку робити?“ Знав, видно, чим найліпше „прислужить ся“ своїм ворогам. І справді на обох винних наклали слідчий арешт, обжалували о злочин, відвели скованих із Підгайців до Бережан, прокуратор мотивуючи задержаня їх у слідчім арешті, зазначив „ноторично званий факт“, що в їх околицях такі злочини публичних насильств що-раз більше ширять ся... Аж тут розправа виказує: що в околиці Юстинівки й Александрівки ніякого страйку не було, ні на який не заносить ся, що так само не ширять ся ніякі злочини публичних насильств, що обжалувані тим самим не могли побитого ані намовляти до страйку ані бити за те, що не хотів робити страйку, — і вся справа кінчить ся засудом по 3 дні арешту. А вони просиділи вже в слідчім арешті по 17 днів.

Або поступуваня судії Вільома (Villaume) зі страйкарями з Кального. Заїхавши до двора арештував він 14 селян і казав їх відставити під ескортою жандармів і війська до Бережан до слідчого арешту. Арештованому прислугує право внести рекурсе против задержаня в слідчім арешті до радної палати і слідчий судія повинен його поучити про те право. Отже по справозданю п. Вільома арештовані не мали нічого против задержаня їх у слідчім арешті. Коли-ж по скінченю слідства й дорученю акту обжалуваня адвокатський кандидат др. Бачинський на просьбу родин арештованих вніс просьбу до радної палати о виущене їх на волю, п. Вільом, що дістав реферати у сій справі, зреферував її так: Обжалувані „заявляють, що нікого не уповажняли писати ту просьбу, а по представленю їм її змісту заявляють, що не жадають виущеня їх на вільну стону, тільки з висше представлених

причини просять о як найшвидше розписане розправи". Тільки коли оборонець обжалуваних побачив ся з ними, довідав ся, яким то чудом бувають такі обжалувані, що не хотять із слідчого арешту на волю: п. Вільом „поучив“ їх, що коли просити-муть о випущені із слідчого арешту, то сидіти-муть 8 тижнів довше до судової розправи, а опісля дістануть тяжку кару.

Найголосніша з сьогорічних страйкових справ, се справа Мужилівська в підгасцькім повіті, про яку вже була на сїм місці згадка в VI кн. нашого журналу. Сподіваючи ся страйку, двір у Мужиліві завдалегідь спровадив собі страйколомів і для охорони їх жандармів під проводом комісара староства. Місцеві селяни дали ся справді спровокувати спровадженням страйколомів до мирних демонстрацій, що тревали 7 і 8 мая. Сього було досить, аби оголосити Мужилів огнищем бунту — „мужилівський страйк, се „rozboj i rozlew krwi“, заявив опісля на розправі прокуратор, хоч нікого не побито ані нічиєї крови не пролито, — і зарядити відповідну правительственну акцію. До села присилають військо, приїздить туди сам намісник, товчить ся по селі й околиці радник намісництва Півонцький, в кінці з'їздить слідчий судія Шнель і заложивши в дворі судову канцелярію, накладає слідчий арешт на 49 людей, яких відсилає партіями до Підгасць, звідки їх знов відставляють до Бережан. Без кайдан і без ескорти жандармів і війська очевидно не обходить ся, — один такий похід із Підгасць до Бережан був описаний в VI кн. нашого журналу. В кінці слідство кінчить ся, п. Шнель виїздить із села, але військо лишаєть ся ще на два місяці, аби публична опінія думала, що там у Мужиліві справді огнище бунту, коли так довго стоїть у селі військо й аби на тлі тої атмосфери бунту відбула ся судова розправа против обжалуваних селян із Мужилова.

Обжалувано їх 76, 57 муцин і 19 жінок, в віці від 14—70 літ, закидаючи їм разом 104 злочини і 61 провину, за що 46-ом грозила кара від 1 до 5 літ, решті-ж менші. Розправа почала ся в Бережанах 16 липня і тревала 6 днів, даючи такий результат: 19 увільнено, 18 засуджено за злочин на в'язницю від 3 тижнів до 6 місяців, разом 3 роки і пів місяця в'язниці, а решту засуджено тільки за ріжні провини на дрібніші кари арешту від 2 днів до 3 тижнів. До того треба додати не багато низшу суму слідчого арешту, в якім сиділи не лиш ті, що їх засуджено за злочин, але навіть і ті, що їх увільнено. Для характеристики того

слідчого арешту додав, що коли жінки деяких із обжалуваних внесли просьбу до радної палати о випущення їх на волю, то та, замість порішити так чи инакше просьбу, переслала її до повітового суду в Бережанах до провірення, чи вона походить від підписаних. Та сама система, по якій краєва Рада шкільна, діставши подане батьків-Українців о отворення при якійсь гімназії для їх дітей паралельної класи з українською викладовою мовою, найперше відступає те подане староству і жандармерії до справдженя автентичности підписів.

Як бачимо, акт обжалування против селян із Мужилова на судовій розправі, що правда, не вдержав ся вповні, але все таки засуд випав дуже строго, бо розправа не виказала нічого такого, що можна би кваліфікувати як злочин. Але засуд мусів бути острій — чому? — на се нехай відповідь кінцевий уступ промови прокуратора, що сказав: „Прому о строгий вибір кари, бо нехай високий трибунал зважить, що в Мужилівській справі ходить о щось більше, бо ж мужилівські розрухи дали привід до страйків у цілім нашім окрузі, й остра кара має впливати як прижір для инших“. Значить, судячи треба дивити ся не лише на те, чи є в данім випадку суть злочину чи ні, але також тямити, що се злочин на тлі хліборобських страйків, які, як се виходить зі згаданого маніфесту п. к. намісника, мимо запорученої конституцією свободи страйків усе таки в розуміню краєвих властей недозволені, противзаконні. Мав се на увазі прокуратор, укладаючи акт обжалування, який — говорячи словами оборонця Равіча — „се ціла гама параграфів нашого карного кодексу, се одно горендальне приложенє приписів закона, де кождий жест, рух руки, оклики, спів — усе субсумовано під параграфи злочинів, де від сили сих злочинів аж тьмить ся, а все тому, бо ті жести і співи, бо ті звичайні палиці, з якими люди ходять що дня — се все на тлі страйку“. Чи і трибунал, сповняючи волю прокуратора, мав се на увазі — годі заглянути в людську совість.

А ось іще один момент із розправи. Коли один з обжалуваних у почутю своєї невинности занитав, за що сидів стільки в слідчім арешті, прокуратор відповів йому: „А на те, аби знав, що на другий раз тих, що вас бунтують, треба з села булок гнати“. Ой то-то, тільки булок гнати! І як би так тільки селяни знали, кого булок гнати із своєї землі і солідарно взяли ся до те-роботи, певне добре би на тім вийшли.

В кінці вазначимо, що сегорічний страйковий рух виявив одну новіть: прояви аграрного терору. Були се, що правда, тільки перші, несмілі проби, звернені тільки против страйколомів, але для дослідника соціальних відносин важний факт, що такі проби вже почали ся. І дивно було би, як би було инакше. Адже селянин добре бачить, що хоч як би він старав ся заховувати суцокій, його страйк все буде уважати ся нелегальним способом боротьби, за який його все одно тягати-муть по судах і гноїти по арештах. А коли вже бороти ся нелегально, то чому не всімь способами, які годять ся для пошкодження противника? А притім, коли навіть бережанський ц. к. прокуратор каже бити, то... мовбачи, що принесуть дальші роки.

Університетська справа, себ то заложене українського університета у Львові або хоч як етап до сего повна утраткізація теперішнього львівського університета, т. є. повна рівноправність польської й української мови в урядованю й утворене рівнорядних і українських катедр по всім предметам — дійшовши до найвищого напруженя й серед студентів і серед українського загалу, від того часу стала на „жертвій точці“ і всі заходи рушити з неї не дали поки-що ніяких результатів. Шлях апеляції до висших властей з мокликанем на відповідні закони пройдено до кінця — з таким результатом, що висші власти в інтерпретації тих законів стали на боці тих університетських властей, що за всяку ціну хотять зберегти польський й характер львівського університета, і дальше тим шляхом іти нікуди. Остаєть ся або послухати ради Олександра Барвінського, даваної стільки разів у „Руслані“, аби примирити ся з обставинами й заняти ся поки-що фабрикацією доцентів-Українців — доти, доки число їх не стане на стільки поважне, що заміною польсько-австрійському правительству й воно від тих вражінем дасть український університет — або здобувати права для української мови на теперішнім університеті й на окремий український університет таким шляхом, яким ішла боротьба за чеський університет у Празі або йде за італійський університет у південнім Тиролю та Істрії.

Перший шлях, се квістнам для загалу мододіжи, і серед наших обставин — сервілістична дїнастика спина для тих одиниць, які мали би доставити в будучности той імплонуючий контингент доцентів. Людей богатих, які могли би все жите віддати науці, не дбаючи про хліб, серед нашої суспільности нема, значить,

приготовляючи ся до доцентури, треба би користати із стипендій, а досягнувши її пняти ся за всяку ціну далі по драбині університетської кар'єри. А коли зважити, яких треба в наших часах, у часах що-раз більших шовіністичних оргій проти усього українського, як проти сепаратизму, що стоїть на ґрунті чужої нам (себто Полякам) державности¹⁾, — кваліфікацій, аби дістати стипендію для наукового підготованя до доцентури, аби пройти на львівськїм університеті через поріг габілітації (інші університети можна брати в рахубу лиш вїшкрово) й аби в кінці посувати ся що-раз висше в університетській кар'єрі, — то стане ясним, що ті одиниці, які зуміють пройти той шлях до кінця, не мати-муть для нашого національного жита ніякої вартости, тїба in minus. Але й тоді ще до українського університету далеко, бо-ж ясна річ, що відмова українським жаданям в університетській справі з боку правительства спричинена не браком українських учительських сил, тїльки чисто національно-політичними мотивами, які усунути зможе єдино витворене відповідної національно-політичної сили українського народу. Все те відчуває українська академічна молодіж і хоч що-раз більше одиниць з-поміж неї на практиці сходить на висше описаний шлях, то як колективна одиниця вона не піде тим шляхом, бодай ще не тепер...

А другий шлях? Чи можуть сини і внуки тих, на чїї плечі сипали ся панщизняні буки, в чїї уми вшпїлювали ся й теоретично і практично лиш вірноспідданчі почуваня, чи-ж можуть діти суспільности, серед якої як відстрашаючий примір для молодших поколінь коротають жите без пошани і хліба ті, що мали відвагу не піти звичайним шляхом цісарсько-королівської або міщанської кар'єри, тїльки вибрали шлях боротьби за лїпше жите для всіх, і як заоохочуючий примір для молодших поколінь відбирають низькі поклони ті, що здобувши шляхом цісарсько-королівської або міщанської кар'єри „становища“ і матеріяльні вигоди, ласкаві вїйти з висоти свого „становища“ між український загал, діти суспільности, серед якої, чим сильнїше сиплють ся на неї ворожі удари, тим голоснїйше дуває клич: „Спокійно, народе, спокійно, не даймо ся спровокувати!“ — чи-ж можуть вони від разу зважити ся на той

1) З резолюції, ухваленої «народовою» більшістю польської академічної молодіжи з приводу подій на університеті з початком марта с. р., — див. Польсько-українські мотиви М. Грушевського, ЛНВ, кн. IV.

другий шлях і чи здібні, навіть зваживши ся на нього, доклати від разу чогось грандіозного, чогось, що заміненувало би й залякало би тих, проти кого було звернене?

І тому бачили ми поки-що інцидент із ректором Фіялком і лютові „барикади“ — бійку, спровоковану посередно ректором Глюзінським і безпосередно польськими студентами „народового“ напрямку, й оба рази осуджене всею польською пресою „некультурности“ способів боротьби таї сумніви серед української публіки: „А може ми справді такі некультурні?“ сумніви, властиві тим, що ще не вміють на стільки міцно думати своїми мізками, аби не оглядати ся на кождім кроці, що скажуть другі, до того вороги.

І тому ві всіх нарадах українських студентів над університетською справою видна та нерішучість, те шукане нових шляхів і та непевність, чи йти ними, які складають ся в кінці на такі загальні резолюції, як пр. резолюція останнього з'їзду української молодіжї висших шкіл Австрії, що відбув ся при численній участі львівських студентів і делегатів студентських груп із Відня, Праги, Кракова, Градця, Чернівців і серед оживлених дебат 15 липня с. р., — резолюція, в якій зібрана молодіж „висказує українським студентам львівського університету своє признане за їх боротьбу о здійснене постулату самостійного українського університету у Львові та виває їх, аби в найблизшій часі ще з більшою енергією як доси повели акцію в раз прийнятїм напрямі“.

На сїм з'їзді виринула в перше жидівська kwestія. Привід до сього дали письменний привіт соціалістичної групи жидівських студентів із Кракова і промова делегата такої-ж групи зі Львова. На сї привіти відповів з'їзд поставленою підписаним у порозуміню в ініціаторах з'їзду резолюцією, в якій „1) зазначає своє принципіальне становище в жидівській справі, а саме, що признає за жидівським народом усі права новочасної національності і виходячи з того домагаєть ся офіційального признаня жидівської національності на університеті; 2) звертаєть ся до товаришів-Жидів із вазивом, аби вони помогли українській молодіжї в її боротьбі за національні права на львівським університеті, не приписуючи ся до польської національності, через що процентове відношене поодиноких національностей на львівським університеті було би зредуковане до властивих розмірів“.

Отсю резолюцію треба пояснити. Звісно, що Полякам пожагає чч-мало до їх національно-політичного становища в Галичині

недостача національного почуття серед жидівської маси й асиміляційні стремління або опортунізм серед жидівської інтелігенції, наслідком чого майже весь жидівський нарід у статистиці скріпляє число галицьких Поляків, а в політичнім житю іде з нечисленними виїсками (до них не належать Жида — члени польської соціальної демократії) на руку польсько-шляхотським верховодам. Коли-ж серед жидівської маси кріпшати-ме національне почуте і в краю стануть супроти себе три національності, тоді позиція тих, що хотіли би мати в Галичині на віки вічні *dzielnice Rzeczypospolitej*, зараз ослабне, тим більше, що проти їх стремлінь можуть стати солідарно національності українська й жидівська, між якими на національно-політичнім полі нема основ до ворожнечі й боротьби. В мінятурі ті самі відносини панують і на львівськім університеті, де польський елемент своєю велику чисельну перевагу завдячує тій обставині, що до польської національності приписують ся студенти-Жида, яким університетська власть забороняє вписувати ся членами жидівської національності, бо така офіційально в Австрії не існує. І коли до з'їзду звернули ся з привітом люди, які борють ся за признане жидівському народови національних прав, — члени згаданих груп беруть визначну участь у неприйнятій офіційальною австрійською соц. - демократією жидівській соціально - демократичній партії Галичини — то автори повисшої резолюції думали, що найліпшою відповідю на ті привіти буде з теоретичного боку принципіально признане національних прав за жидівським народом, а з практичного зазив: „Покажіть свої симпатії до нашої справи не тільки словом, але й ділом і не скріпайте собою рядів наших ворогів!“ Поясню, що практично се перевести можна таким способом, що деки не буде признана офіційально жидівська національність, студенти-Жида можуть вписувати ся на університет як люди „без національності“.

Таке поставлене жидівської kwestії дало соціально-демократичній „Волі“ (ч. 14), яка зі своєї висоти бачить у з'їзді тільки „неясність, хаос“, не добачуючи глибших причин, — привід до такої уваги: „Найбільше виразно, ясно, певно на цілім з'їзді — у промовах вічевиків — звучала струна антипольська. Се звуки тої струни заставили вічевиків френетично ошлескувати сепаратистичного речника (т. зв. жидівського соціаліста). Підчеркнув се дуже маркантно д. Лозинський“...

Бесідник „сепаратистів“, т. в. жидівських соціальних демо-

кратів, які не хочуть бути тільки частиною польської соціально-демократичної партії, але жадають для себе такого самого права творити жидівську національну групу австрійської соціальної демократії, яке мають соціальні демократи всіх інших національно-етній Австрії, і за те нап'ятовано їх назвою „сепаратистів“ (термін запозичений, як бачите, з арсеналу оборонців єдності й неподільності земель історичної Польщі), — і „д. Лозинський“, себто я, що провинився супроти соціальної демократії в загалі і супроти польської й української спеціально тим, що в статях про соціальні питання критикую соціальну демократію і в статях про польсько-українські відносини виказую, що польська соціальна демократія не вірвала ще рішучо на всіх точках з історичною Польщею, а українська соціальна демократія в Галичині не реагує як слід на ті відгуки історичної Польщі в рядах своїх польських товаришів, — ці два виступи вплинули на нечисленну групу панів в українській секції польської соціально-демократичної партії Галичини і Шлеска (бо тільки секцією польської партії можна назвати офіційну українську соціальну демократію Галичини) як червона краска на індика і вони відразу орекли в тоні великого закиду: „З'їзд був антипольський!“ — дарма, що ініціатори з'їзду молять ся соціально-демократичному богови, лиш не належать до української соціально-демократичної церкви, бо не хочуть бути тільки членами секції польської партії; дарма, що моя резолюція була поставлена в порозумінню з ними; дарма, що яквй же инакший характер міг носити з'їзд у справі українського університета, отже в справі, супроти якої ті польські круги, що мають власть, стоять крайне ворожо, а польські поступові й соціалістичні круги як серед старшої генерації так і серед студентства¹⁾ займають у тій справі становище, яке ніяк не можна назвати корисним для українських домагань!

В міру зросту просвіти між українським народом у Галичині почало що-раз більше українських дітей напливати до середніх шкіл і слідом за тим починає що-раз голосніше дунати домаганя середніх шкіл з українською викладовою мовою. Галицькі шкільні власти, які своєю найважнішою задачею уважають „upagrodowanie szkoły“, очевидно, з польського становища, поборюють

¹⁾ Про становище польського студентства див. цитовану вже статью М. Грушевського п. н. »Польсько-українські мотиви«.

те змагає українського народу до вищої просвіти всіми способами.

Одним із таких способів було пр. масове паленє українських дітей при вступних іспитах до середних шкіл. А тепер краєва Рада шкільна придумала новий, хитрійший спосіб, розпоряджуючи, „щоб з огляду на загальну доступність публичних народних шкіл приймати чужі діти до народних шкіл по містах лише на стільки, на скільки в існуючих уже класах тих шкіл знайдеть ся для них місце і на скільки наслідком прийнятя їх не повстане потреба творити нові класи, зглядно накладати на дані міста нові тягарі на удержанє тих клас“.

Народна школа в Галичині ділиться на два типи: сільський і міський, при чім сільська школа не дає потрібного приготування до середньої школи, й аби могли здати вступний іспит до середньої школи, треба або доповнити науку в міській народній школі або приватно. В таких обставинах наказ приймати „чужі“, себ то сільські діти до шкіл по містах лише на стільки, на скільки буде для них місце, значить: не приймати сільських дітей до міських народних шкіл і через те відтяти їм доступ до середньої школи. Се замкненє міської школи перед дітьми з села відібоєть ся виключно на дітях селян, бо сільська інтелігенція зможе швидше і приготувати свої діти до середньої школи приватно і всунути хабаря управителеви міської школи, аби для її дітей стало місця.

Видаючи таке розпорядженє, краєва Рада шкільна мала безперечно на оці дві цілі: 1) не допустити до середньої школи селянських дітей в загалі, бо шляхта в соймі з самих початків існування сеї інституції нарікає, що в Галичині гіперпродукція інтелігенції; 2) не допустити до середньої школи українських дітей і перешкодити таким чином витворюваню української інтелігенції. Значить, на просвіту польських селян наложений сей „kaganiec“ із соціальних мотивів; супротив українських селян крім соціальних мотивів виступають іще мотиви національно-політичні. Бо хоч-би в західній Галичині виконували те розпорядженє з найбільшою строгістю, то по перше шкіл міського типу є там значно більше, як у східній Галичині, а по друге хоч дітям польського селянина й замкнеть ся доступ до середньої школи, то міська людність доставить досить матеріялу на фабрикацію польської інтелігенції. За те супротив українських дітей управителі міських народних шкіл у східній Галичині, звичайно крайні польські шовіністи, бо лиш такими обсаджує краєва Рада шкільні ті посади, прикладати-

муть повисше розпоряджене певне з найбільшою строгістю, а що головний контингент українських учеників середніх шкіл і в дальшій розвитуку української інтелігенції творять селянські діти, то по при соціальну ціль: не допустити до школи хлопа, буде осягнена також ціль національно-політична: не допустити до школи Українців.

Що таке розпоряджене краввої Ради шкільної незаконне, бо по закону просвіта від початкової аж до найвищої повинна бути для всіх доступна і чого не дає місцева школа, те обовязана дати школа замісцева — що се обходить польсько-шляхотську власть супротив такої високої цілі, як „*unarodowienie szkoły*“ ?!

Нішим протестом против системи галицького шкільництва під польсько-шляхотською управою являєть ся самовбійство двох учеників VI класи української гімназії в Тернополі — Макогона і Стесловича, обох селянських синів — задля лихої ноти. З тою лихою нотою якась неясна справа, яку треба записати виключно на совість учителів. Ученики доходять із добрим поступом аж до кінця першого півроку VI класи, учителів у VI класі мають тих самих, що в нижших класах, і нагло в другім півроці ледащіють, занебують науку, дістають злу ноту і стріляють ся. Ну, панове учітелі, яка-ж ваша педагогічна вартість і який ваш моральний вплив на повірених вам хлопців, коли ви не могли учеників, що доси йшли добре з класи до класи, і то під вашим проводом, вдержати від того наглого вледачія, якому приписуєте в пресі їх самовбійство ?!

Або та оборона шановних педагогів у пресі. Зараз по випадку, в 135 ч. „Діла“ з 16 липня (самовбійства доконано в ночи з 13 на 14 липня), появляєть ся допис із лайкою на ледачість покійних, з денунціяцією на решту учеників VI класи за утворенє комітету в цілях пімсти на вчителях і з такою апольогією вчителів, особливо д. Гаудяка, що від разу годі було повірити, аби се писав справді „товариш померших“, як се підписано на дописі, хіба один із тих „товаришів“, що їх уже школа з малку привчила за ласку начальства продавати товаришів. А з яким вирафіюванем описує той „товариш“ смерть самовбійників! „Пішли до городу, постелили собі хустинки під себе, шапки поклали на коліна і наперед вистрілили оба в воздух, пробуючи добрати оружя, відтак звернули ся лицем до себе, обняли ся, поцідували ся довго та сердечно і на коменду: раз, два, три! випалили один другом в саме чоло“. „Товариш померших“, видно, все те бачив, коли т

докладно описує, бачив і не перешкодив смерті товаришів... Описля, в 155 ч. „Діла“, появляється стаття „одного з професорів“, який також стає в обороні вчителів, покликаючи ся на те, що невипинність їх „признав у дописи до „Діла“ й сам „товариш померших“, отже ученик“. Аж дальша стаття в „Ділі“ (ч. 157) „посторонного професора“ вияснює нам ту згідність між „товаришем померших“ та „одним з професорів“: допись, підписаву „товаришем померших“, писав учитель. Додам, що против сього виясненя в дальшій дискусії ніхто з інтересованих учителів не запротестував, тільки обійшли сей закид мовчки. Се одно, що учитель підшивається під „товариша померших“, аби тим певніше кинути каменем на тих, чий смерті може сам найбільше завинив, доказує найліпше, що в пп. педагогів у тій справі совість не зовсім чиста.

А що самовбійники були селянські сини, то смерть їх стане на довгі літа для довокличних селян відстрашачим приміром від посиланя дітей до „панських шкіл“, що власне є горячим бажанем красвої Ради шкільвої. Добру службу служите, пп. українські учителі, тим, що платять вам пенсію, але не тим, що складають на вашу пенсію гріш, добутий „кровавим потом і сльозами“, тим, чие добро певне на ваших устах усе, де можна пописати ся гарним словом...

І се не припадок, що найгірший добір учительських сил (пригадую, що перед роком-двома українська гімназія в Тернополі була справжнім зборищем невисвячених і висвячених теологів, бувших правників, медиків, техніків і т. п. „педагогів“), найострійша класифікація і за останні роки самовбійства учеників (пригадую випадок у Перемишлі в початку 1905 р.) — все те власне по українських гімназіях. О, ні, ті, що мають у Галичині власть, поступають по добре обдуманому пляну і коли примушені чи фактичними обставинами чи для людського ока дати нам який „здобуток“ в роді гімназії чи університетської катедри, то виють його так приправити, що користь із нього для нашого національно-культурного розвитку мінімальна, а шкідливість чи не переважить користи. А „легальний до дна душі“ учитель української гімназії ще й гордять ся, що так знаменито просвітає крізь сито лихих поттой матеріал, який приходять під його руки. На правду, час добре подумати, чи ті „здобутки“ на національно-культурнім полі, які коштують стільки боротьби, не деморалізують нас більше, як приносять користь.

(Далі буде).

БІБЛІОГРАФІЯ.

Володимир Гнатюк, Коломийки т. II (Етнографічний Збірник, видає Етногр. Комісія Наукового Товариства імені Шевченка, т. XVIII. У Львові, 1906. Стор. 316, 8°. Ціна 4 кор). Поява нового тома наукових праць і матеріялів серед нашої суспільности ніколи не збуджувала особливого зацікавленя. Наша преса, занята політикою, а по за нею особистими та сусідськими сварами і скандалами, живе в атмосфері занадто густій та вузкій, щоб могла мати час і охоту до принагідних, хоч і як гігієнічних прогульок у ті висші сфери духовних інтересів, де дує широкий і свободний вітер загальної любови до чоловіка, його праці й розвою. От тим я поясняю собі ту абсолютну мовчанку, якою в нашій пресі був стрічений перший том великої збірки „коломийок“, виданий д. Гнатюком минулого року. А здавало ся, що наші народні коломийки такі близькі, відомі і люблені загалом і так багато будять рефлексій у кожного тяжучого чоловіка, що поява першої їх систематичної збірки повиннаб викликати хоч невеличку дискусію серед суспільности, яка крім боротьби з Поляками та з близькими собі „ворожими“ партіями має ще хоч інколи вільні хвили для таких безпартійних тем, як пізнанчє і поглибленє народнього життя, народньої „душі“ та її творчости. От тимто полишаючи на пізнійше спеціальну розмову про коломийки, коли дальші томи, приготовані вже до друку, дадуть в повній пізнати обєм і характер сього пісенного скарбу, позволю собі подати кілька загальних звісток про сю збірку. Кожному у нас із наслуху відомє багатство нашої народної творчости, а спеціально пісень, хоч певно мало кому трапляло ся мати в руках усі, особливо старші збірки тих пісень, що давно поробили ся бібліографічною рідкістю (особливо збірки Максимовича, Метлиньського, Мордовцева „Саратовській Сборник“, Кулішеві „Записки“ і т. п.). Кожний, кому дорогі інтереси нашої науки, певно відчуває потребу точного інвентаризованя, а далі й критичного виданя наших народ. пісень із усіми їх парістями, що характеризують їх історичний розвій (з думами, віршами, каптами і т. д.). Отже бажючи приступити до такого виданя і то з такого кінця, який насував найменше трудностей для бібліографічно-критичної праці, а обіцявав найбільше користей із нового, з народніх уст зібраного матеріялу, Етногр. комісія постановила видати корпус коломийок. Сприяли сьому намірови різні обставини, головнє те, що членом комісії єсть д. В. Гнатюк, феноменально-щасливий збирач усякого етнографічного матеріялу, якому з наших давнійших збирачів мабуть не дорівняв ніодин. Протягом літ він по припини матеріяли зібрав також коло 10.000 коломийок, які в звязку в друкованими доси збірками Вацлава в Олеська, Головацького, Счасного Саламона, Шухевича, Колесси дали основу корпусу. Друга важна обставина була та, що коломийки як продукт народньої творчости

майже не сягають по за межі австрійської України, головно Галичини й Буковини, так що й з сього погляду для збирача являв ся обмежений терен, на яким лекше було, так сказати, вичерпати всі житиви і варіанти нагромаджені народною пам'ятю. Розуміть ся, про таке вичерпанє годі було й мріяти при практичнім переведженю пляну, та все таки на поклик д. Гнатюка відозвала ся ціла фаланга молодих збирачів і збирачок, яка вже в остатній хвилі, в часі друкування збірки раз-у-раз новими присилками текстів причиняла ся й причиняєть ся до її збогаченя. Видані доси два томи містять 5792 нумерів пісень, не вчислюючи менше важних варіантів, яких при редагованю сих томів вписано (в петітових нотках) певне друге стілько. Та не забуваймо, що се доси виконано ледво половину первісного пляну, що не маємо доси зведеного в один корпус такого багатого комплексу, як коломийки любовні, і що нові доповнення зібрані з уст люду напевно амусять д. Гнатюка до чотирьох томів додати ще може п'ятий або й шестий, — і будемо мати понятє про велич того відламу нашої людвої поезії, відламу, яким мабуть у такій численности, ріжносторонности та свіжости мотивів не може повеличати ся ніюдин инший народ. Скільки знаємо, анальоґічні появи у инших народів, т. зв. Schnada-hürpfeln пімецьких горців, „краковяки“ та „мазури“ Поляків, свіжо повстаючі „частушки“ Москалів, ані богацтвом тем, ані яркістю кольориту, ріжнородністю тону та правдивістю чутя, ані числом не можуть іти в порівнанє з нашими коломийками.

Та гляньмо на зміст тих пісень. Слухаючи їх одну за одною, співані безладно, принагідно селянами, нам певно і в голову не приходить, що се перед нами перекочують ся розрізнені перлини великого намиста, частки великої епопеї сучасного народнього житя. Гнатюкова збірка уперве викликає те нове для нас вражінє кольосальної єдности, що таїть ся на дні тих розрізнених краплин. Зведені до купи в систему, що гуртує їх відповідно до змісту, вони складають ся на широкий образ нашого сучасного народнього житя, безмірно багатий деталями і колірами, де бачимо сльози й радощі, працю і спочивки, турботи і забави, серйозні мисли і жарти нашого народа в ріжних його розверстованях, його сусідів, його соціальный стан, його жите громадське й індивідуальне від коліски до могили, його традицію і віруваня, його громадські й етичні ідеали. Все се з часом буде предметом спеціальних студій, та вже й тепер наповняє нас правдивими гордощами, коли в тім поетичнім зеркалі бачимо здорову, чисту, а так рухливу і невтомно творчу душу нашого народа.

Ів. Фрашко.

Др. С. Гінтер. Історія географічних відкрить у XV—XVI ст. З географічною картою. Переклад із пімецької мови Микола Чайківський. У Львові, 1906. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. Ст. I+160+мапа, 8^о.

Отся книжка, що саме тепер вийшла в українськїм перекладі накладом укр.-руської Видавничої Спілки, — се збірка шістьох

популярних викладів професора монахівського університету дра С. Гінтера, які він виголосив у січні й лютім 1900 р. з припорушення монахівського товариства людого університету. Поставивши собі за головну залачу оповісти інтересну історію географічних відкрить у XV - XVI ст., автор присвячує одначе перший свій виклад загальному оглядови старинних та середніх віків, що промостили шлях великим відкривачам кінця середніх й початку нових віків. В дальших чотирьох викладах (Португальці в Африці та Індії; Колумб і відкритє нового світа; Перший оплив землі й пізнанне Полудневого Моря; Відкритя та здобутки Еспанців та Португальців в Америці) оповідано історію властивих географічних відкрить XV—XVI ст., при чім автор поклав головну вагу на те, аби приступним способом зрезюмувати результати, здобуті невтомною працею визначних дослідників. Як видно вже з заголовків поодиноких розділів, головна роля у географічних відкритях XV—XVI ст. належить до південних романських народів (Португальців, Еспанців й Італійців). Інший романський народ — Французи, а також північні германські народи (Нідерляндці, Німці, Англіїці й ин.) організують географічні експедиції з невеличкими військами тільки спорадично й без більших результатів. Їм посьвячений останній, шестий в ряду, виклад п. в. Участь Французів та германських народів у відкритях, де проведено заразом історію деяких важніших питань в обсягу географічних відкрить (про питанне про північно-західну й північно-східну дорогу) аж до 2-ої пол. XIX ст. При кінці книжки подана мапка на те, щоб пояснити усі географічні назви, які полюбують ся в тексті. *Кр.*

Др. В. Щурат. Грунвальдська пісня (Bogurodzica dzewicza). Памятка Западно-руської літератури XIV в. Жовква. Наклад М. Петрицького. З печатні оо. Василян. 1906, стор. 52 і на окремій картці фотографічна знимка з кциньского тексту Матія з Грохова.

Праця дра В. Щурата заслугує на увагу навіть без огляду на позитивні результати, до яких доходить автор, доказуючи, що відома „найстарша памятка польської релігійної поезії“, популярна доси пісня „Bogurodzica“ зовсім не польська, а західно-чи властво біло-руська. Як кажу, позитивні результати розвідки, авторові здогади що до місця, де могла повстати ся пісня, хоч мають за собою значну правдоподібність, усе таки не творять головної вартости праці. Головну вартість її бачимо власне в найширшій, критичній часті. Беручи вихідною точкою найновіші праці про сю памятку польських учених проф. Брікнера, дра Гека, дра Хмеля та д. Полінського, др. Щурат піддає особливо праці проф. Брікнера дуже докладній аналізі, виказує неточности і натягання в його розборі языкової сторони пісні, довільність і безпідставність його гіпотези про звязок між піснею „Bogurodzica“ і монашим житє-королевої Кінги в Новім Савчи і апіорність тези проф. Брікнеру що мову і зміст пісні треба роздивляти як твір щиро-польськ

з виключенням впливів чещини і церковно-славянщини. Др. Щурат навпаки силкується докзати, що власне язиково і що до змісту пісня „Bogurodzica“ вповні корінить ся в церковно-славянській, спеціально білоруській традиції. Сей несподіваний зворот надає праці дра Щурата признак сензаційности; польські вчені, що займають ся дослідями над сею пам'яткою, будуть змушені зайняти становище супроти сеї розвідки, а зглядно значно розширити обсяг своїх пошукувань.

I. Ф.

Schewtschenkos ausgewählte Gedichte. Aus dem Ruthenischen mit Beibehaltung des Versmasses und des Reimes übersetzt und mit den nötigen Erklärungen versehen von Sergius Szpoinarowski, k. k. Gymnasialdirektor. Zweites Heft. Preis 80 h. Czernowitz 1906, 8°, стор. 37-84. Отсеї другий випуск німецького перекладу Шевченка містить 10 поезій, в тім числі „Кавказ“, „Гамалію“, „Тополю“ і „Наймичку“, а надто кілька дрібних, як ось: „Не кидай матері“, „Не для людей і не для слави“, „Готово, парус розпустили“, „Ой не пють ся меду, пива“, „І досі сниться: під горою“, „Сонце заходить“. На мою думку найкращий виїшов переклад „Наймички“ і за нього належить ся повне признаннє д. Шпойнаровському; поминувши деякі невручні вислови сеї переклад читається гладко та передає вірно думки оригіналу. Не можна сього сказати про иньші переклади. „Кавказ“ виїшов зовсім блідий і для німецького читача майже незрозумілий — головню мабуть тому, що й сам перекладач не скрізь гаразд розуміє оригінал. І так Шевченкові слова:

Колж вона (себто правда) прокинетъ ся,
 Коли одпочити
 Даси, Боже, утопленням
 І нам даси жити? —

д. Шпойнаровський перекладає зовсім фантастично:

Wann denn wird es auferstehen,
 Wann denn wirst begeben
 Dich, o Gott, erschöpft zur Ruhe,
 Und uns lassen leben?

Як бачимо, із окрику віруючого чоловіка, який вірить, що все добро і зло йде від Бога і запитує його, коли дасть відпочити утопленням людям, у д. Шп. зробило ся богохульство, по якому Бог змуцається ся над людьми і вони можуть жити хіба тоді, коли він утопивши ся тїм змуцанєм дасть їм спокій. Невірно перекладено: не понесе слави Бога — *na Raubt den Ruhm nicht Gott dem Grossen*, бо „поносити“ не значить „грабувати“, а „зневажати“, „плямувати“. Невірно перекладено вірші

От там то Милостиві Ми
 Ненагодовану і году
 Застукали сердешну волю
 Тай цькуємо.

Д. Шп. не зрозумів насамперед слова „цькуємо“ і поклав у перекладі зовсім невідповідне „hämmern fort“, тобто: куємо. Тимчасом тут маємо поетичний образ узятий із ловів: нагінка застукала, себто сполошила стуком свободу і тровить її псами — аллєгоричне представлень того, що діяло ся тоді в Кавказі, де свобода горців ще не була зломана до разу, але йшла ще боротьба з російською перевагою. Д. Шпойн. переклав сі рядки так:

Dort schlugen voller Gnaden wir
Die arme Freiheit, die im Lande
Einhergieng hungrig, nackt, in Bande
Und hämmern fort.

Ані „voller Gnaden wir“ не передає Шевченкового „милостиві ми“, що в німецькім треба б передати „unsere Gnaden“ або „unsere Majestät“, ані образ перекладача про волю, що голодна і гола ходила по краю, не зовсім відповідає образowi Шевченка. Шевченкове іронічне „Слава, слава хортам“ і т. д. Шп. передав млявим „Ehre, Ehre“, що зовсім не робить того вражіння, бож окрик „Слава“ — офіціальний окрик на честь царя, а в німецькім йому відповідає хйба Hoch! а не Ehre. Зовсім мляво вишав переклад віршів:

І вам слава, сині гори
Кригою окуті,
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.

У д. Шп. вони передані так:

Ehr' auch euch, ihr blauen Berge
Unter Eises Massen,
Ehr auch euch, ihr grossen Helden,
Nicht von Gott verlassen!

Отжеж фраза „Unter Eises Massen“ зовсім не уживана в німецькім і зовсім непоетична, бо непластична, а фраза „Nicht von Gott verlassen“ має значіне радше: не шалені, не божевільні, ніж те, що хотів своєю висловити Шевченко. „Не поведе тебе в кайданах“ зовсім незручно висловлено варварським віршем „Und legt dir an auch keine Ketten“. Зовсім викривлює думку Шевченка в вірші: „Ми настоящі християне, ми малим ситі“ — переклад: „Wir sind ja Christen, die mit Freuden Sich schränken ein aufs Minimum“. Ніякий Німець прочитавши се не відчує тої Шевченкової іронії, що тут говорять ся про „християн“, які забравши сусідови його остатне добро, в своїй скромности потішають його, що „ми й малим ситі“. „Одна Сібір неісходина“ передана мляво словами: „Sibirien allein kann dienen“. А ляпідарні Шевченкові слова:

Од Молдованина до Фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує —

передав д. Шп. очевидно без зрозуміння іронії кінцевого слова зовсім безбарвно:

Vom Moldauer bis zu den Finnen
In allen Zungen schweigt und still
Lebt alles in den Tag hinein.

Шевченкове „Ми зорі лічим, гречку сієм“ передає д. Шп. схолястично: Wir tun die Zahl der Stern' erschliessen. Забавно передано також Шевченкові слова: „Крий нас Боже, Щоб крадене перекупать, як ті жади! Ми по закону“. У д. Шп. читавно:

Behüte,
Dass wir Gestohl'nes bieten feil,
Wie..! Uns gilt nur die Vorschrift!

Дивна делікатність д. Шп., що виточкував тут слово „Juden“, хоч у попередніх рядках не виточкував ані „Franzosen“, ані „Spanier“. Далі „перекупать“ не значить „feilbieten“, а навпаки — купувати від злодія. А остатня фраза у перекладі д. Шп. не має ніякого значіння тому, що він знов не зрозумів оригіналу. „Ми по закону“ — натиск лежить на останнім слові, зворот значить: ми скрив'я держимо ся законної дороги — фраза характерна в устах завойовників і здириців. А що значить фраза „Uns gilt nur die Vorschrift“ з натиском, як хоче д. Шп., на початковім Uns, сього я ніяк не розумію. Те саме незрозумінє слова „закон“ бачимо у д. Шп. зараз далі, де він Шевченкові слова „тай дупите по закону“ (schindet legal) передає зовсім безмисним „schindet billig“. Загалом переклад „Кавказа“ треба вважати зовсім невдатним. В „Гамалії“ добре перекладено обі козацькі пісні, але в епічній частині попадають ся непорозуміння. Шевченкове „заглуши кайдани“ не значить „überbraus die Fesseln“, бож кайдани не шумлять. Для передання Шевченкового „бугай“ скомпонував собі д. Шп. німецьке слово, якого я ніде доси не стрічав — das Graustier, і додає до нього нотку, що се ніби така персоніфікація Босфора. А бугай по німецьки простиєнько der Bulle, і переклавши його так д. Шп. побачив би й сам, що тут у Шевч. нема ніякої персоніфікації, а простий поетичний образ.

Зовсім невдатним треба назвати також переклад Тополі. Вірші того перекладу мусять Німцєви видати ся варварськими, а декуди роблять по просту комічне вражінє; такі строфи, як:

Hätt geahnt sie seine Untreu,
Tät nicht Liebe fassen,
Hätt geahnt sie, dass er stürbe,
Ihn nicht ziehen lassen, — або
Bleiben stehn, umarmen sich, die
Nachtigal singt weiter,
Lauschen Liedern, scheiden endlich
Beide froh und heiter —

показують, що перекладач учив ся німецької верафікації більше у відомого з монахівської „Jugend“ лейтнанта фон Верзевіца, ніж у німецьких клясиків чи романтиків. Обік нечуваного Grausthier стрічаємо у нього й інші ковані німецькі слова, за які Німці не дуже подякують йому, прих. Himmelsauen, що не значить небесні свині (Himmel-sau), а небесні простори.

Д. Шнойноровський не поет і дарма було-б вимагати від нього при передачі Шевченкових поезій того блиску та чару слова, що творить найкращу принаду нашого Кобзаря. Можемо бути вдячні перекладачеві й за добру ремесницьку роботу, яку бачимо прих. у перекладі „Найшички“, хоч і тут треба би ще немало пошліфувати, щоб можна в продуктом показати ся між людьми. Між Шевченковими віршами є такі, де для передачі на чужу мову від біди може вистарчити „холодий коваль“, але є й такі, і то найкращі, найглубші і найхарактеристичніші, де треба для передачі золотаря з дуже делікатним струментом і дуже ніжною рукою. За такого майстра д. Ши-ого не можна вважати.

I. Ф.

Книжки надіслані до редакції.

Поезії Осипа Юрія Федьковича. Вибір з першого повного видання для ужитку молодези владив Іл. Кокоруда. У Львові, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 410, 8°. Зміст: 1) Думи і співанки. Ст. 3—51. — 2) Балади і оповідання. Ст. 55—70. — 3) Поезії 1862—1867 р. Ст. 73—139. — 4) Поезії видані в Колодні 1867—68 р. Ст. 143—223. — 5) Поезії 1868—1876 р. Ст. 231—287. — 6) Дикі думи, думав Гуцул-Невір. Ст. 291—338. — 7) Поезії 1885—1886 р. Ст. 341—363. — 8) Співаньки. Ст. 367—388. — 9) Слава Ігоря. Ст. 389—410.

Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Вип. I. Ч. 25. Справозданє за р. 1905. Львів, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 50, 8°. Ціна 1 кор.

Chronik der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Heft II. N. 26. Bericht für die Monate: Jänner-April. Львів, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 28, 8°. Ціна 30 сот.

Володимир Перетц. Українське питання в освітленню польського поета XVII віка. (Відбитка з „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. LXXI) У Львові, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 18, 8°. Ціна 20 сот.

Іван Джиджора. З новішої української історіографії (А. Єфименко, Южная Русь, I—II). (Відбитка з „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. LXXI) У Львові, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 24, 8°. Ціна 25 сот.

6548

Digitized by Google

УРСР

